

**T.C.  
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
EĞİTİM YÖNETİMİ VE DENETİMİ ANABİLİM DALI**

**KUTADGU BİLİG'DE EĞİTİM VE YÖNETİM**

**Yüksek Lisans Tezi**

**Hazırlayan**

**Fatma YILMAZ**

**Danışman**

**Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN**

**Kırıkkale**

**2019**

## ÖNSÖZ

Günümüzde pek çok alanda yaşanan değişim insanı da değiştirmektedir. Bilim ve teknolojiye yaşanan gelişmeler insan yaşamını kolaylaştırıp ona farklı bakış açıları sağlarken insan topluluklarının birçok alanda gösterdiği faaliyetler giderek birbirine benzemektedir. Buna paralel olarak Tanzimat'la birlikte Batılılaşma adı altında görülen değişim, tüm çabalara rağmen içerikten çok şekil değişikliği olmaktan öteye geçememiş; eğitim alanında ise, Türk milletinin zihinsel, karakteristik ve kültürel yapısına uygun olmayan pek çok yüzeysel uygulama, var olan sorunlara çözüm getirmediği gibi, daha farklı sorunlara neden olmuştur. Günümüzde eğitim alanında en önemli sorunlar; milli kültüre has bir eğitim anlayışının bulunmaması, ne tür insan yetiştirmek istendiği konusunda net bir tavır sergilenmeyişi ve çoğalan sorunlara anlık, geçici çözüm uygulamaları ile vakit kaybediliyor oluşudur. Eğitim alanında geline son noktada, Türk çocuklarının giderek kendi kültürlerinden uzaklaştıkları ve milli kimliklerine dair bilgiden yoksun oldukları görülmektedir. Bu nedenle, araştırmada günümüz eğitim anlayışı ve kültür karmaşası sorunlarına sunulan çözümlere bir temel oluşturmak üzere; Türklerin İslamiyet'e geçtikleri ve bu inançla kültürel ve manevi anlamda zenginleştikleri 11. yüzyılda hem Orta Asya Türk kültürünün kadim izlerini, hem toplumun İslam'ı kabul ettiği o ilk zamanlardaki, en saf ve temiz hali yansıtan ilk Türk İslam eseri olan Kutadgu Bilig'de eğitimin nasıl ele alındığı işlenmiştir. Eser bir nasihatname olduğu kadar bir siyasetname özelliği de gösterdiğinden, Eski Türklerde ve İslamiyet'ten sonraki aşamada Türk yönetim anlayışı ve yönetim değerleri de yansıtılmaya çalışılmıştır.

Uzun ömürlü bir devlet için esas olan, işine dört elle sarılan, doğru karakterli, ahlaklı, yetenekli yöneticiler ve huzur içinde yönetilebilir bir toplumdur. Dolayısıyla ideal insan, ideal toplum demektir; ideal toplum ideal bir idareyi zorunlu kılar. Suyu düşen ilk damla *insanın özünde iyi olmasıdır* yani *insandır*. İnsan, en erken yaşlardan itibaren aileden başlamak üzere kültürel değerler ve inanç temeline dayalı disiplinli ve doğru bir eğitim alırsa, gelecekte faydalı işlerde rol alacak ve topluma yön verecektir. Toplumun tüm fertlerinin bu doğrultuda yetiştiği düşünülürse Sokrates'in, Platon'un, Farabi'nin, Yusuf Has Hacib'in ve diğer düşünürlerin ortaya attığı ideal toplum ve ideal devlet yapısına ulaşamayacak olsa da, günümüzde toplumsal ve siyasal alanda önemli sorunların temelinde yatan nedenler tekrar vurgulanmış, çözüm

önerilerini desteklemek amacıyla, Türk tarihinde, eğitim ve yönetimin temellerinin hangi unsurlara dayandığı ve bu doğrultuda eğitim ve yönetim arasındaki ilişki ortaya çıkarılmış olacaktır.

Araştırmanın birinci bölümünde araştırmanın problem durumu ve problem cümlesi, araştırmanın amacı, önemi, sınırlılıkları ve yöntemi açıklanmıştır. İkinci bölümde araştırmanın odak noktasını oluşturan eser Kutadgu Bilig ve müellifi Yusuf Has Hacib ile ilgili derlenen bilgiler yer almaktadır. Üçüncü bölümde, Eski Türklerle Genel Bakış başlığı altında Eski Türklerin; bozkır yaşam tarzı, anayurtları, devlet teşkilatı ve hakanın özellikleri ile yönetim anlayışları, toplum yapısı, inanışları (din), dil ve edebiyatı, sanat faaliyetleri ele alınmıştır. Dördüncü bölüm Karahanlılar'a Genel Bakış başlığı altında; Karahanlılar'ın devlet teşkilatı ve hükümlerlik anlayışı, askeri teşkilatı, sosyal durumu, dil ve edebiyatı, mimari gelişmişliği ile ilgili bilgiler verilmiştir. Beşinci bölüm Eğitim başlığı altında; Eski Türklerde ve Karahanlılar'da Eğitim, Farabi'nin ve İbni Sina'nın eğitime dair görüşleri, Kutadgu Bilig'de insan tasavvuru, Kutadgu Bilig'de eğitime dair kavramlar, Kutadgu Bilig'de ve günümüzde eğitim, Kutadgu Bilig'de eğitilenler başlıkları altında bilgi ve görüşlere yer verilmiştir. Altıncı bölüm Yönetim başlığı altında; yönetimin tanımı ve devletin işlevi, yönetimin bilimsel olarak ortaya çıkışında etkili olan düşünürler ve eserlerine yer verilmiş, Eski Türklerde ve Kutadgu Bilig'de yönetim anlayışı, devlet geleneği, hükümdarın nitelikleri vurgulanmıştır.

Araştırmaya değerli katkılarından dolayı, danışman hocam Sayın Prof. Dr. İsmail Aydoğan'a teşekkürlerimi sunarım.

## ÖZET

Yılmaz, Fatma, “Kutadgu Bilig’de Eğitim ve Yönetim”, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2019.

Bu araştırma, Eski Türk kültürü çerçevesinde yazılan ilk Türk- İslam eseri olan Reşit Rahmeti Aratın çevirisi Kutadgu Bilig adlı eserde; eğitim metodu, içeriği ve niteliği; yönetim kavramı ve yönetimin unsurları konularında yapılan bir literatür taramasıdır. Araştırma için özellikle birincil (kitap, ansiklopedi, ciltli eserler) kaynaklara başvurulmuş, konunun benzer ve farklı yönlerini ele alan ve farklı alanlarda yapılmış çalışmaların konu ile ilgili kısımları da incelenmiştir. Amaç; Eski Türk eğitim ve yönetim anlayışından yola çıkarak günümüzdeki eğitim ve yönetim alanlarındaki sorunlara çözüm önerileri sunmaktır.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig’de insanı temele almış ve önce insanın kişilik ve ahlak eğitimini öne çıkarmış, ardından yaptığı işle (yönetim) ilgili eğitimin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Eserde akıl ve bilginin önemi ve insanın bu dünyada ve öbür dünyada mutlu olmasını sağlayacak yollar öğütlenmiştir. Eserde eğitim kavramı, öncelikle kişinin ahlak yönünden olgun hale gelmesi olarak değerlendirilmiş, ardından bulunduğu makam ve meslekle ilgili genel etik kurallar ve görevin gerektirdiği davranış esasları ele alınmıştır. İnsanın, inançları ve değerleri doğrultusunda doğru yolda olabilmesi, meslek ya da görevinde başarılı olabilmesinin, kişinin erken yaşlardan itibaren alacağı doğru ve disiplinli eğitim ile mümkün olacağına vurgu yapılmıştır. Bunların yanında eserde, devlet yönetme işinin esasları ortaya konularak, yönetimde söz sahibi olan hükümdar ve diğer yöneticilerin görevleri ile ilgili sorumluluklarına ve genel davranış prensiplerine yer verilerek geçmişten gelen Türk yönetim anlayışı çerçevesinde yönetim işi açıklanmıştır. Eserden yola çıkarak başarılı ve uzun ömürlü bir devletin temelini, yönetimdeki kişilerin işinin gereklerini bilen, ahlaklı ve becerikli bireyler olmasına dayandığı, bu nedenle de yönetici vasfındaki kimselere eğitimle bu özelliklerin kazandırılacağı sonucuna ulaşılmıştır. Kişinin *yönetme* kabiliyetine sahip olmasının yanında bu yönde eğitim alarak kendini geliştirmesinin yönetim işinin temeli olduğu ortaya konulmuştur.

Araştırmada eğitim ve yönetim arasındaki ilişkisi şu şekilde açıklanabilir: Çocukluktan itibaren doğru ve disiplinli eğitim alan ahlaklı insanlar, getirildikleri

görevi de yine eğitim sayesinde başarıyla yaptıklarında ve bu durum tüm toplum için gerçekleştiğinde, dört başı mamur bir toplum yapısı ve bu toplumu her alanda başarı ile yöneten, sevilen yöneticiler ile sağlam bir devlet ideali de gerçekleşmiş olacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse, sağlam bir devlet, birliktelik ve huzur içinde bir topluma; huzurlu ve refah içinde bir toplum ise ahlaklı, bilgili insanlara dayanmakta ve tüm bunların temeli yine eğitime bağlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Ahlak, Yönetim, Eski Türk Kültürü, Kutadgu Bilig.



## ABSTRACT

Yılmaz, Fatma, “Education and Management at Kutadgu Bilig”, Master Thesis, Kırıkkale University, 2019.

This study is a literature review of education method, content and quality; the concept of management and its elements in Kutadgu Bilig which is the first Turkish-Islamic work written in the frame of Old Turkish culture, translated by Reşit Rahmeti Arat. Especially primary (books, encyclopedia, hardcover) resources were used for the research, and the relevant parts of studies dealing with similar and different aspects of the subject and conducted in different fields were also examined. Goal; based on the old Turkish education and management approach, it is to offer solutions to the problems in today's education and management.

Yusuf Has Hacib, in Kutadgu Bilig, man on the basis of human personality and first, he was required to do his work after having brought moral education to prominence highlighted. The ways that make people happy in this world and the other world with the importance of reason and knowledge together are shown. The concepts of education in the work becomes mature primarily from the moral aspect of the person the general ethics of the profession in the of author in which it is located then reflected as it's arrival the rules and principles of conduct required by the task are discussed with in the framework. It is emphasized that it is possible for a person to be on the right path in line with his/her beliefs and values and to be successful in his/her profession or duty with the correct and disciplined education he/she has taken from on early ages.

However, in the work, the principles of the state management business are laid out, regarding the duties of the monarch and other rules who have a say in the administration Turkish from the past with its responsibilities and general principles of behavior management business is explained within the framework of management understanding. It is based on the work is the moral individuals who know the subtleties of the people in the administration and this education is provided. The results of these features can be excavated by training to the people under the supervision of the administrator have been removed. The basis of the management business is that the person has the ability to *manage* as well as the need to develop himself by training in this direction.

In this study, when moral individuals who receive correct and disciplined education from childhood successfully accomplish the task they have brought through education and this situation is realized for the whole society, a solid state ideal will be realized with the great society of structure and popular manages who manage this society with success in every field. Simply expressed, a solid state based on a society in unity and peace , a society of peace and prosperity is based on people who are moral and knowledgeable, and the basis of all this is based on education again.

Keywords: Education, Morality, Management, Ancient Turkish Culture, Kutadgu Bilig.



## İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ.....	1

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### PROBLEM TANIMLAMA

1.1. Problem Durumu.....	3
1.2. Problem Cümlesi.....	4
1.3. Araştırmanın Amacı.....	5
1.4. Araştırmanın Önemi.....	6
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	7
1.6. Araştırmanın Yöntemi.....	7

### İKİNCİ BÖLÜM

#### YUSUF HAS HACİB VE KUTADGU BİLİG HAKKINDA

2.1. Yusuf Has Hacib .....	8
2.2. Kutadgu Bilig.....	10
2.2.1. Eserin İçeriği.....	15
2.2.2. Eserin Önemi.....	16



## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### ESKİ TÜRLERE GENEL BAKIŞ

3.1. DEVLET VE TOPLUM.....	19
3.1.1. Bozkır Yaşam Tarzı.....	19
3.1.2. Anayurt.....	20
3.1.3. Devlet.....	21
3.1.4. Hakanın (Beyin) Özellikleri.....	26
3.1.5. Toplum Yapısı.....	28
3.2. DİN.....	30
3.3. DİL VE EDEBİYAT.....	34
3.4. SANAT.....	37

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### KARAHANLILAR'A GENEL BAKIŞ

4.1. Karahanlılar'da Hükümlranlık Anlayışı ve Devlet Teşkilatı.....	39
4.2. Karahanlılar'da Askeri Teşkilat.....	42
4.3. Karahanlılar'da Sosyal Durum.....	44
4.4. Karahanlılar'da Dil ve Edebiyat.....	45
4.5. Karahanlılar'da Mimari.....	47

## BEŞİNCİ BÖLÜM

### EĞİTİM

5.1. ESKİ TÜRKLER'DE EĞİTİM.....	49
5.2. KARAHANLILAR'DA EĞİTİM.....	52
5.2.1. Farabi'nin Eğitime Dair Görüşleri.....	53
5.2.2. İbn-i Sina'nın Eğitime Dair Görüşleri.....	55
5.3. KUTADGU BİLİĞ'DE İNSAN TASAVVURU.....	56
5.4. KUTADGU BİLİĞ'DE EĞİTİME DAİR KAVRAMLAR.....	58
5.4.1. Akıl ve Bilginin Önemi.....	58
5.4.2. Saadet (Mutluluk-Kut).....	62
5.4.3. Doğruluk ve Adalet (Könilik).....	63
5.4.4. İyilik (Edgülık).....	65
5.4.5. Sevgi, Sadakat, Vefa, Samimiyet.....	66
5.4.6. Alçakgönüllü, Şefkatli ve Yumuşak Huylu Olmak.....	68
5.4.7. Eli Açıklık, Cömertlik (Akılık).....	69
5.4.8. Sabırlı ve Sakin Olmak.....	71
5.4.9. Arkadaşlık, Dostluk ve Akraba İle Yakınlık.....	73
5.4.10. Çalışkan Olmak ve İşi Zamanında Yapmak.....	75
5.4.11. Saygılı ve İtaatkar Olmak.....	77
5.4.12. Haya (Uvut) ve Edep.....	79
5.4.13. Cesaret (Yüreklig) ve Yiğitlik (Alplik).....	81
5.5. KUTADGU BİLİĞ'DE VE GÜNÜMÜZDE EĞİTİM.....	83
5.6. KUTADGU BİLİĞ'DE EĞİTİLENLER.....	91
5.6.1. Allah'ın Kullarını Eğitmesi.....	91
5.6.2. Hükümdarın (Yönetenin) Eğitilmesi.....	92
5.6.3. Halkın (Yönetilenin) Eğitilmesi.....	95

5.6.4. Çocuk Eğitimi.....	96
---------------------------	----

## **ALTINCI BÖLÜM**

### **YÖNETİM**

6.1.YÖNETİM OLGUSU.....	101
6.2. ESKİ TÜRKLER'DE VE KUTADGU BİLİG'DE YÖNETİM ANLAYIŞI VE DEVLET GELENEĞİ.....	103
6.3.ESKİ TÜRKLER'DE VE KUTADGU BİLİG'DE HÜKÜMDARIN NİTELİKLERİ.....	112
6.4.EĞİTİM VE YÖNETİM İLİŞKİSİ.....	117

## **YEDİNCİ BÖLÜM**

<b>SONUÇ VE TARTIŞMA.....</b>	<b>121</b>
<b>ÖNERİLER.....</b>	<b>127</b>
<b>KAYNAKÇA.....</b>	<b>130</b>

## GİRİŞ

Karahanlılar dönemi, Türklerin yeni bir medeniyetin sınır kapısını araladığı dönem olarak kabul edilebilir. Yeni medeniyet dairesine girdikten sonra Türkler, hâkimiyet anlayışlarını, inançlarını, değerlerini, eğitim ve hayat görüşlerini İslam inanç ve kültürü ile yoğurarak yoluna devam etmişlerdir. Tam bu noktada, hem Türk kültürünün geçmişten gelen en derin izlerine rastlayabileceğimiz hem yeni kültür dairesine girerken uyum süreciyle ilgili pek çok ayrıntı yakalayabileceğimiz bir eser olan “Kutadgu Bilig” üzerine eğitim ve yönetim alanlarında bir araştırma yapmanın faydalı olacağı düşünülmüştür.

İlk Türk İslam eseri olan Kutadgu Bilig, Türk kültüründe eğitim ve yönetim anlayışının temellerini yansıtan en önemli eserlerdendir. Bu nedenle, *Kutadgu Bilig’de Eğitim ve Yönetim* adlı bu çalışmada, eğitim ve yönetim kavramları, Türklerin Müslümanlığı kabulünden önce ve sonraki eğitim ve yönetim anlayışı ışığında ele alınmıştır. Yönetim, eğitimle şekillenen bir süreçtir. Toplumsal yapının sağlıklı şekilde işleyişi için yönetim ve yöneten kişinin özellikleri kadar yönetilen kişilerin özellikleri de önemlidir (Akyol,2015,s.132). Sistemin ilerleyişi için gerekli vasıflar insanlara eğitimle kazandırılırken düzenin devamı yönetimle sağlanır. Bu nedenle eğitim ve yönetim olgusu, birbiri içinde etkili olan iki olgudur.

Altı bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig ile ilgili bilgilere yer verilmiş; ikinci bölümde “Eski Türklere Genel Bakış” başlığı altında Orta Asya Türk Bozkır yaşam tarzı, anayurt, devlet teşkilatı ve yönetim anlayışı, dil- edebiyat, din ve sanat konularında ayrıntılı bilgi verilmiş; üçüncü bölümde “Karahanlılar’a Genel Bakış” başlığı altında Karahanlılar dönemi yönetim anlayışı, devlet ve askeri teşkilat, toplumsal yapı, dil- edebiyat ve mimari ile ilgili bilgi verilmiş; dördüncü bölümde “Eğitim” başlığı altında, Eski Türklerde eğitim, Karahanlılar’da eğitim, insan tasavvuru ve Kutadgu Bilig’de insan anlayışı, Kutadgu Bilig’de eğitime dair kavramlar ayrı ayrı ele alınmış ardından, günümüz eğitim anlayışı ve Kutadgu Bilig’de eğitim anlayışı karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

“Yönetim” başlığı altındaki beşinci bölümde, yönetim kavramı ile ilgili genel bilgiler verildikten sonra Eski Türklerde ve Kutadgu Bilig’de yönetim anlayışı ve devlet geleneği ile ilgili ayrıntılı bilgi verildikten sonra Eski Türklerde ve Kutadgu Bilig’de hükümdarın özelliklerine tekrar değinilmiştir. Tüm bu bilgiler ışığında, altıncı bölümde eğitim ve yönetim ilişkisi ele alınmıştır.

Türk kültür tarihinin dönüm noktalarından birini oluşturan Türklerin İslamiyet’i kabulü sonrasında değişen Türk devlet ve yönetim anlayışı ile eğitim, sosyoloji, tarih, hukuk, edebiyat ve dil alanlarında, Kutadgu Bilig üzerine yapılmış kitap ve çalışmalar incelenmiştir. Araştırmada öncelikle kitap, ansiklopedi, ciltli eserler gibi birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. İkincil kaynak olarak konu ile ilgili tez, makale, konferans metni vb. kaynaklardan yararlanılmıştır. Araştırma, ulaşılabilen kaynaklarla sınırlı olup literatür taraması yöntemi ile hazırlanmıştır.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### PROBLEM TANIMLAMA

#### 1.1. Problem Durumu

Türk toplumunun, geçmişten günümüze kadar eğitim, yönetim ve toplumsal alanda yaşadığı tüm sorunların genel nedeni; teknolojik ve bilimsel alanda kaydedilen gelişmelerin gerektiği gibi takip edilememesi ve yeni yaşam biçimini anlamlandırma konusunda pek çok yanılgıya düşen Türk insanının giderek özünden uzaklaşması ile giderek tüketim odaklı bir toplum haline gelmesidir. Türk toplumu Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde inanç, ahlak ve bilimsel bilgi ışığında dünyanın önde gelen medeniyetlerinden biri iken sonrasında bu gelişmişliğin verdiği öz güvenle dünyadaki gelişmeleri zamanında takip etmeyerek hem bilimsel ve teknolojik açıdan bazı ülkelerin gerisine düşmüş hem de devletin ve toplumun yaşadığı ahlaksal ve sistemsal sorunlar devleti çöküş aşamasına getirmiştir. Türk toplumu, içinde bulunduğu bu sorunların çözümünü, Batılı ülkelerin yaşayış tarzını taklit etmekte bulmuş ve çareyi şekilsel boyuta indirgemiş görünmektedir. Dolayısıyla, gerçek ilerlemenin ne olduğu ve nasıl tatbik edileceği konusu hala bir problem olarak varlığını sürdürmektedir. Gerçek ilerleme ve gelişme, en önce insan ruhunun gerçekleri ve doğruları idrak etmesinden sonra bu idrakin tüm topluma yayılması ile ahlak ilkelerinin her alanda uygulanmasına bağlı olarak Türk kimliğinin hatırlanmasından geçmektedir. İlerlemeyi yakalamak ve sorunlara çözüm üretmek için başka kültürlerin kendi problemlerine ürettikleri çözümleri kullanmanın yanlış sonuçlar doğurduğu -problemlerin katlanarak devam etmesinden- bilinen bir gerçektir. Bu nedenle çözümleri, kendi tarihimizden, öz birikimlerden ve öz kimliğimizden elde etmek en doğrusu olacaktır. Dolayısıyla, Türk toplumunun en önemli problemlerinden olan eğitim ve yönetim alanlarındaki sorunların çözümüne, Türk milli karakterinin İslam inancı ile kaynaştığı önemli bir dönemde, bilge devlet adamı Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı Kutadgu Bilig adlı eser ışığında katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

## 1.2. Problem Cümlesi

Türk kültür yapısına uygun bir eğitim anlayışı ve sistemi oluşturulamaması, günümüzde de Türk eğitiminin en önemli sorunudur. Eğitimin niteliği meselesi sadece bu devre has bir mesele değildir. Medrese sisteminin bozulmasıyla beraber 16. yüzyılda geleneksel eğitimde başlayan bu sorun katlanarak günümüze kadar gelmiştir. Esasen problemin temelinde, eğitimin amaçları ile okullardan beklenen işlevlerin, gelişim sürecinde olan toplumun ihtiyaçlarına göre belli bir sistem içerisinde yapılandırılmaması gerçeği vardır (Kafadar,1997,s.112). Hızla değişen dünyada gelişimi yakalamanın tek yolu eğitimidir. Ayrıca bu ilerlemeye ayak uydururken değişmemesi gereken değerlerin unutulmasına ve yozlaşmasına engel olacak tek unsur da eğitimidir. O halde eğitim gelecekte toplumun öz değerlerini yitirmeden ayakta kalmasını sağlayacak en etkili unsurdur. Eğitim camiasında görevli olanların doğru düşünce ve milli karakter sahibi olması bu kurumun kaderini belirleyecektir.

Eğitim kurumlarının yanı sıra bir ülkenin sağlam bir politikasının olması ülkenin geleceğini belirleyen önemli bir unsurdur. Yönetimde söz sahibi olanların tecrübeli, doğru muhakeme kabiliyeti olan, ileri görüşlü, bilgili ve milli değerlerine sahip nitelikli kişiler olması gerekmektedir. Bu nedenle, devleti ve devletin bağlı olduğu manevi kökleri temsil eden yönetenlerin, özellikle halkın haberdar olduğu göz önündeki durum ve işlerde son derece dikkatli davranması ve konuşması gerekmekte, kötü bir intibaya mahal verecek hal ve hareketlerden kaçınmaları gerekmektedir (Çağırın,1995,s.24-25). Dönemlerinin en önemli düşünürleri olan Sokrates, Platon, Farabi ve Yusuf Has Hacib bir yöneticide bulunması gereken en önemli özelliğin, *bilgelik* olduğunu vurgulamışlardır (Arslan,1986,s.110). Hükümdar bilgiye değer vermeli, bilgili kişilerle yakınlık kormalı ve onlardan öğrendikleriyle kendi bildiklerini birleştirerek doğru yolu bulmalıdır. Aksi takdirde devlet ve toplum için karmaşa kaçınılmaz olur. Bu noktada eğitimin siyasi işlevi söz konusudur. Dolayısıyla iyi bir liderin iyi bir eğitimden geçmesi şarttır. Ülkenin, dünyadaki

gelişmeye ayak uydururken diğer taraftan özünü yani kültürünü koruması açısından *eğitim* ve *yönetim* hayati iki kurumdur.

Asıl mesele şudur ki, eğitim alanında yaşanan gerileyiş geç fark edilmiş ve bu açığın, *Batının kullandığı yöntemlerin taklit edilmesiyle* kapatılabileceği düşünülmüştür. Farklı kültürlerin kendi eğitim sorunlarına buldukları çözümler ve politikalar detaylı şekilde incelenmeden Türk eğitim sistemine yerleştirilmiştir. Sorun, taklit edilen politikaların, ait oldukları kültürle aynı inanç ve anlayıştan beslenmiş olmasıdır. Batı kültürünün sorunu da çözümü de kendi özüyle paraleldir. Ancak bu yabancı politikalar Türk eğitiminde yozlaşmayı ve olumsuz yönde başkalaşmayı da beraberinde getirmiş, sonuç olarak kendi inanç ve değerlerinden uzak bireyler yetişmiştir. Problemin tek çözümü, *insanı* yeniden ele almaktır. Dolayısıyla çözüm yolu, karakter eğitimi üzerine eğilmek, nasıl bir nesil yetiştirilmek istendiğine karar vermek ve *özgün* bir eğitim anlayışı oluşturmaktan geçmektedir.

Günümüzde özellikle eğitim ve dolaylı olarak yönetim alanlarında yaşanan sorunlara, döneminin önemli düşünür ve yazarlarından biri olan Yusuf Has Hacıb'in eğitim ve yönetime dair görüşlerini yansıttığı Kutadgu Bilig adlı eserinden yola çıkılarak, çözüm önerisi sunulabilir mi sorusu, araştırmanın problem cümlesini oluşturmaktadır.

### **1.3.Araştırmanın Amacı**

Bu araştırmada, Türk tarihinde, devleti ve toplumu bir adım öne taşıyan ve refah düzeyini arttıran eğitim ve yönetim anlayışından yola çıkarak, günümüzde aynı alanlarda yaşanan sorunların çözümünde farklı bakış açıları yakalamak amaçlanmıştır. Orta Asya Türk kültür birikimi ile yeni bir inancın taze izlerinin disiplini içinde gelişen bir toplum yapısının anahtarını sunan Kutadgu Bilig adlı eserin, eğitim ve yönetim anlamında zengin bir eser olması dolayısıyla araştırmanın eser odaklı olarak hazırlanması amaçlanmıştır. Araştırmada, eğitim ve yönetim konusunda yaşanan sorunların odağı olan *insan tasavvuru* ve *karakter eğitimi*



meseleleri ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, araştırmada şu sorulara yanıt aranmıştır:

- 1- İlk Türk devletlerinde eğitimin niteliği ve genel amacı nedir?
- 2- İlk Türk devletlerinde yönetim anlayışının temelinde hangi unsurlar vardır ve genel olarak devletin işleyişi nasıldır?
- 3- Yönetim anlayışına paralel olarak bir hükümdarda olması gereken özellikler nelerdir?
- 4- Kutadgu Biligin yazıldığı ilk Türk İslam Devleti olan Karahanlı devletinin genel özellikleri nelerdir ve bu dönemde eğitim ve yönetim anlayışında meydana gelen değişiklikler nelerdir?
- 5- Eğitimin ve yönetimin tanımı ve genel amacı nedir?
- 6- Eğitim ve yönetim arasındaki ilişki nedir?
- 7- Türk İslam sentezinde *doğru insan tasavvuru* ve bu insan tasavvurunun eğitim ve yönetim açısından misyonu nedir?
- 8- Günümüzde eğitime dair en belirgin sorunlar nelerdir ve Kutadgu Bilig adlı eserden yola çıkarak bu sorunların çözümü için ne gibi çözüm önerileri sunulabilir?

#### **1.4.Araştırmanın Önemi**

Kutadgu Bilig üzerine eğitim konusunda yapılan diğer çalışmalarda, daha çok pedagojik alan, öğretim teknikleri, eğitimle ilgili kavramlar, temel eğitim vs. meseleler üzerine odaklanıldığı belirlenmiştir. Bu araştırmada, daha çok insanın var oluş sebebi, karakter eğitimi ve eğitim ile birlikte kişilik inşası konularına değinilmiştir. Diğer çalışmalarda, Türklere yönetim anlayışı, yöneticinin ve diğer devlet görevlilerinin görev ve sorumlulukları odak alınmışken bu araştırmada toplumun yönetim algısı, devletin nasıl yönetileceği ve yöneticinin bu görevi taşıyabilme kaideleri ile yine insan tasavvuru meselesi altında yöneticinin esasında taşınması gereken özellikler vurgulanarak problemlerin çözüm merkezine *insan* kavramı yerleştirilmiştir. Bu nedenle çalışmanın günümüz eğitim ve yönetim sorunlarına farklı bir bakış açısı sunacağı ümit edilmektedir.

Kutadgu Bilig adlı eser merkeze alınarak yapılan bu araştırmada, eserin yazıldığı dönemden önceki Orta Asya Türk kültürü, yaşam tarzı, devlet, eğitim ve yönetim anlayışından başlanarak, Karahanlılar'da kültür, teşkilatlanma, yaşam tarzı, eğitim ve yönetim konuları ile temellendirilmiş ve bu tarihsel süreci açıklamanın araştırmayı teknik ve içerik açısından sağlamlaştıracadığı düşünölmüştür.

### **1.5.Araştırmanın Sınırlılıkları**

Eğitim ve yönetim üzerinde yapılan bu araştırma, Türk kültürünün en önemli eserlerinden olan Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı Kutadgu Bilig adlı eser odaklı olarak hazırlanmış olup; araştırma Reşit Rahmeti Arat'ın nüshaları karşılaştırarak hazırladığı aynı adlı çeviri eser üzerinden yapılmıştır. Araştırma, eser ve müellifi üzerine yazılmış ulaşılabilen birincil (kitap, ansiklopedi, ciltli eser vb.) ve ikincil kaynaklarla (makale, tez, bildiri, konferans metni vb.), Orta Asya Türk devletlerinde ve Karahanlılar döneminde siyasi ve askeri teşkilatlanma, kültür, dil, sosyal durum, hükömrönlük anlayışı ve eğitim konularında yazılmış ansiklopedi, kitap, tez, makale, konferans metni, kronolojik kaynakçalar ve diğer elektronik kaynaklarla; çalışmanın sonuç kısmı için ise ulaşılabilen Türk eğitim tarihi ile ilgili kaynaklar ve Türk eğitim sisteminin geçirdiği merhaleler üzerine yazılan tez, makale, kitap diğer elektronik kaynaklarla sınırlıdır.

### **1.6.Araştırmanın Yöntemi**

Bu araştırma, doküman inceleme, tasnif etme ve sentez yöntemleri kullanılarak yapılmış literatür taraması türündedir. Yusuf Has Hacib tarafından yazılan ve Reşit Rahmeti Arat tarafından çevrilen Kutadgu Bilig adlı eser merkez alınarak, eğitim alanında ve farklı alanlarda aynı eser üzerine yazılmış kitap, tez, makale ile birlikte, İlk Türk Devletleri ile Karahanlılar dönemi dil, din, kültür, sosyal yapı, eğitim, devlet yapısı ve hükömrönlük anlayışı, Tanzimat Dönemi eğitim konularında yazılmış kitap, tez, makale ve elektronik kaynakların incelenmesi, bilgilerin sınıflandırılması ve birleştirilmesi yöntemleri ile hazırlanmıştır.

## İKİNCİ BÖLÜM

### YUSUF HAS HACİB VE KUTADGU BİLİĞ HAKKINDA

Bu bölümde, Yusuf Has Hacib'in hayatı, kişiliği, ilgi duyduğu ilimler, Kutadgu Bilig ve önemi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

#### 2.1.Yusuf Has Hacib

Yusuf Has Hacib'in, Karahanlılar döneminde, Türkler 10.yüzyılda İslam'ı kabul ettikten sonra devletin kültür merkezlerinden olan Balasagun şehrinde 1018-1019'da doğduğu (Dilaçar,1988,s.21) ve 11. yüzyılın üçüncü çeyreğinde öldüğü tahmin edilmektedir (Halman ve Horata,2007,s.194). Yusuf Has Hacib'in ailesi İslam'a bağlı olduğundan çocuklarını da bu yönde donanımlı bir şekilde yetiştirmişlerdir. Temelde iyi bir eğitim alan Yusuf Has Hacib birçok alana ilgi duymuş, farklı alanlarda bilgi edinmiştir. Kaynaklara göre Yusuf Has Hacib, Firdevsi'nin Şehnamesi, İbn Sina'nın felsefe kitapları gibi döneminin önemli eserlerini okumuştur. Ayrıca müellifin Arapça, Farsça, Soğdakça (İran dili) dilleri ile ilgili geniş bilgiye sahip olduğu bilinmekte; Türk kültürü, geleneksel Türk oyun ve sporları, İslam ilimleri, felsefe, siyaset, astronomi, hekimlik, ahlâk, toplum bilimi, yazı sanatı gibi birçok alanda bilgisi olduğu eserin içeriğinden anlaşılmaktadır (Dilaçar,1988,s.21-22;Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.26-27).

Kutadgu Bilig'in adından ve içeriğinden yola çıkılarak, Yusuf Has Hacib'in her iki dünyada mutlu olmanın yolunun Allah'ın emirleri doğrultusunda iyi bir insan olarak yaşamaktan ve hak yolunda bildiklerini insanlarla paylaşmaktan geçtiği düşüncesine sahip, inançlı bir Müslüman olduğu söylenebilir. İnsan için en yüksek amacın *hakka hizmet için halka hizmet* olduğu vurgusu eserin içeriğinden anlaşılmaktadır (Altınöz,2005,s.78).

Yusuf Has Hacib, eserini Hakaniye Türkçesi ile Kuz-Orduda yazmaya başlamış, 1069-1070 yıllarında Kaşgar ilinde tamamlamış ve dönemin hükümdarı Tavgaç Kara Buğra Hana sunmuştur. Eseri çok beğenen Hakan, Yusufu, has haciplik ünvanı vermiş, onu hizmetine almıştır. Has haciplik, vezirden sonra hakana en yakın mertebe olup hakanın devlet ve dünya işlerini görüşüp danıştığı yüksek devlet

statüsüdür. Eski Türklerde *mabeyincilik* olarak da bilinen *haciblik* kelimesindeki *hacib* kökü *kapıcı* manasına gelmektedir (Dilaçar,1988,s.23;Bağdatlı,2007,s.62).

Kutadgu Bilig'den yola çıkarak Yusuf Has Hacib'in çağdaşı olan Firdevsi (934-1020), El Biruni (972-1048), İbn Sina (980-1037), Ömer Hayyam (1040-1123) gibi önemli düşünürleri takip ettiği, onların eserlerini incelediği bilinmektedir. (Bağdatlı,2007,s.63). Kutadgu Bilig'e bakılarak yazarın kendisi hakkında çok az bilgi edinilmektedir. Eserde kendisiyle ilgili bilgilere, esere ilave edilen 77 beyitlik manzum mukaddime kısmındaki 54-63. beyitlerden ulaşılmaktadır. Söz konusu beyitler aşağıda verilmiştir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.79-81):

*54 Dikkatle bak; bu kitabı yazan kişi  
İnsanlar arasında ileri gelen hünerli bir kişiymiş.*

*55 Bu türlü faziletler ve meziyetlerle  
Kendini süslemiş ve mutlu bir hayat sürmüştür.*

*56 Doğruluk, hürmet ve zühde sahip olduğu gibi,  
Birde takva sahibi, bilgili ve temiz bir kişiymiş*

*57 Yaşadığı yer Kuz-Ordu iliymiş  
Kendisi asil bir aileden olup dili de buna göredir.*

*58 O bir kitabını nazma çekip tamamlamış  
Ve doğduğu ilden ayrılmıştır.*

*59 Esasını yazıp düzenlemiş;  
Fakat bu manzume son şeklini Kaşgar ilinde almıştır.*

*60 Okumuş bunu huzurunda meliğin  
Hanlar hanı Tavgaç Kara Buğra Han 'ın.*

*61 Akıla karşı hürmet ve kalemin hakkıdır diye,  
Hükümdar ona çok itibar edip çok ihsanlarda bulunmuştur.*

*62 Ona bu Has Hacib ünvanını vermiş ve  
Onu kendi yakınları arasına almıştır.*

*63 Bundan dolayı ona hürmet ederler  
Ve kendisine doğruca Yusuf Has Hacib derler.*

Yusuf Has Hacib'in ilimlere olan merakının onu birçok konuda derin bilgi sahibi yaptığı eserinden anlaşılmaktadır. Müellife göre insanın amacı, yalnız ibadet ederek öbür dünya için hazırlanmak değil, aynı zamanda bu dünyada doğru bildiklerini insanlara aktararak topluma hizmet etmektir. Eserin içeriğine bakıldığında, Yusuf Has Hacib'in insanları, Allah'ın emirleri doğrultusunda yaşamının önemi ile ilgili

uyararak bu amaca hizmet ettiği görülmektedir. Ayrıca eserdeki bilgilerin değerli ve ölümsüz olduğu tekrarlanmaktadır (Yusuf Has Hacib, çev., 2005, s.29).

Eserde devleti (kutu) temsil eden Ay-Toldı ile akli temsil eden Ögdülmüş nezdinde Yusuf Has Hacib'in düşüncelerini ve ruh dünyasının izlerini bulmak mümkündür (Altınöz, 2005, s.16). Ayrıca, eserde yer alan güçlü betimlemeler ve söyleyişteki güzellik, vezin uyumu Yusuf Has Hacib'in güçlü bir şair olduğunu göstermektedir (Dilaçar, 1988, s.81). Yusuf Has Hacib, İslami dönem Türk edebiyatının bilinen ilk aydını, ilk siyaset bilimcisi, ilk sosyoloğu olarak kabul edilmekte, ayrıca yaşadığı asırda iyi bir devlet adamı olduğu bilinmektedir. Yusuf Has Hacib'in, sadece kendi döneminin aydınlarını değil; İslamiyet'in kabulü öncesi dönemdeki Türk bilginlerini de iyi bildiği anlaşılmaktadır. Çünkü eserde, eski dönem Türk büyüklerine ait veciz sözlere ve öğütlere rastlanmaktadır (Halman ve Horata, 2007, s.194; İnan, 1998, s.39). İnalçık (2005, s.11-26), Yusuf Has Hacib ile ilgili görüşlerini şöyle belirtmiştir: "*Yusuf Has Hacib, her şeyden evvel bir şair-mütefekkidir. İnsan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur. O, Orta Asya'da iç mücadele neticesinde sarsılmış olan ahlak prensiplerini yeniden tanzim etme kaygısıyla bu eseri yazmış olmalıdır.*"

## **2.2. Kutadgu Bilig**

Kutadgu Bilig, Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra yazılan ilk Türkçe eserdir. Eser, yazıldığı dönem itibarıyla Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri gelenek, görenek, dünya görüşü ve inançlarının İslam ile şekillenmesine dair izler taşıdığı için oldukça değerli bir eserdir (Akyol, 2015, s.20). Reşit Rahmeti Arata göre ise; Kutadgu Bilig; ne olayları nakleden tarih, ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din adamlarının görüşlerini toplayan bir yazma, ne hâkimlerin fikirlerine dayanan bir kitaptır. Yusuf, birçoklarının iddia ettiği gibi yüksek makam sahiplerine, iyi olmaları için, tatsız mecazlarla ahlak dersi veren kuru bir nasihatçi olmaktan ziyade, insan hayatının manasını çözümleyen ve onun toplum ve

dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir hayat felsefesi kurmuş olan en geniş manada bir âlim mütefekkindir (Akt.Kafesoğlu,2002,s.164).

Kutadgu Bilig; kutluk bilgisi, kutlu olma bilgisi, her iki dünyada da mutlu eden bilgi manasına gelmektedir (Kazmaz,2000,s.10;Silahdaroğlu,1996,s.vııı). Kut, eski Türkçede saadet, talih, devlet anlamında, *bilig* ise *bilgi* anlamında kullanılmıştır. Vambery, Radloff, V. Thomsen *kut* kelimesini *saadet* kelimesi anlamında kullanmışlardır. Barthold'a göre Kutadgu Bilig, *mesut edici ilim, padişahlara layık ilim* manasında olup, *saadet* ve *baht* ifade eden *kut* ifadesi eserde *haşmetmeab* (*majeste*) kavramını karşılamaktadır. Kutadgu Bilig, Mehmet Fuat Köprülüye göre, *saadet veren padişahlara layık* anlamına; Reşit Rahmeti Arata göre ise, *kutlu ve mesut olma bilgisi* anlamına gelmektedir (Akt.Kafesoğlu,2002,s.165).

Eser, Karahan (Hakaniye) Türkçesi ile mesnevi beyit tarzında yazılmıştır. Eserin asıl yazma nüshaları bulunamadığından sonradan kopya edilen nüshalar ele geçmiştir. Bu nedenle, eserin Yusuf Has Hacib tarafından Uygurca yazıldığı ile ilgili tartışmalar vardır. Eserin, İslami içeriğe sahip olması ve Karahanlılar'ın kendilerine Uygur dememeleri nedeniyle eserin Arapça yazılmış olabileceği de söylenmektedir. (Jamal ve Kafkasyalı,2016,s.121). Yavuz (2013,s.360), Kutadgu Bilig'de yer alan 3000 civarındaki kelimenin sadece 338'inin Arapça, 77'sinin ise Farsça olmasına dikkat çekmiş, bunu Yusuf Has Hâcib'in sahip olduğu dil ve millet şuurunun göstergesi kabul etmiştir. Bu dönem kullanılan Türkçe'nin mahiyetini daha açık şekilde ortaya koymak amacıyla, Uygur Türkleri ve diğer Türk kavimlerinin siyasi coğrafyadaki hareketleriyle ilgili kısa bir bilgi vermek doğru olacaktır:

Uygurlar, Orta Asya'da Kırgızların saldırısıyla (840) ikiye bölünmüş; Uygur halkının bir kısmı Çinin Kansu eyaleti sınırlarına; bir kısmı Tarım bölgesindeki şehirlere yerleşerek, 12. yüzyılın başlarına kadar bağımsızlıklarını koruyarak kültürlerini devam ettirmişlerdir. Karluklar ve aralarında daha sonra batıya göç edecek olan Kıpçak ve Oğuz boylarının bulunduğu diğer bazı Türk kavimleri ise batıda Kaşgar ve yöresine yerleşerek Karahanlı Devleti'ni kurmuşlardır (932-1212). Kaşgar, Balasagun, Buhara ve Semerkant gibi şehirlerin birer kültür merkezi haline geldiği Karahanlı Devleti, Abdülkerim Satuk Buğra Hanın, İslamiyeti resmen kabul

etmesiyle (960) Türk dünyası yeni bir döneme başlamıştır (Paçacıoğlu,1998,s.1) Karahan (Hakaniye) Türkçesi, 11.-12. yüzyıllarda, Doğu ve Batı Türkistan sahasında pek çok eser verildikten sonra, yerini Harezmi Türkçesine bırakmış, İslami dönem ilk Türk edebi dilidir (Halman ve Horata,2007,s.194). Karahan (Hakaniye) Türkçesinin kullanıldığı bu döneme *Orta Türkçe* dönemi adı verilmiş; aynı sülaleden gelen hükümdarların lakabındaki kara kelimesinden dolayı ilim çevrelerinde de bu dönem *Karahanlı Dönemi* olarak anılmıştır (Paçacıoğlu,1998,s.1-2).

Ahmet Caferoğlu, 11. yüzyılın en büyük edebi eseri olan Kutadgu Bilig’de, hem konu hem dil bakımından Arap ve İran etkisinin çok yüksek olduğunu, eserde din ve devlet teşkilatı ile ilgili Arapça ve Farsça kelime sayısının yüz yirmiye ulaştığını belirtmiştir (Kafesoğlu,1980,s.164). Eser manzum (şiir) şeklinde olup aruzun 11’li kalıplarından *faulün faulün faulün faul* kalıbıyla yazılmıştır. Ancak aruz kalıbı Arap ve Fars edebiyatına özgü bir kalıp olduğundan vezne Türkçe’yi uydurmak zor olmuştur. Bu zorluk, bazı yerlerde söyleyiş pürüzlerinden, özellikle vezne uydurmak için gereksiz kelime kullanımlarından fark edilmektedir. Yusuf Has Hacib’in eserinde halk şiir geleneğini de yansıtan *aaba* kafiye düzeninde, mani tipi kafiye kullandığı ve atasözlerinden yararlandığı da görülmektedir (Halman ve Horata,2007,s.197;Silahdaroğlu,1996,s. vııı).

Kutadgu Bilig’e ait asıl yazma metin bulunamamıştır. Eserin sonradan kopya edildiği anlaşılabilir nüshaları ile ilgili bilinenler şunlardır:

**Viyana (Herat) Nüshası:** Esere ait, bilinen ilk nüshadır. Arapça’dan Uygur harflerine çevrilmiş olan Viyana Nüshası, 1439’da Afganistan’ın Herat şehrinde tamamlanmış, sonra Tokat’a ardından 1474’te İstanbul’a getirilmiştir. 1796’da Avusturyalı doğu bilgini (tarihçi) Joseph von Hammer, diplomat olarak İstanbul’da bulunduğu sırada bir sahaftan eseri olarak Viyana saray kitaplığına vermiştir. Bu yazma çok özensiz yazılmıştır. Nüshayı Uygur harflerine çeviren kişinin bazı satırları ve kelimeleri atladığı, fazladan yazdığı satırların üzerini çizdiği ve eksik satırları diğer satırların üstüne yazdığı belirtilmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.37; Dilaçar,1988,s.38-39).

**Mısır (Kahire) Nüshası:** Arap harfleriyle yazılmış olan bu ikinci nüsha, ne zaman yazıldığı bilinmemekle birlikte, 1896'da Kahire Hidiv kütüphanesinin mahzeninde kitaplığın Alman Müdürü Dr. Moritz tarafından bulunmuştur. Alman asıllı Rus doğu bilimci Wilhelm Radloff nüshayı incelemiştir. Türk Dil Kurumu, Kahire elçiliği aracılığı ile nüshanın fotokopisini Türkiye'ye getirmiş, 1943'te tıpkıbasımını yayımlamıştır (Dilaçar,1988,s.39).

**Fergana Nüshası:** Bilinen en önemli nüshadır. Arap harfleriyle yazılmış olan bu nüsha 445 sayfa ve 6095 beyittir. Nüsha 1913 yılında Türkistan'ın Fergana ilinin Nemengan şehrinde Ahmed Zeki Velidi (Togan) tarafından bulunmuş, ardından tekrar kaybolmuş, sonrasında nüsha 1924 yılında Buharalı öğretmen Fıtnat tarafından bulunarak Taşkent'te tanıtılmıştır. 1934'te Sovyet Bilimler Akademisi bu yazmanın fotokopisini Türk Dil Kurumuna armağan etmiştir. Türk Dil Kurumu fotokopinin tıpkıbasımını 1934'te yayımlamıştır. Yazmanın aslı Taşkent'te muhafaza edilmektedir. Fergana Nüshasında kullanılan Arap harflerinin biçimine bakılarak bu nüshanın 12.yüzyılda yazıldığı belirtilmektedir. Bu nüshanın, Mısır Nüshasına göre daha eski olduğu ve diğer nüshalardan daha özenli yazıldığı belirtilmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.41).

Viyana, Fergana ve Mısır nüshalarının karşılaştırmalı olarak günümüz Türkçesine çevirisi Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. Kutadgu Bilig dört ana karakter üzerine kurulmuştur. Bu karakterler üzerinden devleti idare edenlerde bulunması gereken özellikler, devletin halkı mutlu edebilmesi için gereken bilgi, anlayış ve erdemler, insanın hayattaki gerçek amacı, iyi bir insan olmanın yolları, insanın topluma karşı görevleri vurgulanmaktadır. Eserde öne çıkan kavramlar ise şunlardır; doğru yasa (adalet), saadet, bilgi ve akıl, yaşamın sonu yani akıbet. Eserde kurgulanan dört ana karakter şunlardır (Yusuf Has Hacib,çev.,2005; Bağdatlı, 2007,s.67-69;Çağiran,1995,s.15-16):

**Kün-Toğdı (Köni Törü):** Hükümdardır ve doğru yasayı yani *adaleti* temsil eder.

**Ay-Toldı:** Vezirdir, *kutu* yani mutluluğu, siyasi gücü temsil eder.

**Öğdülmiş:** Vezirin oğlu olarak *aklı* temsil eder.

**Odgurmuş:** Vezirin akrabasıdır. Zahit bir kişilik olarak *akıbeti* temsil etmektedir.



Eser, bu dört kişi arasında geçen konuşmalar (diyalog) ile bir tiyatro eserini andırır. Bunun yanında olayların anlatımı ve akışı uzun bir hikâyeyi veya romanı andırmakla birlikte söyleyiş açısından destana da benzemektedir (Halman ve Horata, 2007,s.195-196;Gülensoy,2000,s.246;Yasin,2017,s.153-154;Bağdatlı,2007,s.67; Portlakya,2009,s.83).

Eserin merkezinde yer alan bu dört kişi haricinde; Ay-Toldı ve Kün-Toğdı'yı buluşturan haberci Küsemış, hizmete bakan ve haber getiren Yumuşçı ile Odgurmuş'un yanında çalışan Kumaru önemli role sahip değillerdir (Halman ve Horata,2007,s.196;Bağdatlı,2007,s.68;Gülensoy,2000,s.246). Esere ilk bakıldığında genel olarak konu, devletin işleyişi ve doğru idare şekli üzerine kuruludur. Bununla birlikte eser daha dikkatli incelendiğinde insanın hayat felsefesi, insanın yaşama amacı, doğru, erdemli, bilgili bir insan olmanın faydaları, Allah'ın emirleri doğrultusunda iyi bir insan olarak diğer insanlara hizmetin her iki dünyada mutluluk getireceği gibi felsefi ve dini konuların eserin ruhunu oluşturduğu görülmektedir (Akgün,1997,s.1-11).

Reşit Rahmeti Arat'ın hazırladığı eser, 6645 beyitten oluşmuş ve 88 bölüme ayrılmıştır. Esere sonradan eklenen iki önsöz vardır. Bu önsözden ilki 31 satırlık düzyazı şeklinde, diğeri 77 beyitlik şiir şeklindedir. Bu bölümler, eserin yazarı, konusu ve ünü hakkında bilgi vermektedir. Önsözü ekleyen şairin bu bölümü vezinli yazdığı ve iyi bir şair olduğu fakat yazdığı bölümde yaşadığı dönem ve kendisiyle ilgili bilgiye yer vermediği görülmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.33). Eserin önsözünden sonra sırası ile şu bölümler gelmektedir:

Yüce Tanrı'nın Övgüsü, Peygamber Aleyhisselam'ın Övgüsü, Dört Sahabenin Övgüsü, Bahar Mevsiminin Tasviri ve Ulu Buğra Han'ın Övgüsü, müellifin astronomi bilgisine sahip olduğunu gösteren Yedi Yıldız ve On İki Burç ile ilgili bölüm, Aklın ve Bilginin Değerinin Söylendiği bölüm, Dilin Erdeminin Kusurunun Yararının ve Zararının Söylendiği bölüm, Yazarın Kendi Kusurunu Söylediği bölüm (eserin yazılış amacını belirtir), İyilik Etmenin Yararının Söylendiği bölüm, Bilgi ve Aklın Erdemini, Yararını Söylediği bölüm, Kitabın Adı, Yorumu ve Kendi Yaşlılığını Söylediği bölümden sonra asıl hikâyenin başladığı (söz başı) Hakan Kün-

Toğdı'yı anlattığı bölüm yer almaktadır. Asıl hikâye anlatıldıktan sonra eserin sonuna eklenmiş üç bölüm vardır: Gençliğe Acıyarak Yaşlılığını Söylediği bölüm, Zamanın Bozukluğunu ve Dostların Cefasını Söylediği bölüm ve Kitap Sahibi Yusuf Has Hacib'in Kendisine Öğüt Verdiği bölüm (Yusuf Has Hacib,çev.,2017). Eser, önsöz ve sonradan eklenen bölümler ile birlikte 6645 beyit ve 88 bapтан oluşmaktadır (Dilaçar,1988,s.71).

### 2.2.1. Eserin İçeriği

Eserde, Ay-Toldı bildiklerini paylaşarak faydalı olmak adına devlet hizmetine girmeyi istemektedir. Bir tanıdığı vasıtasıyla kağanın has hacibi ile tanışır. Has hacib, Ay-Toldı'nın tavır ve düşüncelerini beğenir ve onu kağanın huzuruna çıkarır. Kağan Kün-Toğdı, Ay-Toldı'nın fikir ve davranışlarını çok beğenir ve onu vezir yapar. Ay-Toldı uzun zaman başarılı şekilde devlet hizmetinde bulunur ve yaşlanıp ölür. Ay-Toldı'nın iyi yetişmiş ve akıllı bir oğlu vardır. Adı Ögdülmiş'tir. Kağan, devlet hizmetinde Ay-Toldı'nın yerini dolduracak olan başka bir kişi arar ve aklına Ay-Toldı'nın oğlu Ögdülmiş gelir. Ögdülmiş kağanın yanında devlet hizmetinde çalışmayı kabul eder ve kağan tarafından bir süre yetiştirildikten sonra vezir olarak babasının görevini devralır. Kağan, Ögdülmiş'in yanında devlet hizmetine yardım edecek ve Ögdülmiş vefat ettiğinde onun yerini alabilecek bir kişi daha arar. Bunun üzerine Ögdülmiş, kağana akrabası Odgurmuş'ı tavsiye eder. Kağan, Odgurmuş'a, Ögdülmiş vasıtasıyla devlet hizmetinde çalışması için üç kez teklif gönderir ve gerçek ibadetin halka hizmet olduğu vurgusu burada ortaya çıkar. Ancak, Odgurmuş, insanlardan uzak bir yerde inzivaya çekilmiş, dünyadan elini eteğini çekmiş, hayatını, yalnız Allah'a ibadet etmekle geçirmektedir. Odgurmuş, doğru olanın öbür dünya için çalışmak olduğunu düşündüğünden, dünya işi olarak gördüğü için bu teklifi kabul etmez. Ögdülmiş de bir süre sonra Odgurmuş'ın tuttuğu yolun doğru olduğu düşüncesine kapılarak onun gibi sadece ibadet etmek ister; fakat Odgurmuş herkesin yerinde kalmasının daha faydalı ve doğru olacağı konusunda Ögdülmiş'i ikna ederek onu gönderir. Bir süre sonra Odgurmuş da ölür ve yerini müridi Kumaruy'a bırakır. Ögdülmiş de bir süre sonra vefat edince, Kağan; Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş'ın öğütlerinden edindiği gerçek bilgilerle halkı adaletli ve

doğru şekilde yönetir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005;Bağdatlı,2007,s.68; Doğan,2016,s. 117).

Hükümdar, Ay-Toldı ve onun ölümünden sonra oğlu Ögdülmiş ve ardından Ogdurmuş'ın dini, felsefi, toplumsal ve yönetsel konularda karşılıklı konuşmaları eserin kurgusunu oluşturur. Konuşmalar daima iki kişi arasında geçmekte, soru cevap şeklindeki diyaloglara üçüncü bir kişi dahil olmamaktadır (Halman ve Horata, 2007,s.195). Eserde, devletin varlığı ve devamı gibi konuların yanı sıra çocuk eğitimi ve kadınlar gibi beşeri konular da ele alınmıştır. Müellifin kadınlar ile kız çocukları hakkındaki olumsuz görüşlerini (örneğin, kadınların evde tutulması ve yabancılarla görüşürülmemesi gerektiği, kız çocuklarının yaşamasındansa ölmesinin yeğ olduğu) Yusuf Has Hacib'in kişisel görüşleri olarak değerlendirmek yerinde olacaktır (Akyüz,2018,s.35; Dönmez ve Koçak,2018,s.151).

Eserin temel amacının, dönemin ahlak, yönetim, devlet ve hukuk anlayışını ve düşünce yapısını ortaya koymak ve bu birikimin gelecek nesillere aktarımını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Eserin bir diğer amacının; İslam kültürüne geçiş döneminde, toplumun bu yeni kültüre uyumunu sağlayarak dönemin sosyal sorunlarına çözüm getirmek olduğu söylenebilir. Eserde Yusuf Has Hacib'in dönemin ahlaki bozukluklarından, insanların kötü oluşlarından yakındığı açıkça görülmekte ve bir aydın olarak topluma ebedi mutluluğun yolunu gösterdiği anlaşılmaktadır (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.26-32;Dönmez ve Koçak,2018,s.151-152).

### **2.2.2. Eserin Önemi**

Eser üzerinde, günümüze kadar dil, edebiyat, siyaset, eğitim, felsefe, tıp, sosyoloji gibi pek çok alanda çalışma yapılmıştır. Eser kısmen veya bütünüyle Almanca, İngilizce, Rusça, İtalyanca, Özbekçe, Çince ve diğer birçok dile çevrilmiş, pek çok konuda kaynak niteliği taşıdığından, günümüzde de birçok çalışmaya konu olmuş, kaynaklık etmiştir (Halman ve Horata,2007,s.194). Kutadgu Bilig, Karahanlılar dönemindeki Türk aydınının dünya görüşünü, toplumsal yaşantısını, inanç ve kültür birikimini yansıtan didaktik bir eser olması nedeniyle oldukça önemli bir yapıttır. Arapça'nın İslam dünyasında din ve bilim dili sayıldığı ve Araplar'ın

güçlü olduğu dönemlerde Karahanlılar'ın ulusçu bir düşünce ile İslam dünyasında güçlerini göstermek istedikleri sırada Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügati't Türk gibi Türk dilinin ve düşüncesinin öneminin vurgulandığı eserler, döneminin eşsiz birer tanığı olduğu gibi günümüzde de birçok açıdan yol gösterici olmaktadır (Akyüz,2018,s.35).

Kutadgu Bilig incelendiğinde asıl dikkat çeken husus, eserin İslamiyet öncesi Türk kültürüne ait pek çok unsur taşıyor olmasıdır (İnan,1998,s.39). Kutadgu Bilig'in bazı beyitlerinde eserin önemi vurgulanmaktadır. Örneğin (Yusuf Has Hacib,çev., 2005):

*9 Yine bu kitap çok aziz bir kitaptır;  
bilen için bir bilgi denizidir.*

*10 Değerli bilgiler ile süslenmiştir;  
artık sen şükret ve kanaatkâr ol.*

*11 Bunların her birine birçok hâkimin sözlerini  
inciler dizer gibi sıralamıştır.*

*12 Meşrik meliki, Maçınler beyi,  
bilgili, anlayışlı, dünyanın ileri gelenleri,*

*13 Hepsi de bu kitabı benimsemiş,  
hazinelere koyup gizlemişlerdir.*

*14 Birinden birine miras olarak kalır,  
bunlar da kendilerine alıp başkalarına vermezlermiş.*

*15 Bu faydalı bir kitaptır ve hiçbir zararı yoktur  
fakat birçok Türk bunun manasını anlamaz.*

Bu beyitlerde kitabın, manasını anlayan, değerini bilen için bulunmaz bir hazine olduğu ve Türkler dışındaki toplumlarda da değer gördüğü belirtilmektedir.

Kutadgu Bilig, “medeni bir Türk muhitindeki, asırlardan beri toplanmış ahlak, siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir hülasası, 11. yüzyıldaki Türk kültürünün bir abidesidir”(Arsal,1947,s.663). Umay Türkeş-Günay'a (2002,s.813-814) göre Kutadgu Bilig, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra Arap-Fars kültür dairesine girmeleriyle başlayan kültür değişimi sırasında ortaya çıkan toplumsal ihtiyaçlara cevap veren, bu cevaplarla ilgili örnekler sunan rehber bir kitaptır. Bu eser yalnız bir nasihat ve öğüt dizisi değil, gerçek hayat ve karakterler üzerine kurulmuş ince ve karışık bir örgüye sahiptir. Kutadgu Bilig, en değerli taşlarla dolu bir hazinedir ve her

kişi kendi beğendiği taşlarla çantasını doldurur. Kısacası Kutadgu Bilig, farklı alanlarda pek çok bilgi içeren, insanı manevi ve zahiri olgunluğa kavuşturmayı amaç edinen bir kamustur (Yasin,2017,s.150).

Kutadgu Bilig Türk dil ve düşünce tarihi açısından benzersiz bir eserdir. Göktürkçe, Karahanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki gelişim çizgisinde yazılmış olması ve bu dönemlere ait kültürel, sosyal izleri taşması bakımından köklü bir süreci aydınlatan bir hazinedir (Yasin,2017,s.157-158;Bağdatlı,2007,s.65-66). Eserde, insan ilişkilerinden toplumsal yaşama, ahlak kurallarına, devletin niteliğine ve devleti temsil eden kişinin özelliklerine, sağlıktan beslenmeye, çeşitli meslek ve meslek insanların niteliklerine, işlerinde dikkat etmeleri gereken hususlara, görgü ve nezaket kurallarına kadar hayatla ilgili tüm alanlarda bilgiler verilmiş, geniş içeriğe sahip önemli bir eserdir (nler,2002,s.179). Özetle Kutadgu Bilig, Türk kültür ve yaşayışının ayrıntılarını içeren, aynı zamanda Türk hâkimiyet anlayışı ve geleneğini en derin birikimle yansıtan, her alanda pek çok bilgiyi barındıran ve bu bilgiler ile geleceğe ışık tutan önemli bir eserdir.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### ESKİ TÜRLERE GENEL BAKIŞ

#### 3.1.DEVLET VE TOPLUM

Bu bölümde Eski Türklerin bozkır yaşam tarzı, yurt edindikleri bölgeler, devlet anlayışı ve işleyişi, Türklerde bey ve hakanlarda bulunması gereken özellikler, toplum yapısı, inanışlar, dil ve edebiyat, sanat alanındaki birikimler ele alınmıştır.

##### 3.1.1.Bozkır Yaşam Tarzı

Tarihte geçen eski Türk devletleri atlı göçebe bozkır yaşam tarzı sürmekteydiler. Bozkır yaşam tarzı, zaruretten kaynaklanmakta olup önceden yerleşilen toprakların verimsizleşmesi, kuraklık, zorlu iklim şartları, sulak alanlar bulma zorunluluğu, nüfusun kalabalıklaşıp yerleştiği bölgeye sığamaması, siyasi nedenlerle başka boylara yaklaşma isteği, diğer toplulukların saldırılarından dolayı daha güvenli bir yere ulaşma isteği, başka yerlerde yeni vatan kurma arzusu (yayılma felsefesi) gibi nedenlere bağlanmaktadır. Türkler, bu dönemde, urug (aile birliklerinden oluşan topluluk, soy) ve boy (bağımsız ya da bağımlı urug birliği) beylerinin öncülüğünde kışın yerleşik bölgelerde, yazın yaylalarda yaşarlardı ve kendilerine ait mevsimsel yaşam bölgelerine sahiptiler. Bu coğrafyada yaşamak sürekli hareket halinde olmayı zorunlu kılmaktaydı (Kösoğlu,1997,s.33; Kafesoğlu, 1998,s.46-56,223,228).

İlkel topluluklarda görülen göçebe yaşam tarzı ile eski Türklerin atlı göçebe yaşam tarzı birbirinden farklıdır: İlkel topluluklarda ekonomi toplayıcılık üzerine kuruludur ancak Türklerde ekonominin temeli daha çok hayvancılık ve hayvansal üretim temelli faaliyetlere dayalıdır. Bu nedenle ilkel topluluklarda devlet ve vatan fikri gelişmemiş olmasına karşın Türklerde ilk dönemlerden itibaren birlik olma fikrine bağlı olarak devlet ve vatan olgusu gelişmiştir. Günümüzdeki medeni milletlerin henüz ortaya çıkmadıkları çağda Türklerin ardı ardına büyük ve güçlü devletler kurmuş olmaları, onların yüksek kültür seviyesine çok daha erken ulaştıklarının göstergesidir (Koca,2002a,s.19-20).

### 3.1.2.Anayurt

Türk soyunun anayurdu ile ilgili birçok görüş içinden en kuvvetli olanı; Türklerin, milattan önce 2000'den önceki zamanlarda yani Taş Devri'nin ilk çağlarından beri Altay-Sayan Dağları'nın güneybatı bölgesinde yaşadıkları veya Altay Dağları arası ve Hazar denizinin kuzeydoğu bozkırlarının anayurt olduğudur. İlk anayurtla ilgili başka bir görüş belirten Faruk Sümer, Eski Türklerin yurdunun Baykal Gölü ile Angara ve Uluğ Kem (Yenisey) ırmakları arasındaki ormanlık bölge olduğunu, ilk dönemde avcılık yaparak geçimlerini sağladıklarını ancak daha sonraki dönemlerde Asya'nın iç steplerine doğru hareket ettiklerini ve buralara yerleştiklerini belirtmektedir. Hunların merkezinin ise Orhun-Selenge ırmakları ile bu ırmakların hemen batısında, Türklerin kutlu ülke saydıkları Ötüken havalisinde olduğu belirtilmektedir (Kafesoğlu,1998, s.48-49;Saray,1999,s.5).

Türklerin kendilerine uymayan bir coğrafyaya yerleşmedikleri ya da siyasi baskı altında kalacakları bölgelere girmedikleri; yapıları itibariyle özgürce yaşayabilecekleri bölgeleri yurt edindikleri bilinmektedir. Türklerin gittikleri yerlerde beylik, hanlık gibi müstakil (bağımsız) teşkilatlar kurmaları bağımsızlıklarına düşkün bir millet olduklarını göstermektedir (Kafesoğlu,1998,s.233-234). Orhun Yazıtlarında Ötüken Ormanı, Türklerin yaşadığı bölgelerden biri olarak geçmektedir. Türklerin, vatanına bağlılığı ve sadakati, bağımsızlığın ve refah yaşamının temeli olarak gördüğü, yurdundan ayrılan ve devletin himayesinden uzaklaşanların akıbetinin kötü olacağı Orhun Abidelerinde şöyle anlatılmaktadır (Ergin,2011,s.17):

*“(22) Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti vazgeç,  
(23) pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan kağanına, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale saktun. Silahlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi? Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin! Doğuya giden, (24) gittin! Batıya giden, gittin! Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın nehir gibi koştu. Kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evladını kul kıldın. Hanımlık kız evladını cariye kıldın. O bilmemenden dolayı, kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti...”*

Orhun Abidelerindeki bu ifadelerden, bağımsızlığın, Türk devletlerinin temel unsurlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Devlet çatısı altında, sadakatle yaşayan

halk korunur, huzur ve mutluluk içinde onurlu ve hür yaşar. Ancak devletinden ayrılıp, mutluluğu başka yerde arayan halk yok olmaya mahkûmdur. Bu nedenle eski Türk devletlerinde halkın devletine bağlılığı da önemli unsurlardandır. Türklerin, yurt edindiği yerlere de bir kutsiyet atadıkları açıkça görülmektedir. Öz yurdundan ayrılan halka, kutsiyetin onları terk edeceği ve uğursuzluğun (mutsuzluğun) peşlerini bırakmayacağı, dolayısıyla pişman olup geri dönmeleri gerektiği öğütlenmektedir (Kafesoğlu,1998,s.233-235;Ergin,2011).

### 3.1.3.Devlet

Türk dili ile ilgili belgelere göre Arapça *devlet* kelimesi ilk olarak 1069-1070 yıllarında Kutadgu Bilig’de geçmektedir. Yusuf Has Hacib’in de bu kelimeyi az kullanmasına bakılarak devlet kelimesinin o dönemde yaygın olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud’un eserinde de *devlet* sözcüğü bulunmaktadır. Bu dönemde Arapça’dan Türkçe’ye yeni giren bu kelimenin zamanla *kut* kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir (Arslan,1986,s.47).

Devleti oluşturan unsurların en başında yönetici ve halk gelmektedir. Eski Türklerde devlet geleneği incelendiğinde devlet yapısı ile ilgili şu bilgilere ulaşılmaktadır: Eski Türklerde boyu koruyan, bir arada tutan, halkın refahı için çalışan teşkilatın boy beyi; cesur, adaletli, güzel ahlaklı, akıllı, bilge, güçlü kimselerden seçilmekteydi. Ancak beyler yaşayış olarak halktan ayrılmaz, toplumu idare etmek dışında ayrıcalık taşımazlardı. Çiftçilikten çok hayvancılıkla uğraştıkları için sosyal sınıfların oluşması mümkün değildi (Güngör,2005,s.53-54). Boy beyi seçimi, ilk devlet meclisi olarak bilinen *toyda* gerçekleşirdi. Toy meclisi (kurultay), bir şölen havasında kurulurdu. Atalara ve diğer güçlere kurban kesimi ile başlar, sportif yarışmalar ve özel bir yemek daveti ile devam ederdi. Bu meclisin toplanma amacı, önemli bir olayı onaylatmak ya da yönetimle, toplumsal bir konu ile ilgili istişare etmektir. Bu nedenle toya, yönetimde görevli diğer kişilerin, asker-sivil başbuğların (komutan), diğer yüksek makamdaki kişilerin, diğer boy ve toplulukların temsilci ya da beylerinin sadakatini göstermek amacıyla katılması mecburi bir durumdu (Saray,1999,s.11). Toya katılma hakkına sahip kişilere *toygun*



denilmekteydi (Kafesoğlu,1998,s.262). Devlet meclisinin yani *toyun* başkanı Türk hükümdarı idi (Saray,1999,s.14). Kısacası toya katılmayan kişinin bu davranışı kağana başkaldırı ya da isyan anlamı taşımaktaydı (Kösoğlu,1997,s.36-38; Kafesoğlu,1998,s.248-263;Güngör,2005,s.54-56).

Türk devletinin başında bulunan kimseler ise *tanhu, kağan, yabgu, ilteber* gibi isimlerle anılmaktaydı (Güngör,2005,s.54-56). Yasama ve yürütme güçleri Hakanda toplanmakta; tüm ülkenin siyasi, idari, askeri, ekonomik, toplumsal işleri hakanın idaresi altında düzenlenmektedir. Kaynaklarda *karizmatik hükümranlık* olarak geçen bu hükümranlık biçiminde, ülkede yegâne güç, hükümdar olarak kabul edilmektedir (Kafesoğlu,1988,s.232;Arslan,1986,s.104). Devletin başındaki hükümdarın gücünü Tanrı'dan aldığına inanılmaktadır. Bu güç *kut* olarak ifade edilmektedir. Hükümdarın emretme ve yönetme gücünün meşruluğu da kut inancından gelmektedir.

İslam devrinde *kut* kelimesi, talih, baht, saadet anlamlarına gelmektedir. Bu kelimenin en eski anlamı Ziya Gökalp'e göre *ruhtur* ve Şamanizm kalıntısı olan bir kelimedir. Gökalp'e göre kut, bugünkü ilkel kavimlerde *mana* denilen kuvvettir ve maddeye temasında ona kutsiyet verir (İnan,1998,s.43). Kut, gerek birey gerek toplum için mutluluk, refah, huzur içinde yaşamak ve ikbal anlamında da kullanılmaktadır (Akyol,2015,s.38-39). Kutadgu Bilig'de kut, bütünü oluşturan parçalar arasındaki uyum olarak tanımlanmaktadır. Bu bütün bir devlet ise devleti oluşturan unsurlar arasındaki uyumlu işleyiştir; bu bütünü insan olarak düşünürsek insan bedenini oluşturan organların birbiri ile uyumu ya da insan aklı ile ruhunun uyumudur. Yani kut, bir bütünün amaca ulaşması için o bütünün tam olması gereken halidir (Bağdatlı,2007,s.99).

Hunlardan itibaren hâkimiyetin Tanrı'dan kaynaklandığı belirtilmekte ancak hakanlara başka şekilde yücelik atfedilmemektedir. Hakan olmak o kişi için bir kaderdir ve nasiptir; bundan dolayı görevi hakkıyla yerine getirmek zorundadır. Eğer bilge ve iyi bir insansa Tanrı ona yardım eder; ancak kötü biri ise Tanrı ona verdiği kutu ondan geri alır ve kötü hakan Kapgan Kağan gibi ölür (Kösoğlu,1997,s.37).

Karizmatik egemenliğin en önemli özelliklerinden biri de, hükümdarın görevini layıkıyla yerine getiremediği, halka refah ve huzur sağlayamadığında bu gücün

ondan alınma ve halk içinde otoritenin ortadan kalkma tehlikesinin olmasıdır. Eski Türklerde, görevini başarıyla yapamayan kağana tahammül edilmediği ve en küçük fırsatta bu durumdan hoşnut olmayanların birleşerek kağanı tahttan indirdiği ve yerine aynı aileden başka bir kişinin geçtiği de görülmüştür (Arslan,1986,s.104).

Tanrı tarafından verilen kut, hükümdarın ailesinin de üzerindedir. Dolayısıyla hanedan üyelerinin kutsal egemenlik hak ve yetkilerine dokunulmamaktadır. Bununla birlikte kağanın ve ailesinin kutsallığı nedeniyle Türklerde Müslüman olmadan önce de Müslüman olduktan sonra da hanedan üyelerinin kanının akıtılmaması anlayışı geçerliliğini korumuştur (Arslan,1986,s.102). Orhun Abidelerinde kut ile ilgili şu sözler geçmektedir (Ergin,2011,s.13,43,59):

*(11) Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak...*

*(21) Annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o kağan oturttu tabii...*

*(7)....Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum....*

Kut kelimesi, Kutadgu Bilig’de de çok kere geçmekte ve hükümdara, ailesine Tanrı’nın lütfu olarak verilen mutluluk, uğur olarak belirtildiği gibi devletli olma manası da taşımaktadır. Kutadgu Bilig’de bu konuyla ilgili olarak şu mısralar örnek verilebilir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.456-682):

*354 Sonra Ay-Toldı’dan söz açtım;  
mübarek mutluluk güneşi onunla parlar*

*456 İyi ad insan için ne kadar kutlu bir mutluluktur,  
onun bu iyi adı ve mutluluğu ölümsüz oldu.*

*550 Ey kut bulan, bu kuta güvenme;  
gelen kut bir gün olur gider.*

*3465 Adil beyin yüzünü gören kutlu olur;  
sevaba girer ve günahattan kurtulur.*

Kut inancı ile birlikte, Tanrı tarafından hükümdara verilen görev, cihan hâkimiyetini sağlamaktır. Türk Devleti, üstte mavi gök, altta yağız yer arasında düşünülmekte ve Orhun Abidelerinde de bu şekilde ifade edilerek *Cihan Hâkimiyeti düşüncesinin* Türklerde, İslamiyet’ten sonra da hâkim olduğu belirtilmektedir

(Kösoğlu,1997,s.37). Dünyada dört ana yön ve altı ara yön vardır. İkili teşkilatlanmada, Doğu ve Batı hakanlıkları diğer yönlerdeki yerlerde de hâkimiyet sağlayarak yeryüzüne yayılma ve hükmetme anlayışını açık biçimde ortaya koymaktadırlar. Bu yayılma yani Cihan Hâkimiyeti ülküsü Türklerin toplayıcı ve bütünleştirici özelliklerini de ortaya koymaktadır. Cihan Hâkimiyeti, “*Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar*” her tarafın Türk hâkimiyetine girmesine çabalamak olarak ifade edilmekte, Hunlarda, Göktürklerde, Selçuklularda ve Osmanlılarda en güçlü hali ile görülmektedir (Kafesoğlu,1998,s.253).

Eski Türklerde halk töre ile yönetilirdi. Töre, Kutadgu Bilig’de doğru yasa ve kanun anlamına gelirken diğer kaynaklarda sosyal ve hukuki normlar toplamı olarak geçmektedir. Töre, değişmeyen sabit hükümlere değil zamanın gereklerine göre ihtiyaç ve işleve binaen değiştirilebilen, düzenlenebilen yapıya sahiptir. Bunun yanı sıra törenin; könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik), kişilik (insanlık) değişmeyen ilkeleridir (Kafesoğlu,1998,s.246-247).

Eski Türklerde töre kavramı Orhun Abidelerinde şu şekilde geçmektedir (Ergin,2011,s.9-13):

(1) *Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş.*

(8) *Çin kağanı ilini töresini alıvermiş...*

(13) *Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş.*

Orhun Abidelerinde geçen bu ifadelerden anlaşıldığı üzere, *töre*, iyi kanun, düzen anlamı da taşımaktadır. Aynı zamanda töre, devlet hukuku anlamına geldiği gibi; iyiliğin kâinata hâkim olması, kötülüğün ortadan kaldırılması için önemli bir unsurdur. Toplumsal yapının doğru şekilde işlemesi, adaletin ve kuralların doğru uygulanmasına bağlıdır. Adaletle bağlı olan töre, göğün direği olarak ifade edilmiş; kanun, nizam bozulursa gök yerinde durmaz ifadesi ile törenin, devletin bekası için şart olduğu vurgulanmıştır (Akyol,2015,s.32-33). Kutadgu Bilig’de *töre* ile ilgili ifadeler örnek olarak şu beyitler verilebilir (Yusuf Has Hacib, 2005):

103 *Dünya asayışe kavuştu ve düzen kuruldu;  
o adını kanunla yüceltti.*

219 *Adem'in dünyaya inişinden beri, iyi düzen  
daima anlayışlılar tarafından kuruldu.*

252 *Dünya beylerinden hangisi bilgili olmuşsa,  
iyi töre koyanlar ve iyilikte ileri gelenler onlar olmuştur.*

291 *Yasayı doğruluk ile uyguladı ve halk zenginleşti;  
o iyi bir devirde iyi bir nam bıraktı.*

346 *Adaletle istinad eden kanun bu göğün direğidir;  
kanun bozulursa gök yerinde durmaz.*

355 *Bu Kün-Togdı dediğim doğrudan doğruya kanundur;  
Ay-Toldı ise mutluluktur.*

411 *Siyaset icra ederken, kendi şahsi meyillerini düşünmezdi;  
bu himmet mürüvvetle birlikte olursa güzel olur.*

415 *Hükümdar Kün-Togdı böylece bu doğasıyla,  
Güneş ve ay gibi parlayarak dünyayı aydınlattı.*

429 *Yardımcı çok olursa bey zahmet çekmez;  
onun her işi yoluna girer ve düzen bozulmaz.*

2032 *Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar;  
kanun sudur; akarsa, nimet yetişir.*

2033 *Ey hâkim, memlekette uzun süre hüküm sürmek istersen,  
kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın.*

4001 *Töre ve usule göre hizmet etmesini öğren;  
hizmet etmesini bilersen başarılı olursun.*

Kutadgu Bilig'de töreyi temsil eden Kün-Togdı'nın kişilik özelliklerine dikkat edildiğinde Allah'tan aldığı yönetme yetkisini kullanırken kanunları doğru ve tarafsız uyguladığı görülmekte; bu yönüyle çevresini gündüz güneş gibi gece ay gibi aydınlattığı için bu adla temsil edildiği belirtilmektedir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005, s.154-155). Yazıtlar ve Kutadgu Bilig daha dikkatli incelendiğinde, töre kavramının; kanun, nizam gibi anlamlarının ötesinde, yazılı olmayan gelenek, işleyiş adabı, usul, toplumsal hayatı düzenleyen doğru davranış biçimleri gibi daha derin anlamlar taşıdığı da görülmektedir.

Eski Türk devlet yapısında, tek çatı ve tek güç altında tek merkezli bir teşkilatlanma görüldüğü gibi *ikili teşkilatlanma* da görülmektedir. Doğu-batı ya da sağ-sol olarak teşkilatlanan devletlerde sol ve doğu hakanlıkları daha güçlü kabul edilir, batı ve sağ hakanlıkların beyleri önemli devlet meselelerinde doğu ve sol

hakanlıklarına bağılı bulunurlardı. Türk efsane ve destanlarında daima tek kişinin hükümdar olarak gösterildiğı göz önünde bulundurulduğunda *çifte krallık (hakanlık)* Türklerin hâkimiyet anlayışına uymayan bir teşkilatlanma şeklidir. Dolayısıyla Asya Büyük Hun tanhusu Mo-Tunun ya da Atilla gibi kapısında kralların nöbet tuttuğı bir hükümdarın yanında onunla denk olan başka bir hükümdarın varlığını düşünmek güçtür. İkili teşkilatlanmaya sahip Türk devletlerinde, düşmanların iki krallığın hakanlarını birbirine düşürerek ve birini üstün kabul ederek, devletin yarısı olan diğerk hakanlığı yıkıp devletin zayıflamasına çalıştıkları görülmektedir: Örneğın, Göktürklerde altın kurt başlı sancak doğu kağanlarının hükümdarlarında bulunur, onun sarayının ya da otağının önünde dalgalanırdı. Çin imparatoru, 581 yılında, Göktürk hakanlığının batı kolunu doğudan ayırmak istediğı zaman oradaki Tarduva bir altın kurt başlı sancak göndermiş ve onu Göktürklerin hakanı olarak tanıdığını bildirmiştir (Kafesoğlu,1998,s.274). Dolayısıyla *çifte krallık* ya da *çifte teşkilatlanma* düşmanın aleyhte kullanabileceğı bir yapı olarak görünmektedir.

#### **3.1.4. Hakanın (Beyin) Özellikleri**

Orhun Abideleri ve Kutadgu Bilig’de hükümdarlar bilge, akıllı, zeki, adaletli, ileri görüşlü, cesur, güçlü, tok gözlü, cömert, iyi huylu olarak vasıflandırılmakta ve halkın bolluk ve özgürlük içinde huzurlu, mutlu yaşaması için çalışan üstün özelliklere sahip insanlar olarak geçmektedir. Orhun Abidelerinde, hükümdarın, halkının refah içinde yaşaması için onlara öğüt verdiğı ve doğru yolu gösterdiğı de görülmekte, bir anlamda hükümdar, halkının hem koruyucusu hem öğretmeni olarak topluma yön vermektedir. Orhun Abidelerinde geçen ifadelerde geçmişten ders alınması gerektiğini vurgulayan hükümdarlar, tecrübeleri ile tarihi olayları da aydınlatmaktadırlar (Ergin,2011,s.5-7). Örneğın, Orhun Abidelerinde:

*(5) Altını, gümüşü, ipeğı, ipekliğı sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırtıp konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.*

*(6) İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak*

*ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün! Türk milleti öleceksin! Güneyde Çogay ormanına töğültün!*

*(7) Ovasına konayım dersen, Türk milleti, öleceksin! Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün!*

*(8) O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın. Türk milleti tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun*

*(9) için beslemiş olan kağanın sözünü almadan her yere gittin. Hep orada, mahvoldun, yok edildin. Orda geri kalanınla her yere hep zayıflayarak, ölerek yürüyordun....*

Orhun Abidelerinde geçen bu ifadeler, kağanların, toplumun yol göstericisi, koruyucusu olduklarını da göstermektedir. Dolayısıyla, kağanın sadece oturduğu ili düzenleyip halkı beslemek korumak sorumluluğunun yanında; halk aldanıp dağıldığı zaman, onların vatanlarına ve kağanlarına karşı yaptıkları sadakatsizliği affedip onları tekrar toplayıp, tek çatı altında birleştirerek korumak gibi üstün vasıflara sahip oldukları da görülmektedir (Köseoğlu,1997,s.38;Ergin,2011,s.5-7;Büyükbaş ve Vargün,2016,s.31).

Kutadgu Bilig’de belirtildiği üzere hükümdarın mutlak hâkimiyetini sınırlandıran tek unsur *törü* olarak belirtilen kanun ve nizamdır. *Hâkimiyet, kut* ve töre kavramları ile kişisel bir güç olmaktan çıkıp Allahın bahşettiği yetki ve görev olarak, hükümdarın bu görevi layıkıyla yapmak zorunda olduğu vurgulanmaktadır (Saray,1999,s.7-11;Büyükbaş ve Vargün,2016,s.29; Altunöz,2005,s.53-57;Sarıkaya, 2014,s.4). Eski Türk devletlerinde kağan, kutun yani imparatorluğun otorite ve egemenliğinin somutlaşmış halidir. Otoritesi halkın onayına dayanmakla birlikte kağan, mutlak, şahsi, evrensel ve ruhsal niteliğe de sahiptir. Bununla birlikte hanedan üyeleri arasından kimin hükümdar olacağı kararında nüfuzlu aile ve kabilelerin, bazı büyük devlet memuru ve oymak reisinin etkilerinin önemli olduğunu belirtmek gerekmektedir (Arslan,1986,s.105).

### 3.1.5. Toplum Yapısı

Türk toplumu, *oguş* (aile), *urug* (ailelerin oluşturduğu topluluk), *boy* (kabile), *bodun* (boylar birliği, halk, kavim, millet) gibi birimlerden oluşmaktadır. Türk toplumunda aile, kan bağına dayanan, dayanışmanın kuvvetli olduğu en temel birliktir. Türklerde aile içi otorite *ata* olarak bilinen babadadır. Babanın görevi aileye bakmak, aile bireylerini korumak ve erkek evladı eğitmek ve evlendirmek, kız evladı *göçürmek* yani evlendirmektir. Erkek evlat ev dışında babaya yardım ederken anne ise kız evladına yaşam ile ilgili bilgiler vererek onu eğitmekte ve ev içi işlerde sorumluluklar vererek pratikte de yetişmesini sağlamaktaydı. Türk ailelerinde evlenmeler karşılıklı rızaya dayanmakta ve dışarıdan evlilik (exogamie) biçimi tercih edilmekteydi. Dış evliliğin amacı, diğer ailelerle akrabalık kurmak, daha güçlü bir dayanışma oluşturmaktır. Türklerde tek eşlilik (monogamie) hâkimdir ancak erken ölen erkek kardeşin eşini diğer kardeşlerden biri (levirat) ya da akraba olan diğer erkeklerden biri ikinci eş olarak almaktadır. Bu evlenme biçiminin amacı ailenin korunması ve malların parçalanmamasıdır. Ayrıca, Türk toplumunda kadın önemli bir yere sahipti. Eski Türk kadınlarının ev içi işleri yapmaktan başka ok attıkları, farklı spor dallarıyla ilgilendikleri, ata bindikleri, savaşa katıldıkları ve namuslarına çok düşkün oldukları belirtilmektedir. Bununla birlikte, boy beyinin eşi olan *hatun* (katun), yönetim (devlet) işlerinde de görev almaktaydı. Katunlar, hakanlar gibi töre (kanun) ile bu makama otururlar ve hakanla birlikte ili yönetirlerdi. Hakandan sonra yönetime geçecek olan *elig beg* (*tegin*, *tigin*) hakanın ilk zevcesi olan baş katunun oğulları arasından seçilirdi. Eğer baş katunun çocukları küçükse kendisi bir süre ili idare ederdi. Kısacası eski Türk kadını kuvvet, gayret, azim, cesaret yönünden erkekle neredeyse eşit seviyedeydi. Türklerin ailede aldıkları ahlak ve eğitimle, köklere saygı ve bağlılığın özellikle Türk Devlet teşkilatında ve diğer bütün alanlarda kendini gösterdiği görülmektedir. Türklerin sosyal ve ruhsal açıdan güçlü bir yapıya sahip olmalarının en önemli nedeni güçlü aile bağlarına sahip olmaları ve değerlerini muhafaza etmeleridir (Koca,2002a,s.15-17;Kafesoğlu,1998,s.227-232;Kösoğlu, 1997,s.32-34;Özkan,2016,s.246).

Eski Türklerde sınıfsız bir toplum yapısı hâkimdir; makam ve mevki sadece halka hizmet için vardır. Hükümdar ve ailesi, Tanrı'nın onlara kut bahşetmesi dışında

halkın üzerinde ayrıcalıklı bir tabaka olarak görülmemektedir. Toplumda liyakat esastır. Toplumda her insan çalışarak ve yeteneğine, özelliklerine göre farklı makamlara gelebilmektedir (Koca,2002a,s.15). Kutadgu Bilig'e göre bunun tek şartı beye (devlete, millete) hizmet idi (Kafesoğlu,1998,s.240). Dolayısıyla, kul ifadesi Türklerde itaat eden, yönetilen manasına gelmekte, mülkten ve haktan mahrum olan esir topluluk manası taşımamaktadır (Kafesoğlu,1998,s.239). Bununla birlikte, Türklerin yaşam tarzı ve yapısı itibari ile toplumda kölelik bahis konusu olmadığı gibi imtiyazlı bir sınıf da yoktur (Kafesoğlu,1998,s.240-241). Tebaya huzursuzluk vermeyen, mahalli müessese ve gelenekleri ile yaşayan yerli halk daima yönetime katılabilmekte, evlenmeler yolu ile idareci zümreye nüfuz edebilmektedir (Kafesoğlu,1998,s.245). Bununla birlikte kaynaklarda halkı idare eden kesime *ak kemikli bodun*; idare edilen halka ise *kara kemikli bodun* denilmesi sınıf farkı olduğunu göstermemekte; yalnızca idare etme ve idare edilme manaları taşıdığı belirtilmektedir (Koca,2002a,s.15). Ayrıca, Kutadgu Bilig'de *karabudun halk*, herhangi bir sanata sahip olmayan şehir halkı, işi gücü olmayan sıradan insanlar olarak belirtilmekte, bunların karınlarını doyurmaktan başka bir şey düşünmedikleri, karnı doyunca da dillerinin açıldığı, bu nedenle baskı altında tutulmaları gerektiği söylenmektedir. Karabudun halka yüz verilmemeli ancak adaletli olunarak, istediklerinin verilmesi gerektiği de öğütlenmektedir (Arsal,1947,s.681-682). Kutadgu Bilig'de, *Öğdülmiş'in Oğırmuş'a Avam ile Nasıl İlişki Kurulması Gerektiğini Anlatır* başlıklı 49. bölümde halk ile ilgili şu beyitler geçmektedir (Yusuf Has Hacib, çev.,2005,s.745,747):

4321 Avam halk görgüsüz olur; ilişkilerinde de  
ne töre ne de usul vardır.

4322 Fakat yine bunlarsız (avamsız) iş olmaz;  
onlara iyi davran, fakat arkadaşlık etme.

4324 Kara halkın hareketi başıboş ve doğası birbirini tutmaz;  
onun işi gücü de hep doğası gibidir.

4327 Kara halkın kaygısı hep karnı içindir;  
onun çalışıp didinmesi hep boğazı içindir.

4328 Birçokları bu boğaz uğruna canlarını vermiştir;  
şimdi de kara toprak altında pişmanlıkla ateş yerler.

4329 Kara halkın karnı doyarsa ileri geri konuşmaya başlar;  
iyice itaat altına alınmazsa kendisi hâkim olmaya kalkışır.



4330 *Ey kardeş, onlarla ille de ilişki kur;  
onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme.*

4331 *Onlara karşı yumuşak dil kullan, ne isterlerse ver;  
dikkat et, veren alır ve karından yararlanır.*

4334 *Her sözü söz diye ağzından çıkarma;  
gerekli olan sözü düşünerek ve ihtiyatla söyle.*

Genel olarak, Eski Türklerde insan unsuru, birliğin ve gücün temeli anlamına geldiğinden halk tüm hak ve özgürlüklerle donanmıştır. Türk devletleri kuruluş açısından, halkı zorla hâkimiyet altına alarak kurulmamış; daha çok halk ve yönetenlerin işbirliği ile kurulmuştur. Geçmişin en derinlerinde dahi Türk halkı oturacağı ili, kendisini yönetecek kağanı kendisi seçmiş ve milletin iyiliği için pek çok önemli kararda idare edenlerle birlikte hareket etmiştir (Kafesoğlu,1998,s.245-246).

### 3.2. DİN

Eski Türklerde etkileri görülen Şamanizm inancında, *Şaman* denilen din adamları, ölümlerle, iyi ya da kötü ruhlarla ve başka dünya ile iletişim kurmaları, farklı hastalıkları iyileştirmeleri, büyü ve doğa güçleri ile ilgili etkiye sahip olmaları, önemli toplumsal olay ve durumlar için yapılan törenlerdeki görevleri sebebiyle önemlidirler. Şaman denilen bu din adamlarına daha sonraki zamanlarda *kam* denilmiş; şaman ya da kamlar, Eski Türklerde bazı törenlere katılmakla birlikte, sihir ve şifa işlerine de bakmışlardır. Kafesoğlu (1998,s.300-301), Şamanizm'in yaygın bir inanç olarak, Türk topluluklarını da etkilemiş olduğunu ve zamanla bu inanç sisteminin gelişerek bütün maneviyat âlemini de içine alarak daha farklı bir inanç yolu açtığını belirtmiştir.

Eski Türklerin, bazı tabiat güçlerine de inandıkları belirtilmekte; dağ, orman, su, göl, deniz, ağaç gibi varlıkların birer ruh olduklarına inandıkları, bu ruhları da iyi ve kötü olarak ikiye ayırdıkları belirtilmektedir. Eski dönemlerde Umay denilen koruyucu bir tanrıçadan bahsedilmekte; bu tanrıçanın adı, Orhun Abidelerinde şu şekilde geçmektedir (Kafesoğlu,1998,s.302-303;Ögel,2001,s.625; Ergin,2011,s.49):

“(3) Geleni cesur dedi, duymadı. Tanrı, Umay İlahe, mukaddes yer, su üzerine çöküverdi herhalde...Gök Tanrımız, Umay (Tanrıçamız)! Türklerin mukaddes yer ve suları! (Bizden yana), onları basarak, (körük ve gaflet) verdi! Biz niçin kaçalım! Onlar çok diye niçin korkalım! Biz azız diye (onlara) niçin basalım! Hücum edelim” dedim. Hücum ettik, yendik ve onların otağını talan ettik! Tanrı izin verdiği için...(35) beslemiş olan kahraman kağanına ihanet etti. Üstte Tanrı, mukaddes yer, su amcam kağanın devleti(ni) kabul etmedi olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini suyunu terkedip Çin’e doğru gitti...”

Ayrıca Orhun Abidelerinde yir sub (yer su) olarak belirtilen ve kutsal sayılan yerler vardır. Kitabelerde iki kutsal yerin adı geçmektedir: Iduk Ötüken (kutsal Ötüken Asya’da Tiyanşan dağları ile Orhun havzası arasında bulunur) ve Tamıg Iduk Başdır (kutsal Tamır suyunun kaynağı Moğolistan’da Hangay sıra dağlarının doğu kesiminde bulunur). Ötüken, devletin merkezi konumunda olan önemli bir yerdir (Kafesoğlu,1998,s.303-304). Türklerde görülen diğer bir inanç sistemi ise, Atalar kültü, *atalara saygı, baba hukuku* olarak da bilinmektedir. Bu inanca bağlı olarak Türklerin, ölmüş olan büyüklerine duydukları derin bağlılık hissinin göstergesi olarak, kutsal sayılan mağaralar önünde atalara kurban sundukları belirtilmektedir (Kafesoğlu,1998,s.304-305). Ayrıca ölen kişi için yapılan *yuğ* töreni, Türklerde öbür dünya inancının olduğunu da güçlendirmektedir. Şöyle ki; Türklerde, bir kişi öldüğünde onun ardından akrabaları kurban keser ve ölenin bulunduğu çadırın etrafında yedi kez dönerlerdi. Kişi uğurlu bilinen bir ayda ölmemişse ölü uğurlu sayılan bahar aylarına kadar bekletilir sonra gömülürdü. Gömüleceği sırada kişinin atı yakılır, külleri, oda şeklinde yapılan *kurgan* adı verilen mezarın bir köşesine konulurdu. Atın cesedi ya da külleri, ölen kişiye ait ok, yay, silah, ziynet vb. değerli eşyalar da mezara yerleştirilirdi. Bu davranışın nedeni; atının ve diğer eşyaların kişiye diğer hayatında lazım olacağı inancıdır. Mezarın etrafında atlarla dönülür ve definden sonra tekrar kurbanlar kesilirdi. Ölen kişinin mezarının üzerine kişinin yaşarken öldürdüğü düşman sayısınca *balbal* denilen heykeller dikilir ya da taşlar konulurdu. Yuğ törenine zamanla diğer boy beylerinin katılması bir adet haline gelmiş ve boylar arası ilişkilerde taraflardan beklenen bir davranış halini almıştır. Bu nedenle yuğ törenleri zamanla, siyasi bir anlam da almaya başlamış ve törene katılan kişi sayısının fazla olması, törenin ihtişamlı olması güç göstergesi olarak anlaşılmıştır (Kocasavaş,2002,s.67-73).

Bozkır Türk toplumunun esas dini Gök Tanrı inancıdır. Eski Türkçedeki *tengri* kelimesi önce *göğü* ifade ederken sonraları giderek *Tanrı* anlamı taşır hale gelmiştir. Orhun Abidelerinde ve bazı Çin kaynaklarında, Göktürklerin asıl dininin Gök Tanrı inancı olduğu ile ilgili olay ve hikâyeler anlatılmıştır: Örneğin; Asya Hun İmparatoru Mo-Tun milattan önce 176'da Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta; kendisinin Tanrı tarafından han seçildiğini ve savaşı Gök Tanrının inayeti ile kazandığını belirtmiştir (Hassan,2009,s.81-82). Dolayısıyla *kut* inancının, tek tanrı inancının yaygın olduğu döneme ait bir inanış olduğunu tekrar belirtmek gerekmektedir.

Orhun Kitabelerinde, Gök Tanrı bazen Türk Tanrısı olarak da geçmektedir (Ergin,2011,s.13): “ *Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak...* ”

Orhun Abidelerinde ifade edilen tanrı; yere ve suya kutsallık veren, istediğine devlet, zafer, zenginlik bahşeden, dağılan halkı birleştiren, fakirleşen halka bolluk ve bereket veren, sıkıntıya düşen insanların ona dua edip yalvardıkları bir güç olarak ifade edilmektedir (Kafesoğlu,2002,s.300-302).

Türkler arasında yayılan diğer dinler kaynaklarda; Budizm, Zerdüştilik, Mani dini ve Hıristiyanlık olarak geçmektedir (Kafesoğlu,1998,s.314-316;Ögel,2001,s.622-623). Budizm'in, Göktürkler arasında yayılmasının nedenleri; Çin kültürü etkisi, bu dine inanan Soğdluların farklı Türk topluluklarını da etkilemiş olması, ticaret yollarının Göktürklerin himayesinde olması ve bu yolla gezginci rahiplerin Budizm'i yaymış olması olarak belirtilmektedir. Bu inanç Türklerin, askeri özelliklerinin zayıflamasına dolayısıyla eski gücünü yitirmesine neden olmuştur (Güngör,2002,s.269). Ayrıca Orhun Abidelerinde anlatılanlara dayanılarak, Çinlilerin, zararlı gördükleri Türk savaşçı ruhunu yok etmek için bazı taktikler geliştirdikleri; bu taktiklerden birinin Orhun Abidelerinde belirtildiği gibi altın, gümüş, darı, ipek gibi ürünler vererek onları yumuşatmak; ikincisinin ise Budizm'i yayarak Türk gelenek, örf ve adetlerini Türklere unutturmak olduğu belirtilmektedir (Kaplan,2002a,s.736). Yine Orhun Abidelerinde geçen Çinliler ile ilgili uyarıları unutup Çin etkisinde kalan kağanlardan Bilge Kağanın memlekette Buda mabetleri

inşa etmek niyetinin Tonyukuk tarafından engellendiği de belirtilmektedir (Kaplan, 2002a,s.738). Vezir Bilge Tonyukuk'un Buda dinine girmeye ve şehirler kurmaya karşı olduğu ile ilgili anlatı şöyle belirtilmektedir (Ögel,2001,s.622-623):

*Bilge Kağan, surlu ve duvarlı şehirler kurmak; Buda ve Tao dinine ait tapınaklar yaptırmak istedi. Bunun üzerine Vezir Tonyukuk, şöyle dedi:*

*- Bunu yapamazsınız! Göktürkler' in sayısı, Çin'in nüfusunun yüzde biri kadar değildir. Fakat Çin'in bu büyük gücüne rağmen, biz her zaman onlara karşı durabiliriz. Bizim gücümüz, suları çayırları arayarak, (konargöçer) dolaşmamızdır. Belirli bir konağımız yok. Ayrıca av ile de geçiniyoruz.*

*- Hepimiz savaş sanatı ve eğitimi ile yaşıyoruz. Bütün halkımızın işi budur!*

*- Biz ancak şöyle güçlü olabiliriz! Askerlerimizi yağma akınlarına gönderebiliriz. Zayıf olduğumuz zamanlar, dağlar ve vadiler arasına çekilip saklanabiliriz. Çin'in askerleri sayıca ne kadar çok olursa olsunlar; bunun onlara bir yararı olmaz!*

*- Eğer biz, duvarlı şehirler kurup, eski alışkanlık ve geleneklerimizi değiştirirsek, kesin olarak günün birinde, Çin tarafından şehirlerimiz de kuşatılır,(esir alınarak), Çin'e bağlanırsınız. Bundan hiç kuşumuz olmasın!*

*- Gerçi, Buda ve Tao dinlerinin mabedleri, insanları, iyilik ve hayırseverliğe doğru götürür. Ancak bu yol, savaş ve akın yapma ve güç elde etmek için, uygun bir yol değildir. Bundan dolayı biz, mabed yapmak için izinli olamayız!*

*Bilge Kağan ile çevresi bu öğüde uydular.”*

Maniheizm inancı ise, yaşadığımız dünyada; iyi ve kötünün, karanlık ve aydınlığın, nur ve zulmetin dengesi ve birleşmesi olarak bilinmekte ve bu inanca göre insanlar; seçkinler, dinleyiciler ve laikler olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktadır. Sınıfların yaşam kuralları birbirinden farklıdır. Mani dini, Uygurlar tarafından Çine götürülmüş, Çin'den yukarı Asya'ya doğru yayılmıştır (Güngör,2002,s.272-274). Zerdüştiliğin, ekonomik nedenlerle İran'dan kaçan Fars nüfusu tarafından Türkistan'da yayılmış olduğu ve Orta Asya Türk kültür ve sanatında da etkisinin görüldüğü belirtilmektedir. İran'da görülen Zerdüştilik'te ateşe tapınma kültü yerine Türklerde *ateş* temizleme aracı olarak kabul edilmektedir. Bu durum, inancın, yaşandığı kültüre göre biçimlendiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Orta Asya'da Maniheizm'den sonra yayılmaya başlayan diğer inanç Hıristiyanlık olmuştur. Hıristiyanlık'ın, doğu kiliseleri aracılığı ile yayılmasıyla birlikte, Orta Asya

sahasında ortaya çıkması 14. yüzyıldan öncesine geçememektedir. Balkanlarda, Musevilik ve Hıristiyanlık dinlerini kabul eden Macarlar, Hazarlar, Peçenekler gibi Türk topluluklarının Türklüklerini kaybettikleri görülmektedir. İslam dini ise, Türk toplumunun en eski inançlarına uygunluk gösteren ve Türklerin sağlam yapısını ve kültürel özelliklerini güçlendiren, zenginleştiren en köklü din olmuştur (Kafesoğlu, 1998,s.314-316).

### 3.3. DİL VE EDEBİYAT

Göktürk ve Uygur dönemlerini içine alan ve sekizinci yüzyıla kadar süren Türkçenin ilk devresi *Eski Türkçe* olarak adlandırılmaktadır. Türk dili ve halklarının şiveleri Altay dilleri grubuna girmektedir. Türklere ait kesin olarak bilinen ilk yazı dili Göktürkçe'dir. Türklerin daha erken dönemlere ait bir yazı dili olduğu da belirtilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak, 1970 yılında, Isık Gölü civarında bulunan Esik Kurganı (Altun elbiseli adamın mezarı)'ndan çıkarılan içi yazılı gümüş çanak, Türklerin milattan önce dördüncü ve beşinci yüzyıllarda da bir yazı dilinin bulunduğunu kanıtlayan buluntulardan biri olarak ifade edilmektedir (Kafesoğlu,1998,s.335-338).

Göktürkçe, yedinci ve sekizinci yüzyılda ilk devlet dili olarak kullanılmıştır. Göktürkçe (Orhun Alfabeti); dört ünlü, 34 ünsüz olmak üzere 38 harften oluşmuştur. Göktürk alfabesiyle yazılmış az sayıda belge bulunmuş olup kelime hazinesi Uygurca kadar gelişmiş değildir. Göktürkçe belgelerin dili, Kül-Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk abidelerinin dilinden daha farklı olduğu için okunmakta zorlanılmıştır (Gülensoy,2002,s.631-632). Orhun Kitabeleri, 1729'da Poltova Savaşında (Rus-İsveç Savaşı) esir düşüp Orta Asya'ya sürgüne gönderilen, araştırmayı seven İsveçli bilgin subay Johann von Strahlenberg tarafından Moğolistan'da Orhun Vadisinde bulunarak paftaları çıkarılmış ve yayınlanmıştır. İlk zamanlar bu yazının hangi millete bağlı olduğu bilinmediğinden, yazının başka milletlere ait olduğu ile ilgili fikirler ortaya atılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında Danimarkalı Türkolog Wilhelm Thomsen ile Prusyalı Rus bilgini Wilhelm Radloff abidelerin dilini çözmüşlerdir. Türkiye'de, Avrupa'da, Asya'da, Amerika'da birçok Türkolog yazıtlar üzerinde

çalışmalar yapmış ve pek çok eser vermiştir (Gülensoy,2002,s.630-632;Caferoğlu,1984,s.117-135). Moğolistan'ın doğusunda Orhun nehri yakınında bulunan, sekizinci yüzyılın ilk yarısında dikildiği belirlenen üç yazılı taştan biri vezir ve büyük kumandan Tonyukuk'a, ikincisi ve üçüncüsü Göktürk hakanı Kül Tigin ile Bilge Kağana aittir. Bu dikili taşlar, bilge ve kurucu Türk büyüklerinin gelecek nesle bıraktıkları önemli gerçeklerin abideleşmiş şeklidir. Devletin esaslarının, Türklerin yanlıklarının, huzur, bolluk bereket içinde yaşamının şartlarının, düşmanla nasıl mücadele edileceğinin anlatıldığı bu abideler Türk kültürünün ve tarihinin aydınlatılmasında en önemli buluntulardır. Bu abidelerin bir yüzü Göktürkçe bir yüzü Çince yazılmıştır (Kaplan, 2002a,s.735).

Uygurlar, inandıkları dinler ve toplumsal sebeplerden, Soğd, Tibet, Süryani, Uygur ve Mani gibi birçok alfabe kullanmışlardır. Bu alfabeler Türk dil ve edebiyatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Göktürk alfabesi, Uygurlar tarafından daha az kullanılmıştır. Uygur alfabesinin neredeyse eşi durumunda olan Soğd alfabesi ise Türkler tarafından ilk olarak Kara-Balasağın Abidesinde kullanılmış; araştırmacılar bu abidede kullanılan alfabeği Uygur harfleri sanmışlardır. Ancak Friedrich W.K. Müller bu alfabenin Soğd harfleri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkış dönemi olarak Uygurcadan çok daha eski tarihlere dayanan Soğd alfabesi Uygurlar tarafından kullanılmaya başlandıktan sonra Uygur alfabesi olarak bilinmiştir (Şirin,2002,s.743-745).

Uygurlar, bu alfabeği yerleşik hayata geçtikten sonra, sekizinci yüzyılın ilk yarısında, kullanmışlardır. Eski Türklere ait en zengin edebiyat Uygurca üzerine kurulmuştur. Uygurca, İslamiyet'in kabulünden sonra da önemini yitirmemiş ve Uygur hanları resmi yazışmalarında bu alfabeği kullandıkları gibi 10. yüzyıla kadar bazı İslami eserleri yazmak için de Uygur yazısı kullanılmış, İslamiyet sonrasında Anadolu Türkleri arasında bu alfabe hemen unutulmamıştır (Köprülü,2004,s.55).

Türk devletleri, hükümlerlikleri süresince pek çok medeniyetle irtibatla bulunmuş, Türkçe'yi geliştirmek, önemini korumak için dilin öz yapısını ve özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Bu medeniyetlerin Türk diline tesiri, en yoğun olarak son dönemlerde (sanayi ve teknolojinin gelişimi döneminde) gerçekleşmiştir.

Bu etkiye rağmen, Türk dili özüne bağlı kalan sadık bir dil konumundadır (Caferoğlu,1984,s.1-2;Togan,1981,s.21-22).

Eski Türklerde edebiyat sözlü geleneğe dayanıyordu. Halkın duyuş, düşünüş ve yaşayış tarzı, dilden dile aktarılan farklı türde ürünlerle her coğrafyada her kültürde ayrı şekillenerek çağdan çağa miras kalmaktaydı. Eski Türklerin yas törenlerinde söyledikleri ağıtlar (sagular), derin tecrübeler sonucu oluşmuş atasözleri (savlar); *toy* denilen şölenlerde *bahşı* (Kırgızlarda), *ozan* (Oğuzlarda), *kam* (Altay Türklerinde) adı verilen şairler tarafından *kopuz* adı verilen telli çalgılar eşliğinde söylenen şiirler, dilden dile geçen kahramanlık hikâyeleri ve destanlar Eski Türklerle ait sözlü edebiyat ürünlerini oluşturmaktadır. Özellikle, sözlü edebiyat ürünlerinden olan destanlar yaşanan önemli doğal ve toplumsal olaylarla ilgili bilgi verirken aynı zamanda Türk kültürünü ve Türk milli duygularını da yansıtan çok yönlü epik ürünlerdir. Türk tarihinin gidişine uygun olarak; Yaratılış Destanı, Saka Destanları (Alp Er Tunga Destanı ve Şu Destanı), Kun-Oğuz Destanı (Oğuz Kağan Destanı), Siyenpi Destanı, Göktürk Destanları (Bozkurt Destanı ve Ergenekon Destanı), Uygur Destanları (Türeyiş Destanı ve Göç Destanı) olarak sıralanan Türk destanları birbirinin devamı niteliğindedir.

Türk destanları arasında en eski Türk destanı olan Oğuz Kağan Destanı ayrı bir öneme sahiptir. Oğuz Kağanın doğumu, gençliği, savaşları ve ölümüne yakın zamanlarının anlatıldığı destan, Türklerin *fütihat* (yayılma) anlayışını da ortaya koymaktadır. Diğer destanlarda olduğu gibi gerek sevilen kahramana yüklenen olağanüstü güç ve yetenek gerekse bazı olayların gerçeküstü öğelerle süsleniş anlatıma güçlü bir sihir katmaktadır. Bununla birlikte, Göktürk ve Uygur medeniyetinin en önemli ve büyük topluluklarından olan Oğuz Türklerine ait Oğuzname adlı bir kitaptan bahsedilmektedir. Oğuz Türklerinin menkıbelerinin yer aldığı bu kitapta, Oğuz kahramanlarının başına gelenler, destansı bir üslupla anlatılmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda Oğuzname adlı bu eserlerdeki hikâyelerin Dede Kokut tarafından kopuz eşliğinde söylendiği bilinmektedir (Kaplan, 2002b,s.511-516).

Sözlü edebiyat ürünlerinin yanında; Hunlar dönemine ait siyasi mektup tercümeleleri, Maniheizt ve Budist ilahi derlemeler, dini öğreti metinleri, Göktürkler dönemine ait mezar taşları ve Türk büyüklerinin yazdırdıkları dikili taşlar (Orhun Abideleri) Uygurlar dönemine ait kitabe ve yazılı edebiyat ürünlerini oluşturmaktadır (Atsız,2015,s.78-122).

### 3.4. SANAT

Pazırık, Şibe, Tüekta, Berel, Katanda ve Noin-Ula kurganlarından (mezarlarından) çıkan giysi, silah, malzeme, ev ve çadırlarda kullanılan eşyalar, atlara ait koşum takımları, dokuma örnekleri gibi buluntular, Hunların medeniyet seviyelerini, mücadelelerini, adet ve inançlarını ortaya koymaktadır. Arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkarılan ahşap, metal, taş, deri gibi malzemelerin işlenmesiyle oluşturulan sanat ürünlerinde sıklıkla görülen hayvan figürleri dikkat çekmektedir. Özellikle Altay bölgesinde step ve tepelere yapılan mezar ve kurgan kazıları sırasında ortaya çıkan sanat ürünlerine bakarak demir işçiliği, deri işçiliği, oymacılık, keçecilik, dokuma gibi el sanatlarının yüksek seviyeye ulaştığı ve günlük kullanılan eşyalarda bile göz alıcı süsleme, işleme ve farklı metallerle kaplamalar yapıldığı görülmekte, giysi ve takılara işlenen figür ve motifler medeniyetin yüksek düzeye eriştiğini kanıtlamaktadır (Diyarbakirli,2002,s.828-892).Eski Türkler, konargöçer yaşam tarzı nedeniyle sanat eserlerini taşınabilecek şekilde üretmişlerdir. Bu nedenle taşınabilir otağlar yapılmakta ve gerektiğinde otağlar sökülüp başka bir yere tekrar kurulabilecek düzende hazırlanmaktaydı. Ancak Hunlar döneminde taşınabilir otağların yanında Selenge Irmağı'nın kıyısında bulunan Hun evlerinin etrafının duvarlarla çevrili, taş ya da topraktan yapılmış olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte Uygurlar döneminde yerleşik hayatın sonucu olarak Budist tapınakları, sarayları ve bunların iç süslemelerinin dikkat çektiği, Uygurların etrafı duvarla çevrili tek ya da iki katlı evlerde yaşadıkları belirtilmektedir. Resim sanatına dair buluntular milattan sonra birinci yüzyıla kadar uzansa da en yüksek düzeyine Uygurlar dönemine ulaşmıştır. Uygurların yaptığı kişiye ait portreler ve Haco kalıntılarında bulunan koşan at figürü, resim tekniğinin geliştiğini kanıtlamaktadır.



Orhun bölgesinde bulunan heykellerin ise Göktürkler zamanından kaldığı belirtilmektedir. Ölen kişinin mezarının başına hayattayken öldürdüğü düşman sayısı kadar dikilen bu heykellere *balbal* denilmektedir. Bu heykellerin yanı sıra, Orhun Abideleri ve Kül-Tigin'in başı ile hanımının oturur vaziyetteki heykelleri Göktürklerde heykel sanatının varlığını gösteren kanıtlardır. Uygurlar döneminde heykel sanatının farklı bir boyuta ulaştığı ve özellikle hayvan heykellerinin gerçekçi bir üslupla yapıldığı görülmektedir (Merey,2009,s.28-29).



## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### KARAHANLILAR'A GENEL BAKIŞ

İslam ve Eski Türk kültürünün kaynaşması kolay olmamış, uzun zaman almıştır. Türklerin tek tek ya da aileler halinde İslamiyet'e girmeleri bir yana ilk Türk siyasi kuruluşu olan Karahanlılar bu geçiş evresinin devlet seviyesindeki tek temsili olarak önemli bir köprü vazifesi üstlenmiştir (Kafesoğlu,1998,s.356). 840-1212 yılları arasında Batı Türkistan'da kurulmuş ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar; Karluk, Yağma, Çiğil ve Tuhsi boylarından oluşmuş, Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulmuştur. Karahanlı Devleti'nin sınırları batıda Aral Gölü, kuzeyde Balkaş Gölü civarı, güneyde Hindikuş Dağları, doğuda Çungarya bölgesine kadar uzanmaktadır. Hakanların kullandığı kara unvanından dolayı Karahanlılar denilmiştir. Devletin başkenti Kaşgar'dır. En önemli şehirleri; Balasagun, Kaşgar, Semerkant, Taşkend, Mirki, Kulan, Aşpara, Tüzün-Bulak idi. 1042 yılında Doğu ve Batı Karahan olarak ikiye ayrılmıştır. Sekizinci yüzyılın başlarında Doğu Karahan'a Karahıtaylar, Batı Karahan'a Harzemşahlar son vermiştir (Özkan,2016,s.266-268).

Karahanlılar, İlk Müslüman Türk Devleti olduğundan devlet yönetimi, eğitim, askerlik, bilim gibi alanlarda kendilerinden sonra gelen Türk İslam devletlerine model olmuştur. İslamiyet'i kabul ettikten sonra bazı kültür öğelerini İslam devletlerinden alsalar da Türk kültür özelliklerini muhafaza etmişlerdir (Özkan,2016,s.268-269).

#### 4.1. Karahanlılarda Hükümlanlık Anlayışı ve Devlet Teşkilatı

Karahanlılar, Eski Türk devletlerinin devamı niteliğinde olduğundan Eski Türklerin hükümlanlık anlayışının izlerini taşımaktadır. Bu hükümlanlık anlayışı daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak bahsedilen *kut* anlayışına dayanmaktadır. Kut, Allah'ın hükümdar olacak insana bahşettiği yönetme gücüdür. Hükümdar sarsılmaz iradesini kut anlayışından almakta ve görevini hem Tanrı'ya hem halka karşı gerektiği gibi yerine getirmek zorundadır. Görevini layıkıyla yerine getiremeyen bir hükümdar ya öldürülmekte ya da tahttan inmek zorunda bırakılmaktadır. Hükümdarın, toplumsal olarak sıradan bir insandan tek farkı, kutun

ona verilmiş olmasıdır. Halkı yönetme gücü dışında hükümdar ve ailesinin başka ayrıcalığı yoktur. Ancak bu anlayış İslamiyet'in kabulü ile değişmiş görünmekte ve hükümdar ve ailesi ile halk arasında bir sınır, Kutadgu Bilig'de de göze çarpmaktadır. Bununla birlikte eserde, şariat, hilafet gibi İslam unsurlarından ve Kur'an, hadis gibi dini-hukuki İslam müesseselerinden bahsedilmemesi, halkın Türk topluluğu özelliklerine sahip olarak meşruiyetin kut ve töre kavramlarına dayandırılması dikkat çekicidir (Kafesoğlu,1998,s.358).

Temeli kut anlayışına dayanan Türk hâkimiyet anlayışı, İslami dönemde de varlığını sürdürmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügat'it Türk adlı eserinde, Türk hâkimiyet anlayışı ile ilgili şu ifadeler yer vermiştir (Koca,2002b,s.150-151):

*“Tanrı'nın, kut güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara gök adını verdi ve onları yeryüzüne hükümdar yaptı. Zamanımızın bakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare dizginlerini onların eline verdi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi.”*

Selçuklu veziri Nizamülmülk de Siyasetname adlı eserinde Kaşgarlı Mahmud gibi Türk dünya hâkimiyet anlayışına dair şu ifadeler yer vermiştir (Koca,2002b,s.151): *“Yüce Tanrı her asırda ve zamanda halk arasında birini seçer, onu padişahlara layık ve övgüye değer hünerlerle süsler, insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Tanrı'nın kullarının huzur içinde yaşamasını ona tevdi eder.”*

Sultan Alp Arslan'a göre; Tanrı kendisini halkı korumak üzere seçmiş; Tanrının lütfuyla cihan padişahı olmuştur.Bu nedenle halkın kendisini desteklemesini ister.Sultan Alp Arslan, Türklerin, temiz Müslüman olduklarından, heveslerinin peşinden koşmadıklarından Tanrının Türkleri yücelttiğini belirtmiştir. (Koca,2002b,s.151).

Karahanlılarda ülke, hükümdar ailesi arasında paylaşılarak yönetilmekteydi. Hükümdarlığın alametleri; hutbe, sikke, payitaht, saray, otağ, taht, taç, çetr (çadır, şemsiye), bayrak, tuğ, nevbet (hükümdar olan kişiyi kutlamak için mızıka takımının mehter marşına benzer müzik çalınması), Hil'at (tırız, hükümdara özel bir kaftan giydirilmesi) olarak belirtilmektedir. İslam devletinde meşruiyetin şartı olarak,

hükümdarlığın halife tarafından tasdik edilmesi için; ülkede halife adına hutbe okutulması, paranın üzerine halifenin adının yazılması ve hakanın başının üzerinde çetr (şemsiye) taşınması gerekirdi. Hakanlar; *kara, toğan, bilge, uluğ* gibi sıfatlarla anılırlardı. Hükümdarın görevleri; halkı adaletle yönetmek, korumak, toplumsal düzeni sağlamak, refah düzeyini arttırmak, vatan sınırlarını genişletmek, halkla ilişkileri düzenlemek idi. Kutadgu Bilig’de bunlara ek olarak; paranın ayarını korumak, yolların emniyetini sağlamak da hükümdarın görevleri arasında belirtilmektedir (Özkan,2016,s.335). Hükümdar, adli teşkilatın da merkezinde yer almaktaydı. *Mezalim Günlerinde* zulüm görmüş, haksızlığa uğramış kişileri dinler ve bu suçların mahkemesine kendisi başkanlık ederdi. Kendisi başkanlık etmeyeceği zamanlar mahkemenin başına bir kadı tayin ederdi. Şer’i davalara ise kadı’lkudat (en yüksek kadı)’ın naibi (vekili) bakardı (Merey,2009,s.62-63).

Eski Türk Devletlerinde olduğu gibi Karahanlılarda da teşkilatlanma Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmıştır. Asıl hâkimiyet, *arslan han* ünvanlı Doğu Karahan hükümdarındadır. Doğu Karahan hükümdarı öldükten sonra yerine *buğra han* ünvanlı Batı Karahan hükümdarı geçmekteydi. Doğu ve Batı Karahan hükümdarlarından başka dört alt kağan daha vardır. Bu kağanlar hanedan üyeleri şehzadelerdir. *İlig* ya da *tegin* diye anılan bu şehzadelere illeri yönetme görevi verilirdi. İkiye ayrılan bu devlet sisteminde asıl (büyük) kağanlık olan Doğu kağanlığını almak için sık sık ayaklanma ve çarpışmalar yaşanırdı. Devlet işleri saraydan idare edilirdi. Taşra vilayetleri ise hanedan üyeleri arasında paylaşılırdı. Sarayda hükümdara doğrudan bağlı olan saray görevlileri şu şekilde teşkilatlanırdı; hacıpler (Uluğ Hacib saray teşkilatının başıdır), çubdarlar (değnekçiler), silahdarlar (hükümdara yakın olan görevli, önemli kişilerin silahlarını ve sarayın değerli eşyalarını muhafaza ederdi), bayrakdarlar (emir-i alem, bayrak taşıyan askerler), camedar (elbise muhafızı), şarabdar (içeceklerden sorumlu görevli), taştardar (temizlikçi, ibrikdar), emir-i çaşnigir (sultanın yemeklerini hazırlar), emir-i ahur (atlara bakan seyislerin başı), vekil-i has (sultan dairesi halkı nazırı), serhenk (çavuş, törenlerde hükümdara yol açan görevli), nedimler (bilgisi, görgüsü ile hükümdara arkadaşlık eden görevli), muhasipler (padişahlara yarenlik eden, onlarla hoş sohbet

eden kimseler). Bu görevlilerin hepsi hükümdarın güvendiği insanlardan seçilirdi (Kafesoğlu,1998,s.368).

Devlet yönetimi ile ilgili işler Büyük Divan'da (Divan-ı Saltanat) görüşülürdü. Divanda iç ve dış devlet işlerine, savaflara, barışlara, halkın davalarına bakılırdı. Hükümdar olmadığı zamanlar yuğruş (naib, vezir-i azam) divana başkanlık eder ve devlet yönetimini devralırdı. Büyük Divanın üyeleri: hükümdar, naib (vezir), arz'ülceyş (başkomutan), bitikçi (saray nazırı, yazı işlerini idare eden görevli), agıcı (maliye nazırı, hazine) şeklinde belirtilmektedir. Bununla birlikte hükümdardan sonra yönetimde söz sahibi olan hükümdar eşlerine *terken hatun*, şehzadelere *tegin*, hanedan mensubu prens ve bunların çocuklarına *tarım* denirdi. Ülke eyaletlere (vilayet) ayrılarak yönetilirdi. Eyaletler hanedan mensupları tarafından ya da görevlendirilen *naib* veya *valiler* (şahne, amid, amil) tarafından yönetilirdi. Eyaletlerde şer'i ve hukuki davalara kadılar bakar ticaretle ilgili işlerle *muhtesipler* ilgilenirdi (Merey,2009,s.58;Özkan,2016,s.336).

#### **4.2. Karahanlılarda Askeri Teşkilat**

Türkler eskiden beri savaşçı kimliklerini korumuşlar ve ordu-millet olma özelliklerini hiç yitirmemişlerdir. Türkler, İslam'ı kabul ettikten sonra inançlarını yaymak için Müslüman olmayan Türk devletleri ile savaştıkları gibi Müslüman olan milletlerle de sürekli mücadele içinde bulunmuşlardır. Bu nedenle askerlik mesleği Türk milletinin yaşam tarzıyla bütünleştiği için Türkler tarihin her döneminde düzenli askeri teşkilata sahip olmuşlardır. Karahanlılarda ordunun en önemli kısmını Çiğil ve Yağma boylarından askerler oluşturmaktaydı. Karahanlı ordusu, ordu yapısının ve geleneğinin bozulmasını engellemek için, şehirlerin yakınlarındaki bölgelerde çadırlarda yaşarlardı. Türk ordusunun başındaki komutana *tarhan* denilmekte ve öldüğü zaman yerine oğlu geçmekteydi. Ayrıca, ordu toplumsal düzende yapılacak değişikliklerde ayaklanmalar çıkarmakta ve çarpışmalarda kan dökülmekteydi. Karahanlı devletinin yıkılmasının en önemli sebeplerinden biri de ordu ayaklanmalarıdır (Özkan,2016,s.347-349).

Askerler devlete vergi vermezlerdi. Askerlerin aldıkları maaşların ve savaşta kendilerine verilen araç gereçlerin kaydı Divanü'l Ceyş (divan-ı arz) adı verilen bir teşkilat tarafından tutulmaktaydı. Batı Karahanda hassa askerlerinin ikta sahibi olduğu belirtilmektedir. İkta; kişinin mülkiyetinde olmayan devlete ait toprakların (arazinin) vergi ve gelirlerinin asker veya devlete çalışan diğer sivil görevlilere maaş olarak verilmesidir. Bu sistem uzun zaman Türk devletlerinde vergi ve gelir sistemi olarak devam etmiştir (Özkan,2016,s.348).

Eski Türklerde ordu 1000'lik, 100'lük, 10'luk şeklinde kademeli olarak azalan farklı sayıdaki birliklerden meydana gelmekteydi. 1000'li birliklerin başında *binbaşı*, 100'lü birliklerin başında *yüzbaşı*, 10'lu birliklerin başında *onbaşı* rütbeli komutanlar bulunmaktaydı. Türk ordusunda, düşmanla ilgili haber getiren; keşif kolu, düşman ordugâhını basan akıncı birliği gibi farklı görevlere sahip birimler de bulunmaktaydı. Türk ordusunun büyük kısmı çevik atlara sahip birliklerden (süvari) oluşmaktaydı. Ordugâh, *Han Toyu* olarak adlandırılmaktaydı. Askerler ok, yay, çelik zırh, süngü, mızrak, kalkan, bıçak gibi silahlar kullanırlardı. Süvariler atlarının rengine göre sağ ve sol kanatlarda savaş vaziyeti alırlardı. Türklerin en önemli savaş taktiği, kurt oyunu (kurt kapanı), Osmanlılarda Turan (hilal) taktiği olarak da bilinmektedir. Bu taktikte, ordunun orta cenahının geri çekilmesiyle düşmanı içeri çekip sağ ve sol kanattaki birlikler tarafından düşmanın çembere alınmasıyla pek çok zafer kazanılmıştır. Karahanlı ordusu dörde ayrılmıştır (Özkan,2016,s.246-248):

**Saray Muhafızları:** Yatgak ve turgak olarak da bilinen saray muhafızları gece gündüz hükümdarı korumakla görevliydi. Saray muhafızlarının en önemli kısmını oluşturan, satın alındıktan sonra sarayda ve devlet ileri gelenlerinin yanında yetiştirilen “acemi gulamlar” diğer Türk İslam devletlerinde de önemli bir yer tutmuştur.

**Hassa Ordusu:** Hükümdara ait ücretli askerlerden oluştuğu bilinmektedir.

**Hanedan Mensupları ve diğer devlet adamlarına ait kuvvetler:** Bu askerler kapıkulu askerleri niteliğinde olup savaş zamanında birleşerek asıl orduyu meydana getirirlerdi.

**Devlete bağı diğer kuvvetler:** Çiğil, Karilik, Uğrak boyları, Karahan askeri kuvvetlerinde önemli yer tutan birliklerdir.

### **4.3. Karahanlılarda Sosyal Durum**

Türkler iktisadi, idari, askeri yönlerden ve edebiyat, sanat, dil gibi alanlarda toplumsal olarak yeni bölgeye, kültüre uyum sağladıkları gibi toplumsal olarak da yeni kültür şartlarına ayak uydurmuşlardır. Türkler, davranışlarını buldukları bölgenin siyasi, sosyal, kültürel durumuna göre ayarlamayı bildiklerinden, idare ettikleri bölgelerdeki Müslümanları tedirgin etmeden inanç ve kültürleri doğrultusunda yaşamalarına sağlamışlardır. Bu topluluklar arasında da sosyal, kültürel ve dini açıdan hiçbir kademe farkı görülmemiş ve eşitlikçi bir tutum sergilenmiştir. İslamiyet'i kabul edişleri ile birlikte Türklerin bu kültüre yeni bir bakış açısı ve İslam'ı yeni bir yaşayış tarzı getirdikleri görülmektedir. Orta Asya'da büyük devletler kuran Türkler, yerleştikleri bölgelerde hâkimiyet kurarak yeni devletler kurmuşlardır. Fakat bazı Türk toplulukları gittikleri yerlerdeki yerli kültürler karşısında asimile olarak milli kültür ve kimliklerini zamanla kaybetmişlerdir. Ancak İslam dairesine giren Türkler kimliklerini yitirmemiş, kültürlerini koruyarak gelecek nesillere aktarmayı başarmışlardır (Koca,2002b,s.148-149).

Karahanlılar döneminde halkın geçim kaynağı ise; ticaret, tarım, hayvancılık, avcılık ve madenciliktir. Şehirlerdeki esnaf ve zanaatkârlar bu ekonomik faaliyetler üzerine şekillenmiştir. Karahan Devleti bulunduğu konum itibariyle önemli ticaret yolları üzerindedir. Bu nedenle özellikle ticaret en önemli kalkınma alanıdır. Ticaretin geliştiği başlıca şehirler: Semerkand, Taşkend, Özkend, Hocend, Yarkend, Baykend ve Balasagun'dur. Bu dönemde İpek Yolu boyunca ticaretin devam ettiği ve Samanoğullarına ait bölgelerin doğu kıyısında kasaba ve şehirlerin arttığı belirtilmektedir. Bölgede arkeolojik kazılarda ortaya çıkan bulgular, madencilğin ve madencilğe bağı faaliyetlerin geliştiğini kanıtlamaktadır. Özellikle gümüş, demir, bakır gibi metallerin işlendiği belirtilmektedir. Karahan hâkimiyetine girdikten sonra kasabaların iç işlerine dokunulmamış ve daha önceki hanedan yönetimindeki yaşam

biçimlerini sürdürmüşlerdir. Reis ve muhtesipler, hükümdar ile ona bağlı olan şehir eşrafı arasında görevini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde çevre şehir ve kasabalar Moğol istilasına karşı mücadele etmiş, Semerkand ve Buhara gibi şehirlerde şehri korumak üzere ayyaran ve gaziyan denen ordular kurulduğu belirtilmektedir (Paul, 2002,s.464).

Toplum genel olarak Orta Asya'dan gelen gelenek ve töreye sıkı sıkıya bağlı olduklarından her işlerinde töreyi baz almaktadırlar. Halkın birbiri arasında ve idare edenler arasındaki ilişkileri töre nizamına göre yürümektedir. Yusuf Has Hacib, halkın cahilliğinden, usul bilmemesinden açıkçası bilgisiz ve görgüsüz oluşundan yakınmakta, halk ile ilgili olumlu düşünceler sergilememekte ve halka karşı ihtiyatlı davranılması gerektiğini öğütlemektedir. Eserde, devletin temel unsurlarından olan halk, refah düzeyine ulaşmış olsa da sürekli başka şeyler ister ve hükümdar tarafından bu isteklerinin yerine getirilmesi gerekir. Ayrıca halk, sadece karın tokluğu için çalışan cahil ve başıboş ve doğası kapkara olarak tabir edilmiştir. Yusuf Has Hacib, bu beyitlerde halkın cahilliğinden ve düşüncesizliğinden yakınmakta aynı zamanda istedikleri yapılmadığında ya da onlara sert muamele edildiğinde tehlikeli olabileceklerinin işaretini de vermektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005).

#### **4.4. Karahanlılarda Dil ve Edebiyat**

Karahanlıların resmi dili Hakaniye Türkçesi'dir. Devlet işlerinde Arap alfabesi yerine Uygur alfabesi kullanan Karahanlıların, dil ve söyleyiş olarak Eski Türklerin izini sürdükleri ve geleneksel kültürel etkiyi devam ettirdikleri görülmektedir. Arap harfleri ise, Karahanlılar sahasında ilk Türk-İslam yazılı eserlerinde kullanılmıştır. Arap kültürünün baskın olduğu bir dönemde Türkçe'nin ve Türk kültürünün zenginliğini, köklülüğünü kanıtlamak amacıyla Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmış ilk Türkçe sözlük olarak bilinen Divan-ı Lügati't Türk, 1077'de Bağdat'ta Abbasi halifesi Muktedi Billah'a takdim edilmiştir. Eserde, 7500 kelimenin Arapça karşılığı ile birlikte verilen örnekler Türk kültürünün, coğrafyasının, iktisadi ve sosyal yapısının, inançlarının, değerlerinin izlerini taşıdığından her alanda kaynak niteliğindedir (Merçil,2015,s.40-41).



İlk-Türk İslam sahasında yazılmış diğer önemli eser olan Kutadgu Bilig, çalışmanın konusu olduğundan, birinci bölümde eserle ilgili ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir.

Aynı dönemde Edip Ahmet Bin Yükneki tarafından kaleme alınan Atabetü'l Hakayık (Hakikatlerin Eşiği) adlı eser, manzum bir nasihatname olup 14 bölümden ve 242 beyitten oluşmuştur. İnsanlara İslami kuralları öğretmeyi amaçlayan eser Kutadgu Bilig'den yarım asır sonra yazılmıştır. Kutadgu Bilig ile Atabetü-l Hakayık karşılaştırıldığında, Türklerde, yarım asır sonra İslamiyet anlayışının daha da yerleştiği görülmektedir (Akyüz,2018,s.38-39). Ayrıca Karahanlılar döneminde Satuk Buğra Hanın Müslüman olmayanları İslamiyet'e çağırmak için yaptığı mücadelelerde gösterdiği mucizelerin ve Satuk Buğra Hanın olağanüstü özelliklerinin anlatıldığı Satuk Buğra Han Destanı da o döneme ait sözlü edebiyat dönemi izlerini taşıyan önemli Türk-İslam ürünlerindedir. Aynı dönemde (11.-12.yüzyılda) Kırgız Türkleri sahasında ortaya çıkan Manas Destanı, Karahanlılar döneminde subaşı olan Manas adlı bir kahramanın kafirlerle olan mücadelelerini anlatan anonim bir üründür (Özkan,2016,s.271; Mengi,1999,s.27).

İslam kültürüne henüz girildiğinden, Karahanlı sahasında yazılan eserlerin devlet yönetimi, din, ahlak, adalet üzerine öğüt verici, yol gösterici eserler olması dikkat çekmektedir. İslamiyet'in kabulünden sonra Türk-Müslüman kültür ve edebiyatının 11. yüzyılın ikinci yarısında en olgun safhaya geldiği belirtilmektedir. Bununla birlikte Karahanlılar döneminde yalnızca Türkçe yazan şair ve bilginlerin değil Arapça ve Farsça yazanların da himaye edildiği bilinmektedir (Özkan, 2016,s.370-371;Merçil,2013,s.40-41).

Karahanlıların İslam inancını kabul edişinden sonra, Arapça yazılmış bazı resmi belgeler görülmeye başlanmış, Arap dilinde tarihi eserler yazılmış hatta devlet teşkilatında İslam-İran etkileri kuvvetli şekilde kendini göstermeye başlanmıştır. Bununla birlikte gelen Türklerin eski kimliklerini ve dillerini tamamen bir tarafa bıraktıkları düşüncesinin doğru olmadığı da belirtilmektedir. Ayrıca, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lügat-it Türk ve Yusuf Has Hacib'in yazdığı Kutadgu

Bilig adlı eserler, Türk sosyal kimliğinin ve Türk dilinin zenginleşerek gelişim çizgisinde devam ettiğinin kanıtıdır (Kafesoğlu,2002,s.163).

#### **4.5. Karahanlılarda Mimari**

Karahanlıların ilk dönem mimari eserleri daha çok kerpiçten yapıldığı için çoğu yapı günümüze kadar ulaşmamıştır. 11. yüzyılın sonu ve 12. yüzyılda camiler tuğladan yapılmaya başlanmış ayrıca mimari açıdan daha zengin ve gelişmiş eserler ortaya çıkmıştır. Buhara yakınlarındaki Hazara Camii tuğladan yapılan cami örneklerindedir. Bu dönemden kalan ve tam olarak günümüze kadar ulaşan başka bir cami örneği yoktur. Karahanlılar, buldukları bölge açısından Selçuklular ve Gazneliler ile sürekli ilişki içinde olduklarından önemli yollar üzerinde bulunan kervansaraylar, Türk mimarisinin yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Karahanlı hükümdarları, yerleşik hayata ve şehirciliğe önem verdikleri için ülkede pek çok mimari yapı inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde, medreseler, camiler, köprüler, türbeler, saraylar ve ribatlar (büyük yolların emniyetini sağlayan ve kervanları barındıran kervansaray niteliğinde yapı) ülkeyi süsleyen mimari eserlerdendir. İslamiyet'in kabulünden sonra, diğer milletlerden tamamen farklı olan Türk-İslam kültürünün mimari açıdan Asya'da kurulmasını sağlayan en önemli devlet Karahanlılardır (Özkan,2016,s.384-385;Merçil,2013,s.41-42). Karahanlılardan günümüze kadar gelen dini eserler haricinde farklı eserler de bulunmaktadır. Semerkand-Buhara yolu üzerindeki Ribay-i Malik Kervansarayı buna örnektir. Karahan hükümdarlarının kendileri için etrafı park ve bahçelerle çevrili gösterişli binalar yaptırdıkları ve o dönemin yazarlarının eserlerinde bu yapılardan övgüyle bahsettikleri bilinmektedir (Paul,2002,s.465).

## BEŞİNCİ BÖLÜM

### EĞİTİM

Toplumsal sistemde en önemli kurumlardan biri olan *eğitim*, bireyin; bilme, anlama, yapabilme güçlerini geliştiren, bunun sonucunda bireyi bir meslek ya da iş alanına dâhil ederek, statü kazanmasını ve toplumun bir parçası olmasını sağlayan kurumdur. Eğitim, kişinin gelişmesini, insanlaşmasını ve toplumsallaşmasını sağlayarak bireysel işlevi de yerine getirmektedir. İnsanlığın en eski çağlarından itibaren kişinin hayata uyum sağlaması ve yaşamını sürdürmesi için günlük pratik bilgilerin kişiye kazandırılmasıyla başlayan eğitim zamanla daha sistemli ve gelişmiş bir yapı haline gelmiştir. Eski çağlardan beri toplumların amacı, oluşan deneyim ve kültürü bir sonraki nesle aktararak toplumun devamını ve kültürel birikimin giderek artmasını, gelişmesini sağlamaktır. Bu nedenle toplumlar, eğitime önem verir ve genç neslin tarihini, kültürünü, ülküsünü öğrenmesini sağlayarak, bu değerlere zarar verecek etkilere karşı gençlerin donanımlı yetişmesine çok özen gösterirler (Özdemir,2016,s.4-5;Uğurlu,2014,s.119).

Durkheim'e göre eğitimin içeriği, işlevi ve yöntemi topluma göre farklılık gösterir. Eğitimin ilk işlevi, bireyin yeteneklerini, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda geliştirmektir. Dolayısıyla eğitim, toplumun devamını sağlama işlevini de yerine getirmektedir (Özdemir,2017,s.50). Eğitimin genel amaçlarından biri devletin siyasal yapısına uygunluk göstermek ve devletin genel amaçlarına hizmet etmektir. Bu nedenle eğitim ve siyaset arasında güçlü bir bağ vardır. Bu bağ hasebiyle, eğitim kurumlarında milli kültür ve anlayış doğrultusunda eğitim verilmekte ve devletin genel politikasına uygun eğitim programları geliştirilmektedir.

Dolayısıyla eğitimin pek çok işlevi (amacı) vardır. Kutadgu Bilig'de eğitimin; bireysel, toplumsal ve siyasal işlevleri öne çıkmaktadır. Eserde, eğitimle, başlangıçta kişinin ahlaksal gelişimi ve mutluluğu sağlanmış; ardından insanın toplumun onaylanan, sevilen, statü sahibi bir bireyi olarak toplumsallaşması ele alınmıştır. Devletin ve toplumun çıkarları doğrultusunda eğitilen insan, hem adaletli ve iyi bir yönetici olmuş hem de düzene ve kurala uyarak bütünlüğe katkı sağlayan iyi ve

sorumlu bir vatandaş olmuştur. Bundan dolayı *eğitim* ve *yönetim* kavramları arasında sıkı bir bağ mevcuttur. Eğitim ve yönetimin birbiri ile bağı daha net ortaya koymak ve eğitimin Türk tarihindeki yerini, önemini belirlemek açısından Türk eğitim tarihine değinmek gerekmektedir.

### 5.1. ESKİ TÜRKLERDE EĞİTİM

Divan-ı Lügati't Türk'te *eğitmek* kelimesi *igitmek* kelimesi ile karşılanmaktadır. İgitmek kelimesinin anlamı; terbiye etmek, yetiştirmek, büyütme, şeklinde açıklanmıştır. Bu anlama ilişkin olarak bireyin topluma katılması, toplumun kültür ve değerleriyle kaynaşması için gerekli bir süreçtir (Çağırın,1995,s.15).

Uygurlar dönemine kadar kavimler şeklinde ve göçebe hayat tarzı süren Türkler, yerleşik hayata henüz geçmemişlerdir. Bu nedenle eğitim bu atlı göçebe hayat tarzına göre şekillenmiştir. Eğitimin temel işlevi olan bireyin toplumsallaşmasını sağlama işlevi en yalın haliyle Hunlarda görülmektedir. Hunlarda eğitim, aile ya da çevredeki büyüklerin, yaşamın ve üretimin devamı amacıyla bireye pratik ve ahlaksal bilgileri öğretmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu eğitim öğütme (telkin) ya da yaşayarak öğrenme (uygulama) teknikleri ile verilirdi. Hun toplumu tecrübe ile elde ettiği bilgileri, değerleri şiir şeklinde söyledikleri hikâyeler (menkıbe) yoluyla da bir sonraki nesle aktarmaktaydı. Bu nedenle sözlü edebiyat dönemi ürünleri olan destanlar ve halk hikâyeleri kültürel yönden önemli oldukları kadar eğitim açısından da önem taşımaktadır. Destanlarda örnek insan tipi olan alp tipi kahramanlar, örnek teşkil edecek biçimde anlatılarak halkın ahlaksal ve karakteristik olarak doğru yönde eğitilmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla eğitimin diğer önemli işlevi, örnek olabilecek (alp) insan tipinin yetiştirilmesidir. Toplumun daha güçlü olması ve özgürce varlığını sürdürebilmesi için model insan tipinin oluşturulması eğitim yoluyla gerçekleştirilmektedir. Toplumun huzur ve refahını sağlayacak akıllı, ahlaklı, güçlü, cesur, savaşçı insan tipinin yetiştirilmesi ve ordunun bu tip insanlardan oluşması o coğrafyada milletin bekası için elzem bulunmaktadır. Bununla birlikte gündelik hayatta avcılık, binicilik, silah ve alet yapma ve kullanma, savunma, savaşma gibi birtakım beceriler, uygulama yolu ile bireye aktarılmaktadır. Bu

dönemde dil en önemli eğitim aracı iken talim en bilinen eğitim tekniğidir (Güven,2015,s.12-26;Doğan,2012,s.1-9,36-37).

Hunlar, coğrafi olarak Çine yakın olduklarından Çin etkisinde kalmış ve kültürel açıdan sürekli gelişme göstermişlerdir. Çinlilerin Hunlara; Çin yazısı, hesap yapma, hayvan sayma gibi bazı bilgileri öğrettikleri belirtilmektedir. Çin bölgesinde bulunan kalıntılara göre Hun dili çok heceli bir dil olup tek heceli olan Çinceye farklı bir yapıya sahiptir. Hunların okuma yazma bilmedikleri ve gelişmiş bir kültüre sahip olmadıkları ile ilgili görüşler yeni bulgularla çürütülmüştür. Örneğin; Üç Hükümdarlık Döneminde, Çin ile Kamboçya hükümdarlığı Funan arasında karşılıklı elçilerin gelip gittiği kaydedilmiştir. Çin elçisi belli bir süre Kamboçya’da kalmış ve Funan hükümdarlığı hakkında bilgi vererek, arşivlerde sakladıkları kitapların olduğunu ve yazılarının Hunların yazılarına benzediğini belirtmiştir. Funanlılar o dönemde Hint yazı stilini kullanıyorlardı. Elçi daha önemli bir bilgi olarak, Hun yazı stilinin Hint alfabesinden kaynaklandığını bu nedenle Hunların Batıyla bağlantılarının bulunduğunu da aktarmıştır. Hunların kendilerine ait yazı ile yazdıkları kalıntılar ele geçmemiş olsa da Çin kaynaklarının sosyal, ekonomik, siyasi, askeri ve günlük hayatla ilgili olarak kaydettikleri bazı sözcükler, onların uygulamalı olarak yaptıkları eğitimi sözlü olarak yeni nesillere aktardıklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca Türkler, yaşadıkları coğrafyanın zorlu şartlarından dolayı daima güçlü, uyanık ve hareketli olmak durumundadırlar. Bu nedenle bu coğrafyada güçlü şekilde yaşamaları için çocuklarına avlanma, ata binme, silah kullanma, uyanık olma gibi pek çok meziyeti telkin ve yaşayarak öğrenme yoluyla öğretmişlerdir. Bu kültür ve şartlarda çocuğun hünerli olması bir gurur vesilesidir. Çocuğun gösterdiği hünere göre ad alması meselesi Dede Korkut Kitabında bahsi geçen meselelerdendir. Bu dönemde hem kız hem erkek çocukları için aynı eğitim söz konusudur. Eğitim açısından cinsiyet ayrımı olmaması, düşmanlara karşı milletin topyekûn güçlü olması amacı benimsenmiş olmasındandır (Güven,2015,s.9-18;Akyüz,2018,s.5-10;Doğan, 2012,s.2-6).

Milattan sonra 48 yılında Hunlar, Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Konum itibarıyla Çinlilere daha yakın olan Güney Hunlarda Çin etkisi daha güçlü olmuştur. Bu dönemde Güney Hunların Çinlilerden etkilenerek okullar

açtıkları ve Çinlilerden farklı olarak bu okullarda özellikle yöneticilerin eğitildiği farklı bölümler açtıkları belirtilmektedir. Hunların eğitimi ile ilgili Çin kaynaklarında bazı bilgilere rastlanmaktadır (Güven,2015,s.14).

Göktürklerde de eğitim, Hunlarda olduğu gibi gündelik yaşamda gerekli bilgiler günlük giysi dikmek, ev eşyası yapmak, ekim, hayvancılık, savaş, av için bazı araç gereç yapmak, yemek pişirmek, hayvan sağmak, avlanmak, savaşmak vb.dir (Demirel,2013,s.27). Bununla birlikte Orhun Abidelerinin, halkı ve yönetenleri eğitici bir tarzda yazılmış olması önemlidir. Halkın ve yönetenlerin hataya düşüp kötü bir yaşam sürmemeleri için tecrübeler akıcı ve etkileyici bir üslupla verilmiştir. Özellikle Çin kültürüyle eğitim almış olan vezir Tonyukuk, Budizm'in Türkler arasında yaygınlaşmasına karşı çıkan ve Türk kültür ve geleneklerinin korunmasında önemli payı olan eğitimci bir devlet adamı olarak geçmektedir. Bu nedenle yazıtlar devlet yönetimi kadar eğitim açısından da büyük öneme sahiptir. Yazıtlarda; töre, vatan, vatana bağlılık kavramları halkı doğru yola sevk etmek için vurgulanan kavramlardır. Ayrıca Eski Türklerde kağan olacak kişinin en önemli özelliklerinden biri bilgili olması, diğeri ise cesur ve savaşçı bir kimliğe sahip olmasıdır. Kağanın bilgili olması, ahlaklı ve eğitilmiş olması anlamı taşımaktadır (Güven,2015,s.22-24). Bu nedenle Eski Türklerde eğitimin, kurumsal boyutu ile ilgili fazla bilgi bulunmasa da eğitimin hayatın bir parçası olarak önem arz ettiği açıktır. Halkı yöneten teşkilatta görevli devlet adamlarının üstlendikleri görevleri başarıyla sürdürmeleri ve toplumda belli zanaat, meslek dallarının gelişmiş olduğu göz önünde bulundurulursa bu alanlarda sistemli bir eğitimin var olduğu kanısı yüksektir. Usta-çırak ilişkisi ile öğretilebilecek bazı alanlar dışında teorik bilgi gerektiren işler için bir eğitim sistemi olduğu belirtilmektedir (Kafesoğlu,1998,s. 339-340).

Eski Türkler, Uygurlar Dönemi'nde (745-840) yerleşik yaşama geçmişler, iki büyük din olan Budizm ve Maniheizm'i benimseyerek farklı kültürlerin etkisi altında kalmışlardır. Yerleşik yaşam tarzından dolayı daha kurumsal bir eğitim sistemi kurdukları belirtilmektedir. Bu dönemde yazı, kâğıt ve matbaanın kullanılması, o dönemde ortaya çıkan kültürel ürünlerin çoğaltılmasında önemlidir. Uygur Türklerinin, Çinliler gibi kâğıdı ve kalıp baskı tekniğini kullandıkları ve kültür düzeylerinin yüksek olduğu belirtilmektedir. Matbaanın ilk olarak Uygurlar

tarafından mı yoksa Çinliler tarafından mı geliştirildiği meselesinde; Uygur Türklerinin matbaa tekniği için daha uygun bir yazı stiline sahip olmaları, eğitim ve kültür açısından bazı yazılı ürünleri çoğaltmış olmaları, Kansu bölgesinde Tun-Huang'da bir mağarada Uygurlara ait tahtadan yapılmış matbaa harfleri bulunması matbaayı ilk olarak Uygurların kullandıkları savını güçlendirmektedir (Güven, 2015,s.30;Akyüz,2018,s.14-16). Çok zengin bir kültür tarihine sahip olan Uygurlar, farklı milletlerle inanç sistemleri dolayısıyla kültür alışverişinde bulunmuşlar ve edebi, dini ve farklı bilim alanlarında pek çok eser yazmışlar; bu eserleri Çince, Tibetçe, Sanskritçe gibi Asya'da kullanılan önemli dillere çevirmişler; aynı şekilde bu dillerden pek çok eseri de Uygurcaya çevirmişlerdir. Çince, Sanskritçe ve Tibetçe gibi dillerden çevriler genellikle Uygur harfleri kullanılarak yapılmıştır. Uygurlar, Budist metinleri, hâkimiyetleri altında bulunan halklara tanıtmak, başka dillerde yazılmış dini metinleri anlamak ve farklı alanlarda bilgi sahibi olmak için çeviriye önem vermişlerdir (Güven,2015,s.31). Dolayısıyla, çeviri metinler, Uygurlar için bir eğitim aracı olmuştur.

## **5.2. KARAHANLILARDA EĞİTİM**

Talas Savaşı'ndan (751) sonra Türkler arasında İslamiyet hızla yayılmaya başlamış Karahanlılar döneminde Satuk Buğra Hanın İslamiyet'i kabul edişiyle birlikte 10.yüzyılda Türkler kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Türklerde İslamiyet'in yayılmasını hızlandıran nedenler; İslamiyet'teki bazı şartların Türk gelenek, adet, dünya görüşü ve inançlarıyla benzerlik göstermesidir. Örneğin; Türklerdeki Tek Tanrı inancının, savaş anlayışının, fakirlere yardım anlayışının ve bilime olan merakın sırayla Allah inancıyla, cihat anlayışıyla, sadaka ve zekât anlayışıyla ve ilim öğrenme farzıyla bağdaşması vb. özellikler, Türkler arasında İslamiyet'in kitleler halinde kabulünü sağlamıştır. İslamiyet'in kabulünden sonra Arap ve Fars etkisi dilde kendini gösterdiği gibi eğitim anlayışı ve faaliyetlerde de kendini göstermiştir. Karahanlılar döneminde inşa edilen medreseler modern ve yerleşik anlamda eğitim teşkilatının kurulması anlamını taşımakta ve bilime, eğitime verilen önemi göstermektedir. Bu dönemde medreseler, İslam şehirleri olan

Semerkant, Buhara, Yarkent, Balasagun, Kaşgar, Taşkent'e kurulmuştur. Bu nedenle bu şehirler önemli kültür, bilim ve sanat merkezleri haline gelmiştir. Karahan hükümdarlarının medreseleri kurmalarındaki amaç; halkın yeni geçtiği İslam inancını pekiştirmek ve eski inancın izlerini kaybettirmek ve çevredeki Şii'lere karşı Hanefi ve Sünni inancını korumaktır (Özaydın,2002,s.252-256;Akyüz,2018,s.19-23;Güven, 2015,s.36-42).

Karahanlılar döneminde kurulan medreselerde, ilim adamlarının toplanıp ilim sohbetleri edebilecekleri salonlar, cami, kütüphane, eğitim verilen sınıflar, bahçe, avlu gibi pek çok bölümler yer almaktaydı. Müderrisler (öğretmenler) Hanefi mezhebinden seçilir ve düzenli maaş alırlardı. Öğrenciler için ayrılan para ise müderrisin görüşü ile her ay bazı öğrencilere maaş olarak verilirdi. Bu medreselerde imam, müftü, müezzin, vaiz gibi din görevlilerinin yanında kadı, muhtesip, kâtip, tercüman, noter, elçi, naip, vali, vezirlik görevleri gibi devlet ve toplum için gerekli farklı kollarda insan yetiştirilirdi. Medreselerin bütün giderleri vakıflardan karşılanırdı (Akyüz,2018,s.22-23).

Bu dönemde ilim ve eğitim teşkilatının kurulmasında büyük rol oynayan: felsefe, eğitim ve diğer pek çok alanda; Farabi, Belhli Ebu Zeyd; tıp alanında Sicistanlı Ebu Süleyman Mehmet, Ebu Hayr İbni Baba; tıp, felsefe, eğitim alanında İbni Sina; tabiiyat alanında Biruni; astronomi ve geometri alanında Belhli Ebu Maşer, Ferganeli İbni Kesir; matematik alanında Harezmi Musa Kardeşler, Buzicanlı Ebülvefa, Türkoğlu Ebulfadl, Ebu Berze ilimin gözlem, deney ve verilere dayanması gerektiğini çalışmalarıyla vurgulamışlar, farklı ilim alanlarıyla ilgili geçerli yöntem ve teknikler bulmuşlardır (Akyüz,2018,s.21-22).

Pek çok alanda önem teşkil ettiği gibi eğitim alanında da önemli olan, Yusuf Has Hacib'in bu dönemde yazdığı Kutadgu Bilig, Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan Divan-ı Lügati't Türk, Edip Ahmet Bin Yükneki'nin yazdığı Atabetü'l Hakayık, Hoca Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinin toplandığı Divan-ı Hikmet adlı eserler İslamiyet'e geçiş aşamasında her açıdan yol gösteren rehber niteliğinde eserlerdir.



Türklerin İslamiyet’i kabul ettiği bu dönemde Farabi ve İbni Sina’nın eğitim ile ilgili görüşlerini belirtmek gerekmektedir.

### **5.2.1.Farabi’nin Eğitime Dair Görüşleri**

Aristo’dan sonra, muallim-i sani (ikinci öğretmen) olarak anılan Farabi, felsefe, mantık, ahlak, psikoloji, siyaset, sosyoloji, fizik, kimya, geometri, astronomi, din, tasavvuf, dil, edebiyat alanlarında pek çok eser vermiştir. Farabi, *eğitmek* ve *öğretmek* kavramlarını birbirinden ayırmıştır (Akyüz,2018,s.24). Farabi’ye göre, *öğretme* işi, kurumsal erdemleri var etmek yani geçerli kural ve usulleri söz ile vermektir; ancak *eğitmek*; ahlaki erdemleri ve iş sanatlarını var etmek için kişide, yapılacak şeye karşı ilgi ve sevgi oluşturmak ve kişinin karar verip onu eyleme geçirmesini sağlamaktır. Farabi bu ayrım; öğretimin kurumsal, eğitimin ise davranış değişikliğine vurgu yapan alanlar olduğunu belirtmektedir. Doğan’a (2012,s. 93) göre ise Farabi eğitim ve öğretimi birbirinden ayırmaz. Farabi, gerçek bir öğretimin eğitim olduğunu ya da her eğitim için bir öğretimin gerekliliğini savunarak eğitim ve öğretim kavramları arasında bir ilişki kurmaktadır. Farabi’ye göre eğitimin amacı; insanı, mutlu bir birey olarak topluma faydalı hale getirmektir. Üç tür eğitimci vardır: aile reisi, öğretmen ve devlet başkanları. Bunlardan aile reisi; aile fertlerini eğitmekle mesuldür. Öğretmen, çocuk ve gençleri eğitmekle mesuldür. Devlet başkanları ise halkı ve hizmetindeki kişileri eğitmekle mesuldür. Farabi, öğretimde kolaydan zora doğru bir yöntem izlenmesini istemiş, bir konu iyice öğretilmeden diğerine geçilmemesi gerektiğini ve öğretirken karşılaşılan sorunların çözümünde sabırlı ve özverili olunması gerektiğini belirtmiştir. Farabi’ye göre, öğretmen öğrencileriyle tartışabilmeli, öğretimde mantık ve felsefeye de önem verilmeli, öğrenciye bir şey öğretirken öğrencinin ilgisi ve isteği canlı tutulmalı, disiplin verirken ılımlı bir tavır ile yaklaşılmalı, çocuklar karar verme yeteneği güçlü, sorumluluk sahibi bireyler olarak yetiştirilmelidir (Akyüz,2018,s.23-24).

Hükümdar ise, zorlama ya da ikna yöntemi ile milletin eğitimcisi olmalıdır. Ancak hükümdarın milletini eğitmesi için hem bilgili hem becerikli olması gerekmektedir. Farabi’ye göre hükümdarın hem doğuştan hem de sonradan kazanması gereken bazı beceri ve özellikler vardır. Doğuştan sahip olması gereken

özellikler; zeki, kuvvetli hafızaya sahip, uyanık, sağlıklı, güçlü olması, öğrenmeyi ve öğretmeyi sevmesi, iradesinin güçlü olması, yemeye içmeye ve dünya zevklerine düşkünlük göstermemesidir. Sonradan kazanması gereken özellikler ise; ülkeyi doğru idare edebilmesi, ülkenin ve halkın çıkarlarını koruyabilmesi, güzel konuşması, bilgili ve bilge olması, savaş tekniklerini, kanun ve kuralları, genel usul ve esasları bilmesidir (Akyüz,2018,s.23-25;Doğan,2012,s.93).

### **5.2.2. İbn-i Sina'nın Eğitime Dair Görüşleri**

*Muallim-i Salis* olarak bilinen İbni Sina (980-1037), düşünce, tıp ve eğitim tarihinde önemli kişilerden biridir. Tıp biliminin konularını ve buna uygun öğretim programını hazırlamış, “Kanun ve Şifa” adlı eserini öğrencilerin kolayca ezber yapabileceği kısa notlar halinde yazmış, ruhsal hastalıkları telkin yoluyla tedavi metodunun temellerini atmış ve bunun gibi, özellikle tıp eğitiminde temel teşkil eden pek çok çalışma yapmıştır. Tıp alanında yazdığı eserlerinden Osmanlı dönemindeki hekimler de yararlanmış, eserleri uzun yıllar etkisini ve geçerliliğini korumuştur. İbni Sina, zenginlik ve şöhretin geçici olduğunu, faziletli yaşanmayan bir ömrün boşa geçtiğini, nefsin isteklerine uymamak gerektiğini, hırs, öfke, ihtiras gibi ani duyguların sonucunda ortaya çıkan davranışlardan kaçınmak gerektiğini, yalandan, dedikodudan kısaca kötülükten uzak durmak, iyilik yapmak, sır saklamak gerektiğini, sabırlı ve adaletli, cömert, merhametli ve namuslu olmak gerektiğini belirterek ahlak eğitiminin önemli olduğunu açıkça göstermiştir. İbni Sina devlet yöneticileri için siyasetname niteliğinde yazdığı eserlerinde, hükümdarların, erdemli, bilgili olmaları, bilim adamlarının ve filozofların fikirlerinden faydalanmaları gerektiği, nefsi arzulara düşkün olmamaları gerektiği gibi bazı özellikleri açıkça belirtmiştir. İbni Sina, eğitimin amaçlarını; insanı kötülüklerden alıkoyarak insanın mutluluğa ulaşmasını sağlamak, insanın öğrendikleriyle Allah'ın varlığını bilmesi ve hissetmesini sağlamak şeklinde açıklamıştır. Bu nedenle çocuğa önce ailede ahlak eğitimi verilmeli bu eğitim verilirken sabırlı olunmalı, çocuğun içine kapanacağı kadar sert olunmamalı ya da çocuktan ciddiyetsizlik ve saygısızlık görece kadar da yumuşak olunmamalı, azar ve dayığa en son çare olarak başvurulmalıdır. Çocuğun

eğitimi için, iyi aile çocuklarıyla arkadaş olması sağlanmalıdır. Öğretimde basitten karmaşığa, kolaydan zora doğru bir yol izlenmeli, ödüle ve övgüye yer verilmeli ancak cezanın da öğretici niteliğinin dışına çıkılmamalı, öfkeyle hareket edip aşırıya kaçılmamalı, çocuğa karşı nazik olunmalı ve nasihat edilmeli, öğretirken somut örnekler verilmeli, öğretilenler tekrar edilmelidir. Çocuk altı yaşından on dört yaşına kadar okutulmalıdır. Öğretmen, çocuğun örnek alabileceği dürüst, temiz, dindar, bilgili ve ahlaklı olmalı, çocuk eğitimini bilmeli, onun ilgi ve yeteneklerini takip etmeli ve yeteneklerini geliştirmesi için onunla ilgilenmelidir. İbni Sina'ya göre altı tür öğretim vardır (Akyüz,2018,s.25-30):

- *Telkini Öğretim:* Öğrenciye tekrar ettirerek öğretilir.
- *Tedibi Öğretim:* Öğüt ve nasihat yoluyla öğretilir.
- *Taklidi Öğretim:* Güvenilir bir öğretmenin söylediklerini ve yaptıklarını benimseyerek öğrenir.
- *Zihni Öğretim:* Konunun açıkça ve nedenleriyle anlatılarak, örnekler verilerek anlatılmasıyla gerçekleşen öğretilir.
- *Sinai Öğretim:* Öğretilen için ya da konunun gerekli araç gereç kullanılarak öğretilmesidir.

İbni Sina'nın eğitim ile ilgili görüşleri çok zaman sonra yeni ortaya atılmış görüşler olarak Batı tarafından ileri sürülecek ve Batı bu nedenle eğitimin öncüsü olarak görülecektir. Tarihimizde İbni Sina ve Farabi gibi birçok bilim ve düşünce adamının ortaya koyduğu görüşler zamanında yeteri kadar değer görüp işlenmediği için benzer görüşlerle ön plana çıkan başka medeniyetlerin ortaya attığı yeni eğitim anlayışları, farklı kültürlere sahip toplumların kültürel ve sosyal yapısına zarar vermiş görünmektedir. Bu nedenle, Türk tarihinde belli alanlarda önemli çalışmalarla öne çıkan bilim ve düşünce adamlarının görüşleri ve eserleri eğitim ortamlarında kaynak olarak ön plana çıkarılmalı, eserlerden layıkıyla yararlanılmalı dolayısıyla kültürel hazineye bu şekilde sahip çıkılmalıdır (Akyüz,2018,s.25,31).

### **5.3. KUTADGU BİLİĞ'DE İNSAN TASAVVURU**

İnsan, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik bir varlık olarak, bulunduğu durumla yetinmeyen, kendini ve çevresini daima değiştirme ve geliştirme arzusu içinde olan bir varlıktır. İnsan yanlış olandan doğru olana, kötüden iyiye, adaletsizlikten adalete,

çirkinden güzele, hiddet ve sabırsızlıktan sakinlik ve sabır göstermeye, iftiradan dedikodudan sır saklayıp ayıp örtmeye, haramdan helale, edepsizlikten edepli olmaya, zulümden ve düşmanlıktan merhamet ve dostluğa, kibir ve tamahkârlıktan tevazu sahibi ve tok gözlü olmaya kısacası kötü olan ne varsa bunlardan arınıp iyi olan özellikleri kazanma arzusunda olan akıllı, zeki, vicdan muhasebesi yapabilen, şuurlu, iradeli bir varlıktır. Bu özellikler onun manevi tarafını oluşturur. İnsan tek başına bedenden ibaret değildir. Bu nedenle yalnız maddi açıdan gelişim içinde olması onun ruhunun eksik kalmasına neden olacağı gibi pek çok sorunu da beraberinde getirecektir. Ruhu beslenmeyen insan, kendisiyle ve toplumla pek çok uyumsuzluklar yaşayacak, kendisini, hoş olmayan durumların içinde bulacak ve sonunda pişmanlıklar içinde yalnız kalacaktır (Akgün,1997,s.1-2).Gazali, insanın geçici şeylere takılıp kalmasını ve onlarda huzur aramasını insanın kendisini aşabilmesi olarak kabul eder. Güzel eylemlerle insan, iç dünyasını iyileştirmeli, *şehadet* âleminde *melekût* âlemine doğru bir yolculuğa çıkmalıdır. Modern psikolojide bu durum, insanın kendini gerçekleştirme olarak ifade edilir (Oruç, 2009,s.21-22). Bu nedenle sağlıklı bir insanın fiziksel olarak gelişmesinin yanında ruhsal olarak da gelişmesi gerekmektedir. Çünkü ruh ve diğer hasletler insanı hayvandan ayıran en temel özelliklerdir. Yusuf Has Hacib'e göre, insan hayvan olmaktan kurtulmak isterse aklını kullanarak bilgi ve fazilet öğrenmeli ve öğretmelidir. Allah'ın bahsettiği güzel özellikleri kullanarak *gerçek insan* olma yolunda ilerlemek ve kendini yüceltmek insanın asli görevidir (Akgün,1997,s.2-9).

Kutadgu Bilig'de, kendini gerçekleştirmek üzere yola çıkan insanın, Ay-Toldı gibi bildiklerini başkalarının hizmetine sunarak dünya işinde de pay sahibi olması mı gerekir; yoksa her şeyin fani olduğunu bilen insanın, Odgurmış gibi dünya işlerinden tamamen sıyrılıp, ebedi dünya için tefekküre ve ibadete mi dalması gerekir çatışması yansıtılmaktadır. Ay-Toldı üzerinden, iyinin ve doğrunun insanlar arasında yayılmasını sağlayarak toplumun refahını arttırmanın da Hak katında güzel ve doğru bir iş olduğu vurgulanmakta, insanının insana hizmetinin aynı zamanda ibadet sayıldığı da belirtilmektedir. İnsan, yalnız kendi için değil diğer insanların iyiliği için çalıştığında doğru yolu bulur ve yücelir (Akgün,1997,s.9;Bağdatlı,2007,s.131-133). Hilmi Ziya Ülken (2017,s.2), insanda bu yüceleşme arzusunun şöyle açıklamaktadır:

*Hâlbuki ruh ve beden sürekli ilerlemeye elverişlidir. Yani o basit eğilimlerden sonsuz ve sürekli ihtiraslara, hayvani hayattan zihin ve ahlakın ihtiyaçlarına kadar yükselebilir. Her basamak onun için bir öncekine göre kurtuluştur; “Nirvana”dır. O halde neden hürliğe kavuşmak için tabiata karşı gidelim? Nirvana’ya varmak için neden ruh ve beden köklerini kurutalım ... Ben diyorum ki, ruh, sürekli bir terakkiye elverişlidir. Yalnız onu hareket ve faaliyete getirmesini, sonsuz şevkle aranan konular yaratmasını ve asıl kendine bakmasını, eşyadan kendine dönmesini bilmek gerek! Bunları yapan insan ruhu kudretlidir.*

Yusuf Has Hacib, insan bilgiyi doğuştan mı getirir yoksa sonradan mı edinir sorusuna, bilgiye, akıl ile sonradan sahip olduğunu ancak bilgiyi anlamak ve gerçekleştirmek için insanda anlayışın da olması gerektiğini belirtir. Anlayış, insan da akıl gibi ve akılı tamamlayıcı bir unsur olarak ele alınmış *gönül* (köngül) kelimesi ile karşılanmıştır. Anlayış, bir durum ya da kavram ile ilgili düşünceleri belli bir ölçüde duygu süzgecinden geçirerek mükemmel doğruya ulaşmaktır. Kutadgu Bilig’de, Tanrı yaratırken çocuğa akılla birlikte anlayış da vermişse; bu çocuk için büyük sermayedir. Akıl ve anlayışa sahip bir çocuk zamanla birçok bilgi öğrenir ve ülkesine faydalı bir insan olur. Kısacası erdemli ve bilgili bir insan olmanın yolu akıl ve anlayıştan geçmektedir. Akılı yerinde olmayan insandan doğru yolu tutması ya da iyi özelliklere sahip olması beklenemez. Kutadgu Bilig’de, akıl ile birlikte insanın iyi olan hasletler üzere eğitilmesi eserin amacını oluşturmaktadır (Bağdatlı,2007,s.127-128;Çetin,2018,s.45). Eserde, toplumda yediden yetmişe tüm insanların eğitimi ile ilgili pek çok noktaya değinilmekte ayrıca bazı çağdaş eğitim yaklaşımlarının temelini oluşturan hususlar da açıkça görülmektedir (Çetin,2018,s.37-38). Kutadgu Bilig’de, üzerinde durulan *eğitimin* anlaşılabilmesi için öncelikle eğitim ile ilgili kavramları ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

## **5.4. KUTADGU BİLİĞ’DE EĞİTİME DAİR KAVRAMLAR**

### **5.4.1. Akıl ve Bilginin Önemi**

İnsanda yücelme arzusu ancak akılla gerçekleşebilir. Kutadgu Bilig’de, *ukuş* olarak geçen aklın, insanı karanlıktan aydınlığa çıkaran bir meşale olduğu, insanı doğru ve iyi olana yönlendirerek çirkinlikten, yanlıştan, kötünden uzaklaştıracak bir özellik olduğu belirtilmekte ve insanın ruh yüceliğine akılla kavuşacağı vurgusu

yapılmaktadır. Ayrıca aklın, Allah'ın bir lütfü olduğu ve ne kadar bilgi öğrenilirse öğrenilsin ona sonradan sahip olunamayacağı, aklın doğuştan gelen bir lütuf olduğu da belirtmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005;Çetin,2018,s.45-48;Akgün,1997,s.1). Kutadgu Bilig'de (çev.,2005) bu konuda şu beyitler geçmektedir:

*1253 Tanrı kime akıl, anlayış ve bilgi verirse,  
o bütün arzularına ulaşır.*

*1682 Çalışmakla elde edilmeyen şey akıldır;  
Tanrı onu insanın hamuruna katar.*

*1818 Tanrı yaratırken, akıl ve gönül ihsan ederse,  
çocuk bilgi için tam bir sermaye elde etmiş olur.*

*1819 Günden güne gelişir, gittikçe akılgunlaşır  
ve her dilediğini öğrenir, bilir.*

*1820 Böylece bilgiye erişir ve bir gün bilge olur;  
bu bilgiyle memlekete faydası dokunur.*

*1824 İnsan bilgiyi, erdemi, iyi tavır ve hareketi  
öğrenir ve böylece gidişi düzelir.*

*1827 İnsan çok şey öğrenir ve bilgisi artar;  
ne kadar öğrenip anlasa bile yine de akılgı elde edemez.*

*1829 Akıl, şüphesiz, Tanrı'nın ihsanıdır;  
insan akıl ile bin türlü iyi kısmet ve nimete ulaşır.*

*1831 Akılsız insana insan dememeli;  
ne kadar söylerse söylesin ona inanmamalı.*

*1838 Merhametli Tanrı seçtiği kulunun  
hareketini ve dilini akılgı ile kösteklemiştir.*

*1839 Akılsız ölüdür, akılgıysa diridir;  
akılgı insanları bu şekilde birbirinden ayırır*

*1846 Yürü, hayvan olma, akılgı ol ve bilgi öğren;  
bilgiyle söyle, sözün güvenilir olsun.*

Yusuf Has Hacib, akılla birlikte bilgili olmanın ve bilgi öğrenmenin insan için gerektiğini vurgulamış, bilginin çocuga küçük yaşlarda ve gerekirse zorla öğretilmesi gerektiğine değinmiştir. Bilgi, akıldan farklı olarak sonradan kazanılan bir özellik olarak belirtilmektedir. Eserde, bilginin akılgı geliştirdiği ve bilgili insanın daha doğru işler yaptığı, hayatta daha başarılı olduğu da belirterek bilgili olmanın insan olmanın gereği olduğu ve bilgili insanın kıymetinin bilinip önemli görevlere getirildiği vurgulanmıştır.Örneğin:(Yusuf Has Hacib,çev.,2005; Bağdatlı,2007,s.127-130).

*1253 Tanrı kime akıl, anlayış ve bilgi verirse,*

*o bütün arzularına kavuşur.*

*1489 Gözden uzak bulundurma, ona bilgi ve erdem öğret;  
bilgi ve erdemle memlekette mevki sahibi olsun.*

*1493 Oğula bilgiyi küçükken öğret,  
küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta başarılı olur.*

*1494 Gerekirse, oğula kıza acımadan dayak at;  
dayak oğula kıza bilgi öğretir.*

*1680 İnsan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir;  
bilgi sahibi olunca da her işini başarır.*

*1764 Hükümdar Öğdülmiş'i yükseltti;  
ona inandı ve bütün işleri onun eline verdi.*

*1766 Ona unvan, mühür, at, koşum ve hilat verdi;  
çok itibar gösterdi; o da ikbalin son derecesine ulaştı.*

*1772 Kanunlar koyuldu ve memleket düzene girdi;  
ülkenin temeli sağlamlaştı, hükümdar huzura kavuştu.*

*1774 Hükümdar sıkıntıdan kurtuldu, huzur ve sevince kavuştu;  
işleri görüldü, kendisi rahat etti.*

*1775 Bu gibi faydalar bilgiden gelir;  
akıllı, bilgili ve iyi huylu kişiden gelir.*

*1776 Akıllı kişi nasıl övülmez,  
akılsız kişinin işi nasıl yerilmez.*

*1777 Akılının işi hep ölçüye göre biçilir,  
bilgisizin işiyse hep gelişigüzel kesilir.*

*1778 Akılıya mutluluk ne güzel yakışır;  
iyi hareket eden bilgiliye mutluluk ne iyi uyar, düşün.*

*1813 Tanrı kulunu fazlı ve inayetiyle yükseltir;  
ona bilgi kapısı açılır ve isteği rast gider.*

*1843 İnsan hayvandan bilgisiyle ayrılmıştır;  
bilgiden daha büyük başka ne vardır.*

Kutadgu Bilig'de, akıl ve bilgi sahibi insanın, bilgisini paylaştığı, diğer insanların da bilgili, ahlaklı olması için çalıştığı sürece gerçek insan olabileceği belirtilmektedir. Eserinde bu dünyanın geçici olduğunu sıklıkla tekrar eden Yusuf Has Hacib, bilgili insanın da bir gün öleceğini bu yüzden bilgisini paylaşmazsa bildiği şeylerin bir değeri olmayacağını belirterek insanın yalnızca bilgi öğrenerek değil bunu paylaşarak yüceliğe erişeceği vurgusunu yapmıştır (Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

*208 Bütün iyilikler bilgiden gelir  
bilgiyle göğe bile yol bulunur*

- 210 *Söz mavi gökten kara yere indi  
sözle insanlık değer kazandı*
- 211 *Kişi gönlü dipsiz deniz gibidir  
bilgi dibinde yatan incidir*
- 212 *Denizden çıkarmazsa inciye kişi  
ister inci olsun ister çakıl taşı*
- 213 *Kara yer altındaki altın taştır  
eğer çıkarsa beylerin başına tuğ tokası olur*
- 214 *Bilgili bilgisini ortaya çıkarmazsa  
aydınlatmaz bilgisi yıllarca dursa*
- 215 *Anlayış ve bilgi iyi şeyler  
bulursan kullan da uçup göğe er*
- 3930 *Beri gel, insanlara faydalı ol;  
faydasız kimseler diriler arasında bir ölüdür.*

Bilgi doğru düşünce ve davranışı beraberinde getirir. Sokrates'e göre kötülük bilgi eksikliğinden doğar. Platon, Aristoteles ve Farabi'ye göre bilgi erdemdir ve Yusuf Has Hacib'e göre de bütün erdemler bilgiyle gelir. Erdem, insanda bulunması gereken; doğruluk, cömertlik, adaletli olma, yardımseverlik, merhametli ve ölçülü olma, dedikodudan, fesattan, kıskançlıktan, iftiradan uzak durma, ayıp saklama, güzel düşünceye sahip olma, açgözlülüğten, tamahkârlıktan, nefsin isteklerinden uzak durma, tok gözlü olma, şükür etmeyi bilme, irade sahibi olma, cahillikten, inatçı, haşin, aceleci, sabırsız olmaktan kaçınma, sabırlı, ılımlı, sakin olma, bilgili olma ve kendini bilgi açısından sürekli yenileme gibi özün ve davranışın iyi olması adına pek çok fazilet *ahlaklı olma* tanımına girmektedir. Yusuf Has Hacib, bu özellikleri daha çok hükümdarın sahip olması gereken özellikler üzerinden mesaj olarak vermektedir. Toplumsal olumsuzluklar (ahlaksal bozukluklar) ve devlet hayatındaki düzensizlikleri gören düşünürler ve bilge insanlar devlet adamlarına öğüt verici nitelikte yazdıkları eserlerde aslında halkın da kendi halini düzeltmesi için uyarılarda bulunmakta, milletin topyekûn huzur ve mutluluğu için bilgilerini paylaşmaktadırlar. Eğitici niteliği olan siyasetname tarzındaki bu eserlerden biri olan Kutadgu Bilig, geleneksel ahlak anlayışının nesilden nesle aktarılması ve yozlaşmaya uğramaması amacını da taşımaktadır. Kutadgu Bilig'de öne çıkan kavramlardan biri *akıl* diğeri ise *bilgidir*. Ahlak ise, güzel huy ve davranış olarak tanımlanmaktadır (Yusuf Has Hacib, çev., 2005; Arslan, 1986).



#### 5.4.2. Saadet (Mutluluk-Kut)

Eserde, iyi ahlaka sahip insanın her iki dünyada mutluluğa erişeceği gibi kendi iç dünyasında da mutluluğu yakalayabileceği açıklanmaktadır. İnsanın en büyük arzusu mutluluğu yakalamaktır. Gerçek mutluluğa ulaşmak için doğru düşünceye, temiz kalbe ve ölçülü davranışlara sahip olmak gerekmektedir. Bu noktada insanın belirtilen özelliklere sahip olması yine akıl ve bilgiden geçmektedir. Dolayısıyla aklını kullanan ve bilgisiyle doğru yolu tutan insan mutlu olacaktır (Çetin,2018,s. 70). Ayrıca iyi terbiye alan evladın da sonunda mutlu olacağı belirtilmiş, eğitimin, insan hayatını düzene koyduğu, ona iyi bir gelecek sağlayarak mutluluğu getirdiği, ancak, insanın bu mutluluğu kötü hal ve hareketlerden kaçınarak koruması gerektiği belirtilmiş ve mutluluğun gerekli şartlar yerine getirilmediği zaman kişiyi terk edeceği ifade edilmiştir. Hâkimiyet anlayışında temel kavramlardan olan *kut* yani Allah'tan gelen hükmetme yetkisi ve gücü, hükümdar görevini gereğini yerine getiremediği zaman onu terk etmekteydi. Kut, eserde bazı yerlerde, insanın iç mutluluğu, ikbal ve baht manasında da kullanılmış ve insan iyi ve doğru hal üzere olduğu sürece mutluluğunun süreceği ifade edilmiştir (Macun ve Kurtlu,2018,s.68). Mutluluk kavramı ile ilgili şu beyitlere örnek verilebilir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

354 *Sonra Ay-Toldı'dan söz açtım  
mübarek mutluluk güneşi onunla parlar*

355 *Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur,  
Ay-Toldı ise mutluluktur.*

57 *Halkın işini insanlıkla düzenlerse,  
o iyi kişi ne kadar mutlu bir bey olur.*

461 *Bak dünyaya, tam bir mutluluk kuşağı bağladı;  
kurt ile kuzu bir arada yaşadı.*

670 *Mutluluğa inanılmaz, o vefasız ve dönektir;  
yürürken hemen uçar ayağı kaygandır.*

712 *Mutluluğu insan için ürkek bir geyik varsay;  
eğer gelirse sıkı tut, ayağına köstek vur.*

713 *İnsan tutabilirse, mutluluk kaçamaz kalır,  
eğer kaçarsa, sıra sana yine tez gelmez.*

1491 *Serbest başıboş bırakma, sıkı tut, kötü hareketlerine engel ol;  
oğul sıkı terbiye altında bulundurulursa sonunda bahtiyar olur.*

1568 *Baba nasihatini sen sıkı tut, sıkı  
günün kutlu olur, sana her gün bir sevinç getirir.*

1660 *İkincisi edep, üçüncüsü doğruluktur  
bu üç şeyle insan kut güneşini bulur.*

1661 *Tavri iyi olanı bütün halk sever  
tavri doğru olan başköşeye oturur.*

1662 *Bütün densizliklere edep engel olur  
edepsizlik insan için kötü bir hastalıktır.*

1663 *Bir de tavri ılımlı ve doğru insanın  
her iki dünyada günü kutlu olur.*

1664 *Doğruluk edep ve bu iyi tavır  
üçü kimde toplanırsa o sevinç bulur.*

2759 *Düşüncen ve sözlerin doğru, hareketin güvenilir olsun,  
mutluluk ve bütün bu dünya nimetleri sana gelir.*

2760 *Doğru olursan, günün kutlu olur;  
sevinç ve mutluluk içinde selametle ömür sür.*

Bu beyitlerde mutluluğun zor elde edilen ve çabucak elden giden bir şey olduğu, bu nedenle mutluluğu bulan insanın, elden kaçırmaması için bilgili, edepli ve doğru olması gerektiği vurgulanmıştır.

### 5.4.3. Doğruluk-Adalet (Könilik)

Doğruluk; insanın fikrinin, konuştuklarının, kalbinin, yaptığı işlerin tümünün gerçekte olması gerekene uygun olmasıdır. Dolayısıyla insan, gerçekte olması gereken yani ahlaka uygun olanı seçtiğinde *doğru* olur. Doğru kavramı ile ilgili olan *adalet* kavramı ise hak ve hukuku gözetmektir. Başkalarının hakkını gözetmek doğru olan eylemler arasındadır. Kutadgu Bilig'de sıkça geçen doğruluk ve adalet kavramları ile ilgili şu beyitler örnek olarak verilebilir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005):

454 *Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan yasadır  
ve onu doğru uygulamak gerekir*

455 *Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse,  
halk için o kadar kutlu bir devir ve hayat başlar*

4407 *İncecik olan doğru yolda yürümek istersen,  
önce yediğinin helal olmasına dikkat et, ey temiz kalpli*

809 *Ben işleri doğruluk ile hallederim;  
insanları bey veya kul olarak ayırmam*

817 *Gerek oğlum, yakınım veya hısmım olsun;  
gerek yolcu, geçici veya konuk olsun;*

818 *Kanun karşısında benim için hepsi birdir  
hüküm verirken hiçbiri beni farklı bulmaz*

819 *Bu beyliğin temeli doğruluktur;  
beyler doğru olursa dünya huzura kavuşur.*

830 *Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket,  
baştan başa taşlık ve kavalık dahi olsa hep düzene girer*

831 *Güneş doğar, temiz veya kirli demeden her şeye  
aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez*

832 *Benim de hareketim tıpkı böyledir;  
herkes benden nasibini alır.*

861 *Hangi yola doğruluk yolu derler;  
bu doğruluğun aslı nedir?*

862 *Hükümdar dedi ki: Bak kimin düşündüğü  
ve söylediği bir olursa, işte doğru insan odur.*

863 *Onun içi dışı gibi, dışı da içi gibidir;  
doğru ve dürüst kişi böyle olur.*

865 *Mutluluğa yükselmek için insana doğruluk gerekli;  
insanlık doğruluğun adıdır, inan.*

Doğruluk, aynı zamanda özü sözü bir olmak manasına gelmekte ve doğru insanın toplumda sevileceği, mutluluğa erişeceğinden bahsedilmektedir. Ayrıca, doğru kişinin dost edinilmesi gerektiği, doğru insandan zarar görülmeyeceği ve ona güvenebileceği öğüdü de verilmektedir. Türk devletinin ve toplumunun temeli adalettir. Hüküm sahiplerinin adaleti doğru uygulaması halka mutluluk getirir. Adalet ise toplumda herkese hakkını vererek, iyi-kötü, zengin-fakir, Müslüman-gayrimüslim gibi din, dil, ırk, zümre ayrımı yapılmaksızın herkese fayda sağlamaktır. Adil ve doğru bir hükümdarın, halk tarafından sevildiği için onun hükmünün uzun süreceği ve asıl mutluluğun bu olduğu da açıklanmaktadır. Eserde, adaletle ve doğrulukla, ters giden işlerin dahi düzeleceği, halkın kağana olan güveninin artacağı ayrıca halkın da kağanı gibi doğruluk ve adalet yolunu tutacağı belirtilmektedir. Bu doğrultuda, kağan halkına, örnek ve yol gösterici olarak önemli bir sorumluluğa daha sahip görünmektedir. Bir ülkenin kağanı adalet ve doğruluk yolundaysa o ülkede huzur ve refah kendiliğinden gelmekte, toplum da kağanı gibi iyi yolda bulunarak toplumun faydasına çalışmakta; kağanı adaletten ve doğruluktan uzak olan ülkelerde huzursuzluk, yolsuzluk ve türlü bozukluklar baş göstermekte ve halk da kağanı gibi

kötü yolda bulunmakta, böyle bir ülkenin geleceği de tehlikeye girmektedir. Adalet, ancak hükümdarın iyi ve ahlaklı bir insan olmasıyla gerçekleşebilir(Yusuf Has Hacib,çev.,2005; Arslan,1986,s.30-31; Özden,2017,s.3; Doğan,2002b,s.84-85).

#### 5.4.4.İyilik(Edgölüg)

Kutadgu Bilig’de, iyilik etmek kişiyi her iki dünyada mutlu edecek faziletlerdendir. İyiliğin, iyi kişiler tarafından yapıldığı ve bu kişilerin dünyada işlerinin hep yolunda gittiği, Allah’ın iyilere yardım ettiği belirtilmekte ve iyilik edenin bu fırsatı elde ettiği için Allah’a şükretmesi gerektiği söylenmekte, iyilik etme duygusunun insana Allah tarafından bahşedildiği belirtilmektedir. Yoksulları giydirip yedirmek örneğinde olduğu gibi iyi işlerin yanında kimsenin kötülüğünü istememek ve yapılan iyiliği başa kakmamak da bir iyilik olarak geçmektedir. Diğer faziletler gibi iyiliğin kaynağının da akıl ve bilgi olduğu, akıllı ve bilgili insanın iyilik etmenin faydasını bildiği belirtilmektedir. Akıllı ve bilgili insan iyilik yaparak hem kendini hem çevresini mutlu etmekte ve yeryüzünde hep güzel anılmaktadır. Fani dünyadan ayrıldıktan sonra da yaptığı iyilikler kişiyle birlikte gidecek olan gerçek işlerdir. İyilik etmenin faydasını, öbür dünyada Allah’ın ona daha fazlasını bahşetmesiyle görecektir. Kutadgu Bilig’de konu ile ilgili şu beyitler geçmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005;Çetin,2018,s.73;Macun ve Kurtlu,218,s.76):

226 *Sen her iki dünyayı arzu ediyorsan,  
bunun çaresi iyilik yapmaktır*

227 *Eğer kendin iyilik bulmak istiyorsan,  
yürü iyilik et, başka söze ne gerek*

230 *Eğer halkı idare edecek bir duruma gelirsen,  
işle ve sözle her zaman iyilik et*

232 *Hayatı sermaye yap, bunun faizi iyiliktir;  
bu sana yarın için iyi yiyecek ve giyecek sağlar*

345 *Yürü, ey iyi kişi, iyilik yap,  
iyinin işi hep düzgün gider*

857 *O bütün halka daima iyilik eder,  
fakat yaptığını insanın başına kakmaz*

934 *Cömertlik, insanlık, fayda ve iyiliğin  
hepiyi kişiden geldiği şüphesizdir*

1315 *Başkasının zararını isteme, kendin de zarar verme*

*hep iyilik yap, kendi arzu ve hevesine hakim ol*

*1636 İnsaniyet dediğim iyiliktir;  
bu iyilik, başkalarına yedirip (onları) giydirmektir*

*2160 Bütün halka samimi bir merhamet göster;  
daima iyilik yap, kendin de iyilik bul.*

*2454 Akıllı olmak çok faydalıdır;  
bütün iyiliklerde aklın payı vardır.*

*3116 Hükümdar şükretti ve çok sevindi;  
elini kaldırdı ve Tanrı'ya sena etti*

*3118 Sen bana her türlü iyiliği ihsan ettin;  
şükretmek boynumun borcudur.*

*4344 (Alimlerin) Mümkünse ilimlerini öğren ve bilgilerini bil;  
onlara iyilik yap ve yardımda bulun, onlara dil uzatma.*

*4469 Bunlardan sonra yoksullar gelir;  
onlara mal ile iyilik et, yedir, içir.*

*5089 Büyüklük ve beylik sana yüz çevirebilir;  
yalnızca iyilik sana yüz çevirmez.*

*5147 Eğer sen kendin iyilik yaptıysa, bundan  
kendine ebedi bir karşılık kazandın*

*5306 Gayret et, kendini cehennemden uzaklaştır;  
daima iyilik yap Tanrı seni korur*

*5608 Olabildiğince iyilik yap, iyi ad dile  
ve bu ölümsüz adla yaşamaya devam et*

*5766 İnsan iyiliğe karşı iyilik yapar;  
hatta bir iyiliğe on iyilikle karşılık vermelidir*

*5808 Asil insan böyle iyilik yapar  
ve onun adı dünyada ölümsüz olur.*

Beyitlerde ifade edildiği gibi *iyilik*, karşılık beklenmeden ve samimiyetle yapılan bir eylemdir. Bununla birlikte iyiliğe mazhar olacak kişiye göre yapılacak iyiliğin mahiyetinin değiştiği kişinin neye ihtiyacı varsa ona göre iyilik yapıldığı da ifade edilmektedir.

#### **5.4.5. Sevgi, Sadakat, Vefa, Samimiyet**

Kutadgu Bilig'de sevgi, kişide bulunması gereken duygulardan biri olarak verilmiş ve sevilen insanın kusurlarının göze batmadığı, sevgi ile sevilenin cefasına katlanılabildiği, insanın insanı taşıması için sevginin gerekli olduğu söylenmiştir. Sadakat ise sevgiyle gelen yürekte bağlılık hissidir ve sevilen kişinin hiçbir

durumda yalnız bırakılmayacağı, dünyada her şeyin bir gün kişiyi terk edeceği fakat vefalı bir dostun her durumda ona destek olacağı belirtilmiştir. Güven duygusu, sevgi ve sadakatle birlikte anılmıştır. Hükümdarın sadık bir dost bulmasıyla devlet işleri de yoluna girmiş, halk mutlu olmuş ve hükümdar huzura kavuşmuştur. Dolayısıyla devlet hizmetinde bulunan kişiler, vefa ve bağlılık duygusuyla, severek görevlerini yerine getirirlerse toplumun ve devletin işlerinin düzeleceği vurgusu yapılmıştır. Eserde sevgi, sadakat ve bağlılık kavramları, *samimiyet* kavramı ile bağlanmıştır. Samimiyet, yani içtenlik kavramı, eserde, insanın yaptığı işi severek ve benimseyerek yerine getirmesi, toplumsal ilişkilerde ise özündeki güzel duyguları karşıdaki insana hissettirmesi anlamında kullanılmıştır. Sevgi, sadakat, vefa ve samimiyet kavramlarını vurgulayan beyitlere örnek olarak şunlar verilebilir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

424 *Bana candan bağlı, güvenilir, doğru, dürüst yaradılışlı;  
içi dışı bir ve işten anlar biri olmalı.*

533 *Dinle, kendisini sevdiren kişi ne der;  
kişi kendini sevdirense, onun kusuru en büyük erdem sayılır.*

534 *İnsan kimi severse onun kusuru erdem olur;  
kimi sevmezse, onun erdemi kusur görünür*

1171 *Bu dünyaya gönlümü vererek avundum;  
bak o benden usandı, bana vefa göstermedi.*

1441 *Bil ki dünya sana vefa edecek değildir;  
bu geçici dünyadan sana lazım olan azığı al*

1691 *Vefaya karşı vefa göstermek insanlık görevidir;  
vefakarlık et, insan ol ve adını yükselt.*

1897 *Göz için bakarken her şey örtülü olabilir;  
fakat gönül için örtü yoktur, bunu bilmelisin*

2039 *Yalancı kişiler vefasız olur;  
vefasız kişi halka uygunsuz işler yapar*

2040 *Vefalı kişi ne der, dinle;  
insan için insanlığın başı vefadır.*

4201 *Yakınlıktan aranılan şey iki türlü olur;  
bu iki şey için insan dost edinir*

4202 *Biri, her türlü çıkar dışında, ilahi bir sevgiyle arkadaş edinir;  
bu arkadaşlık içinde sadakatsizlik hatıra gelmez.*

3432 *Cefa edenlere karşı vefa göstermeye devam et;  
yiğit olan vefa gösterir; kötülense cefa eder.*

3705 *İnsan gönülden yakınlık duyarsa, ona uzak yer yakın olur;  
Yakınlık vefakârlığı için daima gönüle bak.*

3706 Yakınlık hakkı vefakarlıkla takdir edilirse, doğu ile batı arası hemen bir tepe aşılnca ulaşılabacak kadar yakın bir mesafe olur

1357 İçten bağlı olan samimi kişi ne der, dinle;  
insanlığın başı bu samimiyettir

1358 Samimi kişinin sözünü ve öğüdünü tut;  
bu söz ve öğüt sana bir devlet ağı olsun

1359 İnsanın hakikisi sadakatli kişidir;  
sadakatinin sözünü tut, o seni büyütür

1360 Ey hükümdar, işte ben sana sadakatle bağlıyım;  
sözüme göre hareket et, ey mert insan

1687 Ben bu Öğdülmiş'i bana sadakatle bağlı görüyorum;  
her işi dürüstlikle yerine getiriyor

Beyitlerde, vefalı insanın ne kadar uzak olursa olsun gerektiğinde hemen kişinin yanında olacağı, dostun cefasına katlanan kişinin asla kaybedilmemesi gerektiği, gerçek dostun cefa görüp vefa gösterenler olduğu, vefanın samimiyetle birbirini tamamlayan iki erdem olduğu ifade edilmektedir.

#### 5.4.6. Alçakgönüllü, Şefkatli ve Yumuşak Huylu Olmak

Kutadgu Bilig'de, kendisine kut verilen, devlet verilen kişinin büyülenmemesi gerektiği, kendisine bahşedilen bu nimetlerin ancak alçakgönüllü olursa daim olacağı, kibirlenip önceki halini ve çevresini unutan kişinin ise halk tarafından seilmeyip elindekileri de kaybedeceği öğütlenmektedir. Bir kişinin, ne kadar alçakgönüllü, şefkatli ve yumuşak başlı olursa o kadar mutlu olacağı ve işlerinin her zaman yolunda gideceği, kimsesiz ve yoksul kişilere karşı şefkat gösteren, suçlunun suçunu affeden yumuşak beyin, mutluluğu uzun süre yaşayacağı belirtilmektedir. Diğer hizmet erbabının da alçakgönüllü, şefkatli, yumuşak huylu, tatlı dilli olması gerektiği de belirtilmiştir. Kibirli, merhametsiz, dik başlı ve inatçı insanlar çevreleri tarafından seilmezler, itibarları gün geçtikçe azalır; bu nedenle de mutsuz olurlar. Kutadgu Bilig'de konu ile ilgili şu beyitler örnek olarak verilebilir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005):

107 Asil, alçakgönüllü, şefkatli ve yumuşak huylu birini  
görmek istersen, gel, onu gör ve gönül rahatına kavuş.

703 Beni bulan kişi mütevazi doğalı,  
alçakgönüllü ve tatlı dilli olmalı

1695 Herkese karşı gösterişsiz ve yumuşak davrandı;  
herkesle iyi geçindi; böylece günler ve aylar geçti

1696 Alçakgönüllü ve tatlı dilliydi  
içten ve dıştan halkı kendisine ısındırdı

1700 Mutluluğa alçakgönüllülük ne kadar uyar;  
bilge bir kişiye yumuşaklık ve şefkat ne kadar yakışır.

1702 Devlet gelip kiminle bağdaşırsa,  
o kişi gösterişsiz ve alçakgönüllü olmalı

1703 Devlet gelir ve kişinin yüzüne gülerse  
bil ki onun devamını sağlayacak şey gösterişsizliktir.

1704 Mutluluk aslında göç atı gibidir, göçer gider;  
onu bulduğu yerde tutan kök, alçakgönüllülüktür.

1705 Alçakgönüllü kişi ne kadar iyi ve güzel olur;  
onun işi daima yolunda gider.

1706 Büyüklük taslayan, kibirli ve küstah adam tatsız ve  
sevimsiz olur; kibirinin itibarı günden güne azalır.

2122 Bey mütevazi ve alçakgönüllü olmalı  
suçlu kişilerin de suçunu affetmeli

2232 Alçakgönüllü kişi halk arasında sevimli olur;  
haşin ve kibirli kişiyse sevimsiz olur.

2295 Alçakgönüllü kişi insanların kalbini kendine ısındırır;  
kötü dilli ve hiddetlilerse insanları kendinden uzaklaştırır.

2473 Onun çok akıllı, alçakgönüllü olması gerekir;  
fakir, dul ve yetimlere karşı şefkatli gönül gerekir.

2576 Kapıcıbaşı yumuşak ve tatlı sözlü olmalı  
gönlünü alçak tutmalı, her zaman güler yüz göstermeli.

Beyitlerde sadece beyin değil her insanın alçakgönüllü olması gerektiği, kibirli ve küstah insanların sevimsiz olduğu, böyle insanların itibarının düştüğü ifade edilmiştir. Eserde, insan halinden daha iyi anlayanların alçakgönüllü ve mütevazi insanlar oldukları belirtilerek bu insanların samimi ve yardımsever oldukları da ifade edilmiştir.

#### 5.4.7.Eli Açıklık, Cömertlik (Akıllık)

İnsana ait erdemlerden biri olan cömertlik (eli açıklık), Kutadgu Bilig’de *akıllık* olarak geçmekte; “başkaları üzerinde tuz-ekmek hakkı olmak” diye tarif



edilmektedir. Cömert kişinin toplum tarafından sevildiği ve övüldüğü, malının bereketli, evinin uğurlu olduğu; ancak, açgözlü ve tamahkâr kişinin toplumca sevilmediği, o çok düşkün olduğu mal ve mülkün ne bu dünyada ne öbür dünyada kendisine fayda etmeyeceği belirtilmekte; cimri olan kişinin kötü özelliklerinin, diğer kötü özellikleri de beraberinde getireceği vurgulanmaktadır. Cömertlik ise, bey olacak kişide ve bazı hizmet erbabı kişilerde de bulunması gerekli görülen faziletlerden biri olarak geçmektedir. Özellikle, beylerin yanında seçkin insanların olması ve arkasının kuvvetli olması, yine cömert olmasına bağlanmakta, cömert olan kişinin adının hep anılacağı, öbür dünyada da Allah'ın ona cömert davranacağı belirtilerek, cömertliğin her iki dünya için mutluluk getiren bir erdem olduğu belirtilmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005;Sarıkaya,2014,s.32-35).

Günümüz dünyasında bazı ülkeler israfa sınır tanımazken, aynı anda başka ülkelerde açlıktan ve susuzluktan ölen insanların varlığı, cömertliğin farklı bir boyutunu tam tersi yönde vurgulamaktadır. İnsan yalnız maddi şeyler bağışlayarak değil; israfın ne olduğu bilincine vararak ve elinde olana başka insanların daha çok ihtiyacı olduğunu bilip, bu doyumsuzluğa bir son vererek de cömertliğin başka bir boyutuna ulaşır. İnsan, sadece verdikleriyle değil; kıymetini bildiği, israf etmediği zaman veya kaynakları bilinçli şekilde kullanıp başkalarının kullanmasına da olanak tanıdığı zaman da *cömert* sıfatına nail olmaktadır. Bu nedenle, dünyanın bir denge içinde ilerlemesi için çocuklara, sadece mal mülk paylaşarak değil israfı önleyip kaynakları bilinçli şekilde kullanarak cömert olmayı öğretmek gerekmektedir.

Kutadgu Bilig'de eli açıklık, cömertlik kavramları ile ilgili örnek olarak şu beyitler verilebilir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

*257 İyi ad kazanmış ve cömertlikle şöhret bulmuştur;  
bil ki, cömert insan ölse bile adı yaşar.*

*948 Hizmet etme, edersen de cömert olana hizmet et;  
bil ki, cömertin evi altın, kapısı gümüştür.*

*949 Cimriye hizmet etme, ey hizmet eden kişi,  
yoksa hayatın boşa geçer ve kendin de kötü olursun.*

*1028 Kişinin itibarsız geveze olanıdır,  
kişinin itibarlısı cömert olanıdır.*

*1192 Malını insanlara dağıt, yedir ve içir,  
mal seni kullanacağına, sen onu kullan.*

1328 Tuz ekmeğini bol tut, yedir insanlara  
kişi ayıbını görürsen, gider, açma

1402 Ey hükümdar, cimri olma cömert ol cömert;  
cömertliğin adı ebedi kalır, ölmez

1422 Gafil insanoğlu çok mal toplar;  
yemek nasip olacak mı, bunu düşünmez.

1669 Biri de kişiyi aşağılık eden cimriliktir;  
bunların üçü de bilgisizlikten gelir.

1731 Kişiler arasında övülmeye değer kimdir;  
cömert övülmeye ve cimriyse sövülmeye layıktır.

2275 (Beyin) etrafına seçkin kişilerin toplanması için  
ordunun başında bulunanın çok cömert olması gerekir.

2613 Cimri olan tamahkar olur, tamahkarlık fenadır;  
tamahkar insanlara dilenci derler.

2615 Açgözlülük kimi fakir yapmışsa, bu dünya  
onu ne kadar doyursa zenginleşemez.

2616 Kim tamahkarlığın esiri olursa,  
ondan ancak ölümle kurtulabilir.

2724 Tamahkar biri ne kadar bey olursa olsun kuldür;  
tamahkar her zaman aşağılık bir kişi olarak kalır.

2800 Cömertlik çok iyi bir şeydir, onu elden bırakmamalı;  
fakat el kesesinden cömertlik olmaz

3034 Dünya beylerinin eli açık olursa,  
onlar her iki dünyada başköşeye oturur.

3932 Mal dağıtmak cömertlik değildir;  
asil cömert olan canını ve tenini feda edendir.

4279 Eğer uzun ömür dilersen, cömert ol;  
başkalarından mümkün merteye tuz-ekmeği esirgeme.

4294 Daima artan bir yakınlık görmek istersen,  
tamahkarlığı ortadan kaldır; ona her yerde engel ol.

#### 5.4.8.Sabırlı ve Sakin Olmak

Yusuf Has Hacib, karar verirken ya da bir iş yaparken acele etmememizi, aceleyle yapılan işte eksiklik olacağını belirtmiştir. Ayrıca, kişinin başına kötü bir iş geldiğinde ya da bir sıkıntıya düştüğünde yine sabrederek bu kötü durumdan kurtulacağını ve işlerinin düzeleceğini de söylemektedir. Sabredilecek durumun, kişi için bu dünyada bir imtihan aracı olduğu anlaşılakta ve her durumda hem sabır gösterip hem şükrederek huzura kavuşulacağı belirtilmektedir. Bununla birlikte öfkeye kapılıp hiddetlenerek durumun daha içinden çıkılmaz bir hale geleceği, bunu

bilen kişinin sükûnetle bu olumsuzluktan daha çabuk kurtulacağı belirtilmektedir. Ayrıca aceleci davranan ve öfkesine yenik düşen bir beyin alacağı kararlarda yanılabilceği ve başarısız olacağı belirtilmekte, hiddetin ve öfkenin de bilgisizlikten kaynaklandığı söylenmektedir. Kutadgu Bilig’de insanda olması gereken erdemlerden olan sabır ve sakinlikle ilgili şu beyitler örnek olarak verilebilir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

334 İnsan hiddetlenirse, bilgisizce hareket eder;  
eğer öfkelenirse, öfke onu akılsız kılar.

586 Şair de buna benzer şu beyiti söylemiştir;  
birine işin düşerse, acele etme, sabırla söyle.

587 İşe aceleyle girme, sabır ve dikkatle hareket et;  
acele yapılmış işler yarın pişmanlık getirir.

588 Hiçbir işte acele etme, sabret, kendini tut;  
kul sabırlı olursa, beylik mertebesini bulur.

1317 Eğer öfkelenirsen kendini tut, sabırlı ol;  
sabırlı kişi sonunda sevince kavuşur.

1318 Sabreden kişi ne der, dinle;  
insan sabrederse bozulmuş işi düzelir.

1320 Eğer, zahmet, kaygı veya endişeye düşen kişi  
sabrederse, kaybettiği huzuru tekrar elde eder.

1321 Eğer devlet gider ve kapısı da kapanırsa, sabretmeli kişi;  
onun bütün işleri yine yoluna girer.

1322 Sabırlı ol, sabretmek er kişi işidir;  
sabrederse, göğe bile yol bulur.

1414 İşinde hiddetli olma, öfkene hakim ol  
ve böylelikle bütün iyiliklere elini uzat

1415 Kişilere kaba söz söyleme;  
kaba söz alev alev yanan bir ateştir.

1416 Sakin, halim selim ve yumuşak huylu ol  
ve böylelikle bütün iyiliklere elini uzat.

1867 O, halim, sakin, çok dayanıklı ve sabırlıdır;  
işe dikkatle bakar ve sükûn ile ele alır.

1988 Sabır ve sükunet bey için bir ziynettir;  
bunlar beyliğin başta gelen meziyetleridir.

1997 Acelecilik, zevzeklik ve hiddetli mizaç  
bunlar bilgisizlik alametleridir.

2295 Alçakgönüllü kişi insanların kalbini kendine ısındırır;  
kötü dilli ve hiddetlilerse insanları kendinden uzaklaştırır.

6449 Ey nimet sahibi, bundan şükrederek yararlan;

*ey mihnet sahibi, kaderine boyun eđ, sabırlı ol.*

*6450 Sabredersen mihnet senin için nimet olur,  
nimet için şükredersen bu nimet daha da artar, bunu böyle bil.*

Beyitlerden, başına sıkıntılı bir iş gelen kişinin sınıandığı, bu nedenle sıkıntıya karşı kötü düşüncelere kapılıp kalbini bozmaması gerektiği de öğütlenmekte, bazen insanların da birbirinden emin olmak için birbirini sınyabileceği, sabreden kişinin sonunda mutlu olacağı belirtilmektedir.

#### **5.4.9. Arkadaşlık-Dostluk ve Akraba ile Yakınlık**

Yusuf Has Hacib, insanın yalnız yaşayamayacağını, tek başına kaldığında çok zorluk çekeceğini belirterek iyi dost ve arkadaş edinmeyi, akrabalarla ilişkileri sıklaştırmayı öğütlemektedir. Bize dost görünen insanları sınyıp gerçek niyetlerini de öğrenmemiz gerektiğini belirtirken, iyi yürekli, doğru, kendi çıkarını düşünmeyen, seçkin insanlarla dost olmamızı ve iyi bir dost bulduğumuzda ona güzel davranarak onu yanımızda tutmamız gerektiğini, iyi bir dostun kardeş gibi olacağını, dost ve akrabanın bizi insanlar içinde güçlü kılacağını, çok akraba ve dost edinenin işlerinin yolunda gideceğini belirterek aslında iyi insanların birlikteliğinin mutluluk getireceğine vurgu yapmakta ve hayatın getirdiklerine karşı daha güçlü yol almak için bunu gerekli görmektedir. İyi dost edinmenin yollarını da anlatan Yusuf Has Hacib, elden geldiği kadar ikram ve paylaşmanın, dosta, akrabaya sevgi gösterip ve dürüst davranmanın, kendi çıkarından önce dostun faydasını gözetmenin dostluğun temeli olduğunu da belirtmektedir. Arkadaşlık, dostluk ve akrabalık ile ilgili şu beyitler örnek verilebilir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005):

*524 Akraban, dostun veya tanıdığın var mı;  
yiyeceğin, içeceğin ve bakanın var mı?*

*1697 Birçok dost ve arkadaş edindi;  
dost ve arkadaş insan için destektir.*

*1698 Kimin arkadaşı ve dostu çoksa o arkasını  
sağlam ve yalçın bir kayaya dayamış demektir.*

*1699 Kimin arkası varsa güçlü olur;  
bu güçlü kişinin mutluluğu temelli olur.*

*2276 O (kumandan) bütün malını askere dağıtmalı,*

*birçoklarını dost ve silah arkadaşı edinmelidir.*

*2575 Faydasız ve değersiz ise kardeş olsa bile onu bırak;  
yararlanacağı kişiyi arkadaş edin, onun bol bol hayrını gör.*

*3171 İnsanın akrabası varsa yanında bulunmalı;  
akrabası yoksa insan ahabap edinmeli.*

*3172 Dinle, memleket hakimi çok yerinde söylemiş;  
akrabaları olan kişi herkesten daha güçlüdür.*

*3173 Akrabaları olan kişinin namı ve şöhreti büyüktür;  
arkadaşları olanın adı ve sözü muteberdir.*

*3174 Akrahan yoksa, arkadaş ve ahabap edin;  
iyi arkadaş akraba gibi olur.*

*3297 Akrabaların birbirine candan yakınlık  
ve samimiyet göstermesi ne güzel şeydir.*

*3327 Köy ve şehri, yakın akraba ve kardeşleri bıraktın;  
insanlardan uzaklaştın; burada hiç tanıdık ve ahababın yok.*

*3328 Tek başına ağır zahmetlere katlandın;  
aç ve çıplak yaşıyorsun, dermansız bir haldesin.*

*3329 Hiçbir insan tek başına yapamaz;  
sen burada yalnızsın, hasta da olabilirsiniz.*

*3349 Ey kardeş, sen bana: Yalnız yaşıyorsun, dedin;  
ey dostum, zikrullah benim için yeterli arkadaşdır.*

*3392 Dost, ahabap ve arkadaş edinmeli, dedin;  
bu iyi, fakat bunların yükünü yüklenmek çok zordur.*

*3396 Dostun gönü kırılırsa, o içinden sana düşman olur;  
düşmanın bulunduğu yerde huzur ve sükûn kalmaz.*

*3409 Birinin arkadaş ve ahababı ne kadar çok olursa,  
onun adı o oranda memlekete yayılır, işi yoluna girer.*

*3433 Yakınların, akraba ve kardeşlerin senden uzaklaşsa bile,  
sen onlara karşı daima yakınlık göster, ey arkadaş.*

*3485 Sen bir kardeşsin, istersen arkadaş olarak kabul et,  
kardeş ve arkadaş arasında fark yoktur.*

*4167 Ey kardeş, hayat onlarla (hizmetkarlarla) geçer; onlardan kimini  
kardeş, kimini de kendine dost edinmelisin.*

*4181 Ey kardeş, bir de sana denk ve akran olanlar var; onları  
kendinden uzaklaştırırsan sana düşman, yaklaştırırsan dost olurlar.*

*4208 Dostu çıkar ve zarar içinde sına; eğer o bu hallerde de  
dostluğuna devam ederse ona sıkı yapış.*

*4209 Dostun içini öğrenmek istersen,  
sen onu sözle hiddetlendir, ona kaşlarını çat.*

*4210 Seni sevip sevmediğini bilmek istersen,  
ondan çok sevdiği bir şeyini iste, hemen anlaşılır.*

4211 *Eğer bunların her ikisine de güvenme göstermezse  
bu insanı canın gibi aziz tut.*

4218 *Dost, ahbap ve arkadaş sevinç ve kaygıda,  
iyi ve kötü zamanda insana faydalı olanlardır.*

4233 *İyi ve seçkin kişileri ahbap edin; insanın eşi ve arkadaşı  
kötü olursa sonunda pişman olur.*

#### **5.4.10. Çalışkan Olmak ve İşi Zamanında Yapmak**

Kutadgu Bilig’de işini hangi durumda olursa olsun ihmal etmeyen, zamanında ve dikkatle yapan kişilerin mevki olarak daha yükseklere erişeceği belirtilerek, çalışkan olmak ve işi kusursuz yapmanın mutluluk getireceğinden bahsedilmektedir. Çalışkan insanlara güvenin arttığına dair örnekler veren Yusuf Has Hacib, tembellikten, avarelikten kimseye fayda gelmeyeceğini de söylemektedir. İş verilecek kişinin sınanması gerektiğini de belirten mütefekkir, bu sınamalar sonunda kişi eğer işe karşı ilgisini yitirmez, yine sağlam şekilde işinin gereklerini yerine getirirse, üst makamların, onu kendilerine yakın tutacağını ve ona daha çok sorumluluk verilebileceğini de belirtmektedir.

Anne babaların çocuklarına, aldığı sorumluluğu zamanında ve eksiksiz yerine getirmeyi öğretmeleri gerekmektedir. Günümüzde çocuğa düşen sorumlulukları anne ve babaların yerine getirdiği ve bu şekilde çocuğa iyilik ettiklerini düşündükleri durumlarla sık sık karşılaşmaktadır. Bu durum, kanatlarının güçlenmesi ve uçabilmesi için kozasını yırtarak çıkması gereken kelebeğin kozasına, iyilik olsun diye açılan deliğe benzer. Bu durumda kozasından zorlanmadan çıkan kelebek kanatları gelişemediğinden uçamayacaktır. Dolayısıyla anne, baba ve öğretmenlerin ya da çevrenin çocuktan beklediği sorumluluğun, çocuk tarafından yerine getirilmesi, onda sorumluluk duygusunu geliştirecektir. Çocuklara düşen sorumluluk ve görevlerin başkaları tarafından yerine getirilmesi, çocuğun sonraki dönemlerde başarısız, güvenilmez, işe yaramaz olarak nitelendirilmesine, onun hayatta mutsuz olmasına hatta özgüveni eksik olacağı için, psikolojik sorunlar yaşamasına yol açabilmektedir. Bu nedenle; çocuğa daha erken yaşlarda küçük sorumluluklar ve görevler verilerek onlara başarıya zevkinin tattırılması gerekir; ayrıca takdir edilmenin ne kadar güzel bir şey olduğu hissettirilmeli ve bunun ardından gelen

mutluluğu yaşaması sağlanmalıdır. Ancak bu terbiye ile çocuğun eğitilmiş, çalışkan, sorumlu, güven duyulan, saygın bir birey olarak hayata katılması ve sonunda mutlu olması sağlanabilir. Eserde, herhangi iş ya da davranış eğitiminin çocuğa erken yaşlarda verilmeye başlanması ve terbiye verilirken gerekirse çocuğa karşı sert olunması gerektiği de belirtilmektedir. Dolayısıyla, çocuğa zamanında verilen doğru eğitimin, birey ve toplum için en büyük sermaye olduğu sonucuna varılmaktadır.

Yusuf Has Hacib, hayattayken ve sağlıklıyken, gençlik hevesi ile zamanı boşa geçirmenin insanda geri dönüşü olmayan bir pişmanlığa neden olacağını, dünyanın geçici bir yer olduğunu ve asıl hayat için sermaye biriktirmek gerektiğini belirterek ibadetin ve faydalı işin, vaktinde yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Kutadgu Bilig’de bu konu ile ilgili olarak şu beyitler örnek verilebilir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005):

*1493 Oğula bilgiyi küçükken öğret;  
küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta başarılı olur.*

*1494 Gerekirse oğula kıza acımadan dayak at;  
dayak oğula kıza bilgi öğretir.*

*1505 Aylak olma, başıboş dolaşma, kendi kendine koşma;  
işinde, sözünde dürüst ve mülayim ol.*

*1506 Gece geç yat, yine de erken kalk;  
yataktan erken kalkan mutluluğunu arttırır.*

*1643 Kanun, erkan ve iç hizmeti başarıyla yerine getirdi;  
bu hizmeti sayesinde arzu ettiği kapılar kendisine açıldı.*

*1687 Ben bu Ögdülmüş’ i bana sadakatle bağlı görüyorum;  
her işi dürüstlikle yerine getiriyor.*

*1688 Ona da bugün iyilikle karşılık vermeliyim;  
iyiliğinin karşılığını hazır bulsun.*

*1692 Hükümdar onu günden güne yükseltti;  
adı ve şöhreti bütün ülkeye yayıldı.*

*1693 Derecesi ve mevkisi halk arasında yükseldi;  
hayır dualar aldı, şöhreti dünyaya yayıldı.*

*1716 Hükümdar bu Ögdülmüş’i sınıdı;  
ve bütün işlerini sadakatle yaptığını gördü.*

*1717 Bazen itibar gösterdi yükseltti onu;  
bazen de sert davranarak itibarını kırdı.*

*1718 İtibardayken, o başkalarına kaba davranmadı,  
itibardan düştüğü zaman da işini aksatmadı.*

*1721 Ögdülmüş büyük bir sadakatle işine devam etti,*

*hükümdar da onu günden güne kendisine yaklaştırdı.*

*1722 Bütün işlerini açıkça ve yerli yerinde yaptı;  
her birinin hesabını ayrı ayrı kaydetti.*

*1723 Hükümdarın malını iyi idare etti, kendi çıkarını düşünmedi;  
hizmette kıl kadar eğrilik göstermedi.*

*1823 İnsan küçük çocukken bilgi öğrenir,  
ve büyüyünce dileğine kavuşur.*

*4039 Erkenden kalkıp hizmete hazır bulunmalı,  
sözlerinde ve hareketlerinde mütevazı olmalı.*

*4040 Her işi süratle ve vaktinde yapmalı; işine  
iyice dikkat ederek gözü kulağı tetikte bulunmalı.*

*6521 Gençliğimi geçen bulut gibi geçirdim  
ömürümü fırtına hızıyla tükettim*

*6522 Yazık gençliğime, gençliğime yazık; ben seni,  
tutmasını bilemedim, çok çabuk elden kaçırdım.*

*6527 Eğer doğru bir hayat yaşamış olsaydım, yaşlılığın da  
zararı yoktu, fakat ne yazık ki onu boş yere harcadım*

Kutadgu Bilig’de, önemli işler verilecek bir kimsenin önceden küçük bir görev verilerek denenmesi gerektiği, işi başarmak için sebat etmek ve sabırlı olmak gerektiği de belirtilmektedir.

#### **5.4.11. Saygılı ve İtaatkâr Olmak**

Eserde, hangi makam ve mevkide olursa olsun insanın nereden geldiğini hatırlaması, bulunduğu yerin geçici olduğunu bilmesi ve bu nedenle kibirlenip kendinden büyüklere ya da muhatabına saygıda kusur etmemesi gerektiği öğütlenmektedir. Eserde saygı konusu, yapılan işi ciddiyetle gerçekleştirmek manasında da ele alınmıştır. Ne durumda olunursa olunsun alınan görevin layıkıyla yerine getirilmesi, görevi yerine getirirken gaflete düşüp bizden hizmet bekleyen kişilere karşı sert muamelede bulunmamak gerektiği de öğütlenmekte, göreve karşı saygı ilkesi vurgulanmaktadır. Devlet büyüklerine karşı saygılı olmak üzerinden açıklanan saygılı ve itaatkâr olmak kavramları, kişinin davranışlarından, konuşmasına varıncaya dek hal ve hareketlerde görülmesi gereken faziletler arasında sıralanmaktadır. Dolayısıyla, saygı, ilk olarak aile içinde öğrenilmektedir. Aile bireylerinin birbirine saygılı davranması, çocuğun model alma yoluyla saygıyı öğrenmesini sağlayacaktır. Çocuğa, büyüklerine olduğu kadar akranlarına,



çevresindeki insanlara ve yaşayan diğer varlıklara karşı da saygılı olmayı öğretmek gerekmektedir. Anne ve baba hangi tutum ve davranış içindeyse çocuk da benzer tutum ve davranışları göstereceğinden, anne ve babanın çocuğun eğitimi üzerinde büyük etkisi vardır. Bu noktada ailelerin eğitimi de önem taşımaktadır. Günümüzde, ailenin eğitimi için başlatılan çalışmalarda, aileye çağın gerektirdiği donanımları kazandırmak amacının yanında, insani değerlere de vurgu yapan bir eğitim programı düzenlenmeli ve işe ailelerden başlanmalıdır. Ailenin gerekli değerlere sahip olması çocukların daha sağlıklı kişiliğe sahip, saygılı, değerli, özgüveni yerinde olan mutlu ve başarılı bireyler olarak yetişmelerini sağlayacaktır. Kutadgu Bilig’de saygılı ve itaatkâr olmak ile ilgili örnek olarak şu beyitler verilebilir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005; Çetin, 2018, s.74-76):

*1504 Eğer gün gelir de hükümdar seni isterse, tavır ve hareketini düzelt, hizmet ve hürmette kusur etme.*

*1507 Tanrı buyruğuna çok itaat et; hükümdara hizmet et, ona gönülden bağlan.*

*1569 Babanı ananı hoşnut eyle, onlara hizmet et; bu hizmet karşılığı binlerce fayda elde edersin.*

*1652 Öğdülmiş hükümdarın huzurunda hizmet etti; sabah akşam hizmet etti hiç kusur göstermedi.*

*1653 Uygunsuz ve lüzumsuz hareketlerini terk etti, her türlü işte yararlanılacak hale geldi.*

*1687 Ben bu Öğdülmiş’ i bana sadakatle bağlı görüyorum; her işi dürüstlükle yerine getiriyor.*

*1693 Derecesi ve mevkisi halk arasında yükseldi; hayır dualar aldı, şöhreti dünyaya yayıldı.*

*1694 Eşi ve akranı arasında yükselmiş olduğu gibi, bu şöhretiyle beyler arasında da büyüklerden oldu.*

*1714 Mutluluk kişiye gelir ve onu yükseltir; kişi doğru hareket ederse bu itibar ona yar olur.*

*1721 Öğdülmiş büyük bir sadakatle işine devam etti; hükümdar da onu günden güne kendisine yaklaştırdı.*

*1803 Babam bana hayır dua etmişti; ben o duayla yükselerek bu mevkiye ulaştım.*

*4041 Kendisinden büyüğe hizmet etmeli; dilini tutmayı bilmeli, ulu orta söz söylememeli.*

*4043 Bundan sonra girerken çıkarken, dilek ve ricaları arz ederken usulüne göre hareket etmeli.*

*4051 Beyin huzurunda bulunurken, çok dikkatli ol,*

*görülmeyecek şeylere bakma, onları görme.*

*4150 Kendin her vakit hürmet görmek istersen,  
ey yükselen insan, başkalarına da hürmet et.*

*4174 Kapıdaki insanlar tam üç sınıftır,  
hayat işi bunlarla görülür.*

*4175 Bunlardan biri senin büyüklerindir;  
büyüğe hizmet edersen sen de mutluluğa erersin.*

*4176 Onları büyük bil, sözlerine hürmet et;  
onlar da sana güler yüzlü ve iyi davranırlar.*

*4184 Gayret et, küçüklerin sana baskıya kalkışmasına meydan verme;  
onlarla ağız şakası yapma, diline hâkim ol.*

*4154 Küçüğün büyüğe hürmet etmesi gerekir;  
büyük de küçüğe aynı şekilde davranır.*

*6491 Oğul-kız babaya hürmetini bıraktı,  
ihtiyar kelimesi insana hakaret sözü oldu.*

Kutadgu Bilig’de, saygı görmek isteyen kişinin etrafındakilere saygı göstermesi gerektiği, insanın saygıyı hak etmek için yerini bilip davranışlarını bulunduğu yere göre ayarlaması gerektiği vurgulanmaktadır.

#### **5.4.12. Hayâ (Uvut, Edep)**

Kutadgu Bilig’de hayâ, Türkçe sözlükte utanma duygusu *uvut* olarak geçmektedir ve insanda bulunması gereken güzel huylardan biridir. Eserde hayâ sahibi olan insanda bazı hal ve hareketler vardır. Örneğin; başı önde olur ve muhatabının yüzüne fazla bakmaz, nazik ve tatlı dillidir, hareketleri temkinlidir, acele etmez, dürüsttür, duymaması gereken şeyleri duyarsa da üstünde durmayıp unuttur, yalan söylemez vb.dir. Hayâ sahibi insan doğru insan olduğu için güvenilirdir ve ona her şey emanet edilebilir. Ayrıca hayâ sahibi insanların yüzlerinin daha güzel görüldüğü de belirtilmekte bu güzel huyun insana farklı bir güzellik kattığı da ifade edilmektedir. Özellikle hizmet erbabında bu erdemin olması gerektiği vurgusu yapılmaktadır. Eş seçiminde de soy sop ve asaletin yanında, edep sahibi kişilerin seçilmesinin doğru olduğu belirtilmekte, aile kurumu kurulurken de eş adayında fiziksel güzellikten önce huy güzelliğinin aranması gerektiği belirtilmektedir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005).

Günümüzde ise, dolaylı ya da doğrudan, insan mahreminin sergilenmesi, toplumda utanma duygusunu ortadan kaldırmakta, bu tür durumların normal karşılanmasına neden olmaktadır. Utanma duygusunun ortadan kalkmasının, toplumsal olarak tehlikeli ve olumsuz pek çok soruna yol açacağı eserde de açıkça belirtilmektedir. Dolayısıyla edep ve hayâ, her çağda insanda tükenmemesi gereken erdemlerdir. İnsan, zaman ilerleyip tüm yaşam değişse de, değişmemesi gereken, kadim sıfatlar taşıyan yüce bir varlık olarak yaşamı yönetmeli ve devam ettirmelidir. Kutadgu Bilig (çev.,2005)'de hayâ kavramı ile ilgili şu beyitler örnek verilebilir:

1309 Utanmayan kişiden kaç, irak dur;  
utanma sahibine benden binlerce selam.

1659 Ey asil doğalı, her iki dünyada kişiye  
faydalı olan şey iyilik yapmaktır.

1660 İkincisi haya ve üçüncüsü doğruluktur.  
insan bu üç şey ile mutluluk güneşine erer.

1662 Her türlü dengesizliğe haya engel olur;  
hayâsızlık insan için çok fena bir hastalıktır.

2006 Haya sahibi kişinin doğası yumuşak olur;  
kendisine yakışmayan hiçbir işe el sürmez.

2007 Tanrı kime haya ve anlayış vermişse,  
ona devlet ile birlikte bütün şerefleri de vermiştir.

2008 Bütün uygunsuz işlere engel olan hayadır;  
bütün iyi işlere ulaştıran da hayadır.

2009 Bu haya ne kadar iyi şeydir ve insan için ne büyük bir süstür;  
hayâ insanı bütün iyi işlere yönelten araçtır.

2201 İnsanların seçkini haya sahibi olanıdır;  
hayâ sahibi olan kişi insanların başıdır.

2202 Kimde haya varsa ona her işi teslim et;  
İnsan hayâ ile küstahın yolunu tıkar.

2444 Hacib haya sahibi, temiz ve nazik olursa  
ondan işte ve sözde ancak iyilik gelir.

2445 Haya sahibi olan kişi kötü iş yapmaz,  
uygunsuz şeylere yaklaşmaz, başkalarına kabalık etmez.

2622 Haya olmazsa, insan küstah ve adi olur,  
haya sahibi kişi dürüst hareket eder.

2821 İşte hükümdar böyle akıllı, bilgili,  
hayâ sahibi ve yumuşak huylu birini bulursa,

2822 Hazinesini ve servetini ona bırakabilir,  
ona güvenir ve hakkını gözetirse yerinde olur.

4476 Alacağın (evleneceğin) kişinin soyu sopu ve ailesi iyi olsun;

*kendisinin de hayâ ve takva sahibi, temiz olmasına dikkat et.*

Kutadgu Bilig’de, mutluluk getiren üç erdemden bahsedilmiştir. Bunlar; iyilik, doğruluk ve hayadır. Utanma (haya) duygusu, kişide uygunsuz davranışları engelleyen önemli bir erdemdir. Utanma duygusu olan insan, küçültücü hal ve hareketlerden uzak durmaktadır. Ayrıca arkadaş ve eş olarak seçilecek kimsede haya duygusunun olup olmadığına dikkat edilmesi, hayasız insandan uzak durulması gerektiği belirtilmiştir.

#### **5.4.13. Cesaret (Yüreklig) ve Yiğitlik (Alplik)**

Eserde, cesaret ve yiğitlik, asker ve kumandanlarda bulunması gereken özellikler bölümünde, sıkça kullanılan kelimelerdir. Yusuf Has Hacib, asker ve kumandanların, düşmanla savaşırken ya da onların üzerine giderken, korkusuzca atılmaları gerektiğini öğütlemektedir. Yusuf Has Hacib, ölümden korkup düşmandan kaçanlara, ecel vakti gelmeyince insanın hayatının sonlanmayacağını, bundan dolayı ölümden korkmamaları gerektiğini öğütlemiştir. Cesur insanların, korkak insanları toplayıp, onlara da cesaret verdiği belirtilerek, orduda cesur insanlara rütbe verilmesi gerektiğini, bu şekilde ordunun daha etkili ve güçlü olacağını da söylemiştir. Ayrıca cesur insanların, nereye gitseler rızıklarını mutlaka bulacakları için mal mülk peşinde olmadığını da belirtmiştir. Eserde cesaret ve yiğitlik konusu her ne kadar kumandanlarda olması gereken özellikler arasında ele alınmış olsa da her insanın, doğru şeyler için cesaret göstermesi gerektiği belirtilmektedir. Cesaretsiz insanlar, hayatta birinin peşinden gitmeye ve ona bağlı olmaya mahkûmken; cesur insanlar yeni yollar keşfederek ve farklı bakış açıları ortaya koyarak insanlığa çığır açarlar. Bu nedenle, insanın yanlış olan durumlar için cesaret göstermesi kendisi ya da toplum için bir felakete yol açabilecekken; faydalı olacak işler için cesaret göstermesi ise önemli ve güzel gelişmelerin başlangıcı olabilmektir. Dolayısıyla cesaret edilen şeyin iyi niyetle yapılması ve amacına ulaşması gerekmektedir. Günümüzde cesur olmanın manası değişmiş olsa da gerçek cesaret iyi ve doğru olana gidiş hamlesidir. Bu nedenle insanın aklını kullanarak cesaret göstermesi gereken durum üzerine düşünmesi ve sonra harekete geçmesi gerekmektedir. Akılsız cesaret,

dönüşü olmayan kötü bir sona ulaşabilir. Kutadgu Bilig’de cesaret konusu ile ilgili olarak şu beyitler örnek verilebilir(Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

1949 *Beylik için insanın önce asil soydan gelmesi gerekir;  
bey cesur, kahraman, kuvvetli ve pek yürekli olmalıdır.*

2043 *Bey cesur, kahraman ve atılgan olmalı;  
bey yüreğiyle düşmana karşı koyar.*

2044 *Korkak askerin yürekli olması için  
kumandanın kahraman ve yürekli olması gerekir.*

2045 *Yürekli kişi yüreksizlerin başına geçer  
ve herkes ondan yürek bulur.*

2052 *Savaşan ve hayatını bununla kazanan insan ne der dinle:  
ey kahraman, vur al ve aldıklarını tekrar yiğitlere ver.*

2254 *Cesur, gözüpek olan insan için mal eksik olmaz;  
akdoğan için de yem eksik olmaz.*

2055 *Kılıç, balta, ok, yay, güç ve yürek varken,  
yiğit adam mal için endişe etmemeli.*

2287 *Ölümü aklına getirmeyerek düşmanını vuran,  
yaman ve pek yürekli adam ne der, dinle*

2288 *Anadan doğan hiç kimse ecelsiz ölmez;  
düşmanı görünce neden korkarsın?*

2289 *Düşmana yalın hücum et, erkek gibi vuruş;  
eceli gelmeyince insan kesinlikle ölmez.*

2292 *Korkak bile haysiyetini korumak için kahramanlık gösterir;  
övülmek için insan kendini ölüme atar.*

2293 *Yürekli dediğin haysiyet sahibi olur;  
haysiyetli kişi ölürken vuruşarak ölür.*

2337 *Şöhretli, cesur ve kahraman yiğit demiş ki:  
orduda iyi silahlı ve seçme yiğitler gerekir.*

2382 *Kahraman yiğit düşmanı görünce tozu dumana katar;  
o her yere atılır, başkalarına sıra gelmez.*

2386 *Düşman at salar ve senin üzerine yürürse,  
dayan, arka verme; kendiliğinden dağılır.*

5519 *Eğer cesur ve kahraman biriye ona gümüş ver;  
kılıç kullansın, sana şehir ve memleket fethetsin.*

5911 *Biri cesur, kahraman ve tunç yürekli yiğit insandır;  
o kılıcıyla memlekete çok faydalı olur.*

Beyitlerde *cesaret*, ülkeyi yönetenlerde bulunması gereken özelliklerin başında gelmekte ve cesur, kararlı insanların topluma yön göstereceği, cesaretli beylerin bir memleketi kılıçla aldığı ancak kalemlle idare ettiği belirtilerek, beylerin yerinde ve

zamanında cesaret göstererek harekete geçtiği belirtilmiş, cesaretin akılla birlikte eyleme geçmesi gerektiği vurgulanmıştır.

## 5.5. KUTADGU BİLİG’DE VE GÜNÜMÜZDE EĞİTİM

Eğitim insanın yaşamı boyunca toplumsal eğilimlere uygun davranış değişiklikleri edinme sürecidir. İnsanları eğitmek ise bilgili ve akıllı insanların işidir. Yusuf Has Hacib de bu sorumlulukla insanları istenen yönde değiştirmek ve onları doğru yola sevk etmek amacı ile Kutadgu Bilig’i yazmıştır. Çağının görgü ve nezaket kurallarının gerektirdiği davranışları en üst makamdaki kişiden en alt makamdaki kişiye kadar herkese kazandırmak, insanı değerli ve şerefli bir varlık olarak topluma faydalı bireyler olmaları yönünde eğitmek ve böylelikle ideal toplumu meydana getirmek gayesindedir (Çağiran,1995,s.17).

Eğitmek kelimesi ilk olarak Orhun Abidelerinde *igid-* olarak geçmektedir. Bu kelime hakanın halk üzerindeki sorumluluklarından biri olarak *beslemek, iyi hale getirmek* manasına gelmektedir: “*Eçim kağan olurupan Türk budunug yiçe itdi, igitti. Çıganyıg bay kıldı, azı göküş kıldı.*” (Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.) (Ergin,2011,s.14). Divan-ü Lügat-it Türk’te ise *igidmek* kelimesi şu şekil ve manalarda kullanılmıştır (Çetin, 2018,s.44):

İkidh- : Terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek;

İkit- : Büyütmek, yetiştirmek, terbiye etmek

Kutadgu Bilig, insanın, olgunlaşması ve ideal insan tipine erişmesi için eğitilmesi gerektiği düşüncesi üzerine kurulmuş bir eserdir. Eski Türklerde topluma örnek olan akıllı, güvenilir, cesur, savaşçı *Alp* tipi insan, Türklerin İslamiyet’i kabul etmesiyle yerini; inançlı, akıllı, bilge, cesur, savaşçı özelliklere sahip *Alperen* tipine bırakmıştır. Türk kültürü, İslam’ın kabulü, Türklerde hayat görüşünü de olumlu yönde etkilemiştir. Diğer toplumlar tarafından adaletli, güçlü, cesur olarak bilinen Türkler, İslamiyet’ten sonra güzel ahlak ve İslam inancı üzerine kurulu bir yaşam anlayışını benimseyerek, bu yeni kültüre ayak uydurmak için eğitime

başvurmuşlardır. Karahanlılarda, toplumun bu yönde eğitimi için eğitim kurumları açıldığı gibi sözüne güvenilir, bilge ve akıllı insanların oluşturduğu, bazı önemli kültür taşıyıcılığı yapan şubelerin varlığı da bilinmektedir. Bu dönemde eğitime büyük katkıları olan ve toplumu, Türk İslam Kültürü çerçevesinde olgunlaştıran önemli yazılı eserlerin başında Kutadgu Bilig gelmektedir. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i yazma amacı; doğru bir yaşam tarzı benimseyen ideal bir insan tipi ortaya çıkararak toplumu bu yönde eğitmek ve bu sayede mutlu bir toplum ortaya çıkmasına ön ayak olmaktır. Müellif, refah düzeyi yüksek mutlu bir toplum tasavvurunu, ideal bir yönetim anlayışı ile birleştirmiş ve en temelden yani insandan başlayarak topluma uzanan, topyekûn bir mükemmelleşme sürecini ortaya koymuş, hem kendisi hem toplum için gerçek mutluluk yolunu çizmiştir. Bu nedenle eserin en temel kavramı eğitimidir. Dolayısıyla eserde, ideal insan olma yolu tutularak hayatın, bireysel ve toplumsal boyutta mutluluğa erişmesini, Türk milletinin kişilik ve ahlak yapısına dair izlerin takip edilmesiyle mümkün olacağı sonucu çıkarılmıştır. Yusuf Has Hacib, kendi dönemindeki toplumsal bozuklukların çözümünü yine insanın özünün doğru olmasında bulmuştur. Eser bu yönüyle, doğru ve mutlu bir yaşam felsefesinin temellerini yeniden vurgulayan ve hatırlatan bir nasihatnamedir (Çetin,2018,s.13-18; Akyüz,2018,s.19-20;İnalcık,1996,s.2).

Günümüz eğitimin amacı ise, Milli Eğitim Mevzuatı genel amaçlarında, öncelikle manevi ve milli değerlere sahip bireylerin yetiştirilmesi vurgusu yapılarak açıklanmaktadır. Bu amaçlara göre bireyin; beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımlarından dengeli, sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan; yapıcı, yaratıcı, verimli kişiler olarak yetişmeleri amaçlanmaktadır (oygm.meb.gov.tr/,1973). Bunun ardından, bireye ilgi, istidat ve kabiliyetleri doğrultusunda bilgi kazandırarak onların meslek sahibi olmalarını sağlamak amacı vardır. Kısacası, insan önce ruhsal yönden gerekli özelliklere sahip duruma getirilmeli ve sonrasında onun meslek sahibi olması sağlanmalıdır. Maneviyatı yüksek olan bir birey hem kendi mutluluğunu hem toplumun bir parçası olarak toplumun mutluluğunu kurmayı hedefleyecektir. Genel amaçlarda, istenilen özelliklere sahip meslek sahibi birey ülkenin ekonomik, sosyal

ve kültürel kalkınmasına destek verecektir. Kutadgu Bilig’de de eğitimin amacı; gerçek mutluluğu yakalamış insanların yaşadıkları çevreye de mutluluk vermesi ve bu tüm toplum açısından düşünüldüğünde sudaki halkaların giderek genişlemesi gibi bireyden topluma, toplumdan ülkeye, ülkeden tüm dünyaya yayılan bir ideal hayat felsefesi oluşturmaktır. Bu amaçla, dünyanın şimdiki hali için de geçerli olabilecek çözümlerin temellerini içeren eser, çağın getirdiği farklı esintilerle değişen insanın, özünde değişmemesi gereken bazı değerlerin güçlenmesini amaçlayarak günümüzdeki toplumsal sorunlar için de geçerli olabilecek önerileri sunmaktadır. Yusuf Has Hacib, toplumsal yapının sağlıklı şekilde işlemesi için bireyden ve onun eğitiminden yola çıkmıştır (Yusuf Has Hacib,çev.,2005; Çetin,2018,s.43-44).

Çocuk, toplumsal yaşamın devamını sağlayan değerlerin taşıyıcısı olarak önemli ve değerlidir. Gazali’ye göre çocuk, şekil almak üzere anne ve babaya emanet edilen değerli bir varlıktır. Kalbi tertemiz ve şekil almaya hazır bir cevher gibidir. Temiz bir toprak gibidir: İyilik tohumu ekilirse her iki dünya saadetine kavuşur. Doğru şekilde işlenirse hem kendini hem aileyi hem toplumu ihya eder. Bu nedenle çocuğu, güzel ahlak üzere eğitmek, doğru bir insan olarak mutlu şekilde yaşayıp etrafına da doğru ve mutlu yaşamın sırlarını öğretecek bir birey olarak yetiştirmek gerekmektedir. Eğitim işi, günümüzde kurumlara bırakılmış olsa da anne ve babanın bu sorumluluğu üzerinden atmaması ve çocuğun psikolojisinde ve fikir dünyasında yaralar açılmadan, temel eğitim sürecini üstlenmesi gerekmektedir. Eğitim, hayat boyu devam eden bir süreçtir. Gazali’nin deyişiyle, eğitim taş üzerine nakış işlemeye benzer. Bu süreçte anne ve babanın sabırlı olması gerekmektedir. Gazali, eğitim ve öğretimde anne ve babanın yanı sıra öğretmenlerin de aynı sorumluluğu taşıdığını vurgular. Aslında eğitim ve öğretim yaşam boyu devam eden ve her mekân ve zamana yayılan bir süreçse; toplumun her bireyi bu sürece dâhil olduğundan birer eğitici konumundadır ve her birey birbirine öğrettiklerinden sorumludur. Hz. Peygamber’in, “*Hepiniz gözetleyicisiniz ve gözetiminiz altındakilerden sorumlusunuz.*” hadisi bu sorumluluğu en iyi şekilde özetlemektedir (Çetin,2018,s. 20).

İbn Sina’ya göre, çocuğun maneviyatı, davranışları ve karakterinin biçimlenmesi, emzirme döneminde başlar. İbni Sina, çocukta ilk disiplini oluşturmak



için annenin büyük önemi olduğunu vurgulamaktadır. Çocuk, doğar doğmaz babası ona güzel bir ad koymalı ve sütten kesilir kesilmez kötü alışkanlıklar edinmeden ahlak terbiyesine başlanmalıdır. İbn Sina'nın, çocuğun karakterine, mizacına uygun şekilde eğitim verilmesi görüşü, eğitimin, günümüzde bireysel farklılıklara göre şekillenmesi gerektiği görüşüne kaynaklık etmektedir. Çocuğun kusurlu hareketleri onu örselemeden düzeltilmelidir. Ayrıca çocuğa bilgi öğretmek için öncelikle onun, iyi bir fiziksel gelişim içinde olması gerektiğini belirtir (Çetin,2018,s.20-21).

Çocuğun eğitimini, emzirme dönemine hatta daha öncesine kadar vardırıran İslam düşünürleri, çocuğun fizyolojik gelişimine göre ilerleyen eğitim aşamalarını, çeşitlerini ve yöntemlerini bu şekilde ortaya koymuş ve modern eğitime kaynaklık etmişlerdir (Önder,2018). İslam düşünürleri, çocuğa erken yaşlarda İslam'ın temel inanç esaslarının kazandırılması gerektiğini ve sonraki dönemlerde dini eğitimin çocuğun zihinsel gelişimine uygun şekilde aşamalı olarak verilmesi gerektiğini ifade ederler (Çetin,2018,s.21). İslam düşünürlerine ve diğer tüm eğitim düşünürlerinin fikirlerine bakıldığında; eğitimde esas ve en temel olan gayenin *karakter eğitimi* olması gerektiği sonucu çıkmaktadır.

Bireyin eğitiminde, aile bireyleri dışında çevresinde gördüğü, duyduğu, yaşadığı pek çok etken onun ruhunun biçimlenmesinde önemli role sahiptir. Özellikle bilimsel ve teknolojik alandaki gelişmeler, insanın daha konforlu ve mutlu yaşaması için pek çok ürün sunmuştur. İnsan daha rahat bir yaşam için bu ürünleri elde etme yarışına girmiş, elde edemediği şeyler için mutsuz olmuştur (Çetin,2018,s.14). Tüketim kültürü, insanı tükettiği sürece mutlu olacağına inandırmış dahası; bir şeye sahip olduğunda mutlu olduğu algısına alıştırmıştır. Böylelikle insan asıl sahip olması gereken ve onu ebedi mutluluğa ulaştırıran değerleri unutmuştur. Bu büyük sorunu çözüme kavuşturacak olan da insandır. Akıllı bir varlık olan insan, önce durumun farkına varmalıdır. Bilinçli bir şekilde işe önce kendisinden başlamalı ve kendi ruhunda, aklında, davranışlarında yanlış giden şeyleri düzeltilmelidir. Kendini eğiterek doğru yolu bulan insan daha sonra çevresindeki insanlara, özünü görmeyi ve iyi olmayı öğretmelidir. Bu, eğitimin en yalın halidir ve Kutadgu Bilig'in kendi döneminde olduğu gibi günümüzde de geçerliliğini yitirmeyen öğretileri ve meseleleri, eğitim kavramı çerçevesinde işlediği görülmektedir. Bu doğrultuda,

eğitim, Kutadgu Bilig’de daha çok manevi, kültürel ve geleneksel Şekilde ele alınmıştır. Eserde, bildiği doğru ve güzel olan her Şeyi diğer insanlara da oğretmek, onların da mutluluk yolunda ilerlemesini sağlamak fikriyle, “*Halka hizmet hakka hizmettir*” düsturundan yola çıkılarak hareket edilmiştir (Doğan,2016,s.128; Altınöz,2005,s.78;Yusuf Has Hacib,ev.,2005).

ocuk doğar doğmaz ailede başlayan eğitim, aynı zamanda çocuğun toplumsallaşmasını da sağlamaktadır. Bu nedenle çocuğun *kültürleme* yolu ile topluma uyum sağlaması, ailenin kültürel aktarım işlevini yerine getirmesi ile mümkündür (Uğurlu,2014,s.14-15). Fakat günümüzde, ailenin, kültürel aktarım olarak ifade edilen temel eğitimi ihmal etmesine, eğitim görevini tamamen okula bırakmasına neden olan bazı etkenler vardır: Aile, evin geçimini sağlamak için üretime katılmak çabası ile çocukla ilgilenmeyi ve onunla iletiŐime geçmeyi de ihmal etmiş görünmektedir (Kongar,1998,s.600).

Aile ocuğa ilgi gösterse de ilginin ocuk tarafından kabul görmesi için ailenin çağın gerektirdiği birtakım donanıma sahip olması da gerekmektedir (etin, 2018;s.15). Çocuğun aileye değer vermesi ve onu dikkate alması için aile kendini yetiŐtirmeli ve ağı yakalamalıdır. Bunun yanında, anne ve baba, aile içi iletişim açısından yapılan hataları da fark etmeli, doğru düşünce ve davranıŐla çocuğa örnek olmalıdır. Kutadgu Bilig’de daha çok babanın çocuğa eğitim vermesi gerektiği üzerinde durulmuŐsa da (Yusuf Has Hacib,ev.,2005,s.277-305,773-777) günümüzde durum müşterek bir hal almış ve anne babanın birlikte hareket etmesini zorunlu hale getirmiştir. Ailenin kültürel ve dolayısıyla toplumsal işlevini yerine getirecek sağlıklı yapıya kavuŐarak, tekrar iyileşmesi için eğitilmesi, bir devlet politikasına dönüŐmelidir.

Ülkenin ekonomi politikası, eğitim sistemi üzerinde en büyük etkiye sahiptir. 1945’ten günümüze kadar, Türkiye’deki üretim tarzı devlet kapitalizmidir. Türkiye’de tarım, ticaret, sanayi alanlarının egemen kesimleri, çıkar ve gelişme kaygıları doğrultusunda belirlemek istedikleri siyaset ve yönetim için araç olarak eğitimi kullanmaya çalıŐmaktadırlar (Ergun,2005,s.30-31). Ülkedeki bu egemen glerin, kendi çıkarları için eğitim alanına el uzattıkları bilinmektedir. Zaman

zaman bu egemenlerin çıkarlarıyla paralel hazırlanan öğretim programlarının Türk gençliğine büyük zararlar verdiği bilinmektedir (Ergun,2005,s.29-38). Güneş ve Güneş (2003,s.170), geçmiş dönemlerde, Türkiye siyasetinin *geleneksel ve modern çatışmasının* eğitim politikaları üzerinden yürütüldüğünü, bu çatışmanın gelecek kuşaklar için ağır olacağını vurgulamıştır. Ziya Gökalp, “*bu ülkeye, en büyük zararlar medrese ya da okuldan pay almış insanlardan gelmiştir*” derken okulu kendi fikirlerinin ve çıkarlarının uygulama alanı haline getiren bu güçlerin ülkenin geleceğine verdikleri zararın altını çizmiştir (Akt.Gündüz,2013,s.232). Kapitalist sistemde çıkar güçlerine göre hazırlanan bu programların en etkili metodu; başarı gösteren çocuğu daha başarılı olması için zorlamak; ama sisteme göre (!) başarısız çocukları bir kenara bırakarak onları telef olmaya terk etmektir. Bireysel farklılıkların yok sayıldığı, sadece istenen özelliklere sahip çocukların başarılı görüldüğü bir sistemde elbette zayıf fazla olacaktır. Zayıf olan bireyler topluma zararlı insanlar olarak geri dönmektedir. Bu noktada, *eğitim*, toplum yapısını doğrudan etkileyen bir düğüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu etkenler ve zorlu koşullar altında maneviyatı eksik kalan çocuk, pek çok soruna karşı, yanlış yöntemlerle mücadele etmeye çalışmış ve çoğu zaman yalnız kalarak, fikir ve duygu dünyasında yaralar açıldığının farkına varamamıştır. Bu olumsuz hayat koşulları altında okulun, bireye mutluluk veren bir ortam olması gerekmektedir. Okulun, bireyin güven, sevgi, emniyet, saygı duygularına karşılık alabileceği ve onun içindeki enerjiyi kullanabileceği bir ortama dönüşmesi bireyin zayıf olmaması için diğer bir çözümdür. Böyle bir okul ortamı bireyi kendi içinde de değerli hissettirecek ona olumlu duygular yaşatarak topluma faydalı olma potansiyelini de arttıracaktır. Dewey’e (çev.,2010,s.1v) göre, iyi bir hayat, zorlu eğitim hayatının sonunda ödül olarak sunulmamalı; eğitim, iyi bir hayatın özelliklerini kendi içinde barındırmalıdır. Güzel bir hayatın özelliklerini taşımayan bir eğitim süreci sonunda, manevi olarak eksik kalmış bir bireyin, meslek sahibi olsa da işine dört elle sarılması, işini severek yapması, mesleğini önemsemesi dolayısıyla toplumu ileri taşıyacak faaliyetlerde istek göstermesi zor bir ihtimaldir.

Toplumsal bir sorun olarak bireyin değersizleşmesinin ve zayıf olmasının nedenleri; çağın yaşama bakış açısı, sosyal, politik ve ekonomik sistemler ve ailenin,

çocuğu ihmal etmesi ile sınırlı değildir. Değişen dünya değerleri ve bu değerlere ayak uydurmak için Türk eğitim sisteminin uzun zamandır taklitçiliği benimsemiş olması da en büyük sorunlardan biridir. Tanzimat döneminde başlayıp İkinci Meşrutiyet'e kadar süren eğitime dair fikir ve uygulamalarda Fransız eğitim sisteminin etkileri görülürken; Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye ve Almanya arasındaki ilişkilerin bir sonucu olarak, Türk eğitiminde, Alman eğitim sisteminin etkileri görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ise, ülkemizde Amerika eğitim sisteminin etkileri görülmektedir (Ergun,2005,s.65,67). 19.yüzyılda eğitimde başlayan değişim hareketi aslında büyük çapta etkili bir dönüşüm yaratmamıştır. Osmanlı döneminde yaşanan bu değişim hareketi, muhtevadan çok şekil değişikliğidir. Tanzimat döneminde kurulan yüksekokullarda, Batılı anlamda görülen dönüşümler, mahalle mekteplerine kadar inememiştir (Kafadar,1997,s.112-130).

Osmanlı döneminde çocuğa temel eğitim genellikle evde aile üyeleri tarafından verilmektedir (Aksoy,2011,s.16-17). Osmanlıda çocuk, önce Allah inancı ve iman gücü oluşturularak hayata hazırlanmakta, ardından medreselerde verilen eğitimde çocuğun, bilgiyi tartışarak ve fikirlerini açıkça beyan ederek öğrenmesi, farklı görüşlere ve gerçeklere saygı duyması sağlanmaktaydı. Bu şekilde, Osmanlı gibi kozmopolit yapıya sahip bir ülkede, çok önemli olan hoşgörü ve uyum içinde yaşamanın temelleri eğitimle sağlanmaktaydı (Gündüz,2013,s.232). Eğitim sistemindeki sorunların çözümleri, yine köklü bir yapıya sahip olan Türk eğitim tarihinin temellerinde bulunurken; taklit ettiğimiz eğitim sistemlerini psikolojik, pedagojik, sosyolojik, kültürel ve bilimsel açılarından sorgulamadan, süzgeçten geçirmeden, kendi yapımıza uygun bir şekilde getirmeden kabul etmenin getirdiği zararlar henüz temizlenememişken, bugün pek çok sorunun da çözümsüz şekilde birikmesine neden olmuştur. Türk kültür ve karakteristik yapısına uygun bir eğitim anlayışı ve sistemi oluşturulamaması, günümüzde de Türk eğitiminin en önemli sorunudur. Eğitimin niteliği meselesi sadece bu devre has bir mesele değildir. Medrese sisteminin bozulmasıyla beraber 16. yüzyılda geleneksel eğitimde başlayan bu sorun giderek yaygınlaşarak, Batı tarzı okulların da önemli eksikliği halinde devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Esasen problemin temelinde, eğitimin amaçları ile okullardan beklenen işlevlerin, değişme sürecinde olan toplumun

ihtiyaçlarına göre belli bir sistem içerisinde yapılandırılmaması gerçeği vardır (Kafadar,1997,s.112). Eğitim sistemini bir topluma ait kılan; o toplumun ortak karakter yapısına, kültürel özelliklerine, toplumun uğraş alanlarına ve tarihten gelen yaşam anlayışı gibi manevi unsurlara uygun olmasındır. Kültürel bir eğitim sistemi, toplumu diğer toplumlardan ayıran özelliklerini belirginleştiren bir yapıya sahip olmalıdır. Ziya Gökalp'e (1997,s.51) göre, gerçek kişilik milli kişiliktir. Milli eğitimin amacı şahsiyet sahibi fertler yani milleti temsil eden fertler yetiştirmektir. Günümüzde taklit edilen eğitim anlayışının, bunun tam tersi yönde işlediği, yerel ve kültürel olan tüm farklılıkları ortadan kaldırmaya çalıştığı, hatta buna muvaffak olduğu görülmektedir (etin,2018,s.24-25). Dolayısıyla bireyde zamanla zayıflayan değer ve kültür meselesini, bireye *hatırlatma çabası* olarak değerlendirilen *değerler eğitimi*, istenilen amaca ulaşmamış ve zayıf kalmıştır. Günümüz dünyasında ülkeler kendilerini teknolojide, ekonomide ve sanayide zirveye taşıyacak insan yetiştirmek yarışı içindedirler. Eğitim, gerekli görülen alanlarda bu insanları yetiştirmek için sürekli bir değerifim içindedir. Ülkemizde bu yönde, olumlu sonuçlar verecek bazı adımlar atılmış olsa da sorunun zm için öncelikli olarak ve en temelde eğitim anlayışının değerifmesi gerekmektedir. Modern eğitim olarak bilinen Batı tipi eğitim, teşkilat yapısından felsefi yapısına varıncaya kadar, Müslüman toplumların tarihi ve kültürel dokularına uygun bilgi üretmemekte, yöntem ve teknikler sunmamaktadır. Bu nedenle, Batı merkezci bilim, bilgi, eğitim vb. konularında yapılacak eleştirel çalışmalar önem arz etmektedir. Ayrıca, z kültüre dayalı bir eğitim sisteminin yapılandırılması en temel zmdr. Ziya Gökalp, kozmopolit eğitim anlayışının zararlı insanlar yetiştirdiğini ifade etmiş, bu nedenle eğitimin en büyük eksiğinin *milli terbiye* olduğunu, bunun olmayışının ülkeye büyük zarar verdiğini belirttikten sonra; milli eğitim anlayışını hayata geçirmek için dinde, ahlakta, hukukta, dilde, güzel sanatlarda ve iktisatta Türk kişiliğinin keşfedilmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir (Akt.Kenan,2013,s.15).

## 5.6. KUTADGU BİLİĞ'DE EĞİTİLENLER

### 5.6.1. Allah'ın Kullarını Eğitmesi

Allah insanı yaratmış ve yaratılışını idrak etmesi için ona akıl ve anlayış vermiştir. İnsan pek çok yetilerle donatıldıktan sonra Allah ona tabiatına uygun rehber göndermiş, faziletli bir hayat sürmesini istemiştir. Allah'ın gönderdiği rehberler (peygamberler), insana nereden gelip nereye gittiğini öğretmiş, insanın yeryüzünde, verilen sürede insanlık onuruna yakışır bir ömür sürmesi için gereken bilgileri kendi diliyle, kendi hal ve tavrıyla insanlara aktarmıştır. Bununla ilgili Kur'anda yer alan ayetlerden: *“Andolsun ki Allah, müminlere büyük bir lütufta bulundu; zira daha önce açık bir sapıklık içinde bulunuyorlarken onlara, kendi içlerinden, kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, kendilerini temizleyen ve kendilerine Kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber gönderdi”* (Al-i İmran, 3/164) örnek olarak verilebilir. Kur'anda kitabın gönderiliş amacı ile ilgili olarak *“Biz bu Kitab'ı sana indirdik ki; her şeyi açıklasın, doğru yolu göstere, ona bağlananlara bir ikram ve bir müjde olsun”* (Nahl 16/89) ayeti diğer kutsal kitaplarda olduğu gibi Kur'anın da açık bir öğretici olarak insanlar için indirildiğini belirtmektedir.

Yaratıcı olan Allah, yarattıklarının nasıl öğreneceğini de bildiğinden onlara, kutsal kitaplarda yazılı olanı yani dini ve yaratıcıyı bilmesi, öğrenmesi için melek ya da başka bir varlık değil onlarla aynı olan insanlar göndermiştir. Kutadgu Bilig'de ise Tanrı'nın insanlara bahsettikleri belirtilmekte ve insanın bu ihsana layık olabilmesi için tutması gereken yol açık bir şekilde Kur'anda emredilenlerle aynı doğrultuda öğütlenmektedir. Kutadgu Bilig'de Allah'ın kullarına ihsanı ile ilgili örnek olarak şu beyitler verilebilir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005, s.73):

1 Her şeyden önce kadir ve bir olan Tanrı gelir,  
Sonsuz hamd ve sena da ancak ona layıktır.

3 Yerin, göğün ve mahlukların rabbi  
herkesin rızkını hazırlamıştır; sen güle güle ye.

34 Esirgeyen rabbim halkın en seçkini  
ve kişilerin en iyisi olan sevgili haberciyi gönderdi

36 O sana Tanrı tarafından gönderilen davetçiydi;  
sen bu sayede doğru yola girdin, ey yiğit

37 Atasını ve anasını feda etti;

*tek dileği ümmetiydi, ona yol gösterdi*

*38 O halkı üzerine Tanrı'nın bir rahmetiydi;  
güzel tavırlı, dürüst ve güvenilir bir doğası vardı*

Kutadgu Bilig'de, Allah kullarını yaratmakta, sayısız nimetlerle yetiştirmekte, verdiği akıl ve yol göstericiler vasıtasıyla eğitmektedir. İnsanda, her şeyin Allah'tan geldiğine inanmakta, iyinin de kötünün de bu dünyanın sınavı olduğu inancı ile faziletli bir yaşam sürüp, kendi varlık nedenini idrak etmeye çalışmaktadır. Allah'ın kullarını eğitmesiyle insanın kendini bilmesi, sonra bu güzel ruh hali ile diğer insanlara temas etmesi ve nihayet insanlığın topyekûn Allah'a yönelmesiyle gerçekleşen bu ahenkli dönüş, yaratılışın gayesini göstermektedir. Kutadgu Bilig'de Allah'ın kullarını yaratıp beslemesi ve ona yol göstermesi ile insan, bu ahenkli döngüye katılmakta ve yaratılış amacı doğrultusunda döngünün bir parçası olmaktadır.

### **5.6.2. Hükümdarın (Yönetenin) Eğitilmesi**

Farabi, toplum ve devlet yapısının bütününe insan vücuduna benzetmiş ve insan vücudunun sağlıklı olması için en önemli organ olan kalbin mükemmel olması gerektiğine değinmiş; dolayısıyla devletin başının (hükümdarın) da mükemmel olması gerektiğini bu teşbih ile açıklamıştır (Arslan,1986,s.34). Hükümdarın bu bütünün sağlıklı işleyişini koruması için gerekli donanımlara sahip olması gerekmektedir. Dönemlerinin en önemli düşünürleri olan Sokrates, Platon, Farabi ve Yusuf Has Hacib, bir yöneticide bulunması gereken en önemli özelliğin, *bilgelik* olduğunu vurgulamaktadırlar (Arslan,1986,s.110). Hükümdar bilgiye değer vermeli, bilgili kişilerle yakınlık kurmalı ve onlardan öğrendikleriyle kendi bildiklerini birleştirerek doğru yolu bulmalıdır. Kısacası tüm güzel faziletlerin, becerinin, iyi davranışların, *bilgelikten* dolayısıyla *bilgiden* kaynaklandığı açıktır. Hükümdar siyasal olarak ülke yönetiminden sorumlu olduğu kadar, ahlak açısından da halkı için bir fazilet örneğidir. Toplumun mutluluğu ve huzuru yönetenin yetenek ve yüksek kişiliğine, ahlak yapısına bağlıdır. Bu donanım, ahlak ve bilgi, devleti yöneten kimseye eğitimle kazandırılabilir. Dolayısıyla, Kutadgu Bilig'de, devleti yönetecek kişilerin eğitimi amaçlandığından, eser, siyasetname özelliği de

göstermektedir. Ancak eserde, yöneticinin nasıl olması gerektiğine dair bilgiler, Nizamülmülk'ün Siyasetnamesindeki gibi, örnek hadiselerle verilmemiş; sadece diyaloglarda geçen öğütlerle vurgulanmıştır. Eserde, devleti yönetecek kişi, ideal yönetici tipi kendisine anlatılarak *ikna* metodu ile yönlendirilmektedir (Bağdatlı, 2007,s.82).

Türklerde hâkimiyet anlayışının temeli *kuta* dayanmaktadır. Kut, Tanrı tarafından halkı yönetecek kişiye verilen yönetme gücü ve yönetimi meşru kılan kutsal bir kavramdır. Orhun Abidelerinde Tanrı, halkı yönetecek kişiye kut verir ve yöneten kişi üzerine aldığı bu büyük sorumluluğun ve kutsiyetin hakkını verip şartları yerine getirerek halkı adalet ve refah içinde yönetirdi. Kut, aynı zamanda Allah'ın bir ihsanı olarak belirtilmekte ve *kutun* gereklerini yerine getiremeyen kötü hükümdarı terk etmektedir. Hükümdarın yönetimi kendi çıkarları ve istekleri doğrultusunda kullanmasını engelleyen *töre* (doğru adalet) kavramı ise yönetme gücünün sınırlarını belirlemektedir. Kafesoğlu (1998,s.246-247) töreyi toplumsal hayatı düzenleyen kurallar olarak tanımlamıştır. Ayrıca Kutadgu Bilig'de könülik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzlük (eşitlik) ve kişilik (insanlık) prensipleri törenin değişmez hükümleri olarak belirtilmiştir. Kutadgu Bilig'de kendisine Tanrı tarafından kut verilen hakanın üzerine düşen yönetme sorumluluğunu layıkıyla yerine getirebilmesi için, kendisine Ay-Toldı tarafından öğütler verilmekte, yol gösterilmektedir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig'de devlet anlayışını da ortaya koyan şu beyitler hükümdarda olması gereken özellikleri sıralamaktadır (Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

109 *Ey devletli hükümdar, Tanrı sana mutluluk verdi;  
adını bin kere zikrederek ona şükretmek gerekir.*

454 *Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan yasadır  
ve onu doğru uygulamak gerekir.*

455 *Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse,  
halk için o kadar kutlu bir devir ve hayat başlar.*

588 *Hiçbir işte acele etme, sabret, kendini tut;  
kul sabırlı olursa, beylik mertebesini bulur.*

726 *Kuta erişmiş kişinin ihtiyatlı olması,  
bütün yakışsız işlerden uzak durması gerekir.*

1933 *Tanrı kime bu beylik işini verirse,  
ona işiyle oranlı akıl ve gönül de verir.*



1934 *Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce uygun tavır ve hareket, akıl ve kol kanat verir.*

5191 *Düşün, Tanrı fazlıyla sana ne kadar iyilik etmiştir, buna dikkat et.*

5192 *Kalabalık halk üzerinde seni hakim kıldı; dilek ve arzularını verdi, fermanlarını yürüttü.*

5193 *Senin gibi olan Tanrı kullarını sana muhtaç etti; işte bunların hepsini görüyorsun.*

5194 *Ey hükümdar, bugün buna şükretmeli; Tanrının yarattıklarına karşı iyi ol, temiz kalple davran*

5196 *Tanrı bu mevkiye seni doğruluk için getirdi; haydi doğru ol ve doğrulukla yaşa.*

Karşılıklı soru cevap şeklinde geçen eserde Ay-Toldı, Kün-Togdı'ya hükümdarın; zeki, akıllı, bilgili, adaletli, merhametli, cömert, cesur, alçakgönüllü, asaletli, ihtiyatlı, sakin, dürüst, inançlı, ibadetlerini yerine getiren, hem Allaha hem kullarına karşı sorumluluklarını hakkıyla yerine getiren, anlayış sahibi, hünerli biri olması gerektiğini öğütlemekte ve Kün-Togdı'nın da bu özelliklere sahip olması gerektiğini dolayısıyla bu faziletlerin ona bu dünyada ve öbür dünyada mutluluk kapısını açacağını öğütlemektedir. Hükümdarın kanun ve nizama göre hareket etmesi gerektiğini, ancak bu şekilde halkın huzurunu sağlayacağını, halk mutlu olursa hükümdarını sevip onu destekleyeceği için gücün yegâne temelinin doğru yönetim olduğu öğüt şeklinde belirtilmiştir. Eserde Ay-Toldı ve Kün-Togdı arasında geçen diyaloglarda devletin temel esasları, hükümdarda bulunması gereken fazilet ve özellikler üzerinden verilmiştir. Dolayısıyla; adaletli, iyi yürekli ve becerikli bir yönetici olmak için eğitimin gerekli olduğu vurgulanmakta, konuyla ilgili bilgi ve tecrübelerin hükümdar (Kün-Togdı) ile paylaşılarak onun daha iyi bir yönetici olması ve halkı adaletle idare etmesi eserin amaçlarından biridir. Hükümdar, bilginlere değer vermeli ve işlerinde onlara danışmalıdır (Bağdatlı,2007,s.100-117). Âlimlere ve bilgili kişilere verilmesi gereken değer Kutadgu Bilig'de şu şekilde belirtilmiştir (Akyüz,2018,s.33): *“Alimler, insanı devlet ve mutluluğa kavuştururlar. Onlara izzet ve ikramda bulun, ne derlerse yap, hükümlerine itiraz etme, önlerinde saygı ile eğil. Onlar maddi bakımdan muhtaç duruma düşmesinler ve gönül huzuru ile eğitim yapsınlar.”*

### 5.6.3. Halkın(Yönetilenin) Eğitilmesi

Türk devlet anlayışında hükümdar, sıradan bir kişi değil Tanrı'nın seçtiği, pek çok fazilet ve hünerle donattığı model bir kişiliktir. Orhun Abidelerinde kağan, gece gündüz demeden halkı için çalışan, onların refah ve iyiliğini isteyen, ağır sorumlulukların üstesinden gelecek vasıfta kişiler olarak geçmektedir. Hükümdar kanunlara, örf ve adetlere nasıl riayet ederse, halkın da aynı yolda yürümesi beklenmekte dolayısıyla hükümdar halka, hal ve hareketleri ile örnek teşkil etmektedir. Hükümdarın iyi bir kişiliğe sahip olması, bulunduğu konumun değerini bilerek doğru hareket etmesi, halkın gözünde örnek teşkil ettiği ve nasıl olunması gerektiğinin canlı bir örneği olduğundan halkın model alarak eğitimi söz konusudur (Özmen,2014,s.57;Bağdatlı,2007,s.34-38,100-101). Kutadgu Bilig'de bu konu şu şekilde ifade edilmektedir:

2110 *Beyler tavır ve hareketlerini temiz ve doğru tutmalıdır;  
halk yolunu ve gidişini beyin yoluna uydurur.*

2111 *Beyler örf ve kanunu nasıl gözetirse,  
halk da örf ve kanuna aynı şekilde itaat eder.*

2113 *Beyler hangi yoldan giderse,  
beylerin bu gidişi kulun da yoludur.*

2114 *Beyi iyi ve gidişi doğruysa,  
kulu da daha iyi yürüyecektir.*

2128 *Bey memleket ve kanunu siyaset ile düzeltir;  
halk da hareketini onun siyasetine bakarak düzenler.*

Yusuf Has Hacib, beyi, kirleri temizleyen suya benzetmekte, sözü ve tavrı ile halka güven vermesi gerektiğini vurgulamaktadır. “*Hükümdar seni aldı ve terbiye etti. Bu sayede sen insanlar arasına girdin.*” ifadesinde eğitim görenin insan olacağını, toplum içinde belli bir yer edineceğini belirterek, yol gösteren ve eğiten beye karşı halkın da sorumlulukları olduğunu belirtmiştir. Belirtildiği üzere hükümdar ve halk arasında karşılıklı sorumluluğa dayalı ilişkinin sağlıklı şekilde yürümesi hükümdarın adaleti tesis etmesi, kötülükleri cezalandırarak yayılmasına izin vermemesi ve iyilikleri ödüllendirerek teşvik etmesi, eğitimin başka bir yöntemini ortaya koymaktadır(Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

5279 *Ey hükümdar, kılıç ve sopa sendedir;  
bu kamçılar, bu cezalar kötüler içindir.*

5280 *Kötüler kötülüklerini bırakmadıkları sürece,  
sen de cezalarını eksik etme, elinde sopan hazır bulunsun.*

5283 *Sen iyiye kıymet ver, ona her türlü iyiliği yap;  
ey namdar, böylece bütün halk iyi olur.*

Hükümdar ve halk arasındaki eğiten-eğitilen ilişkisi, toplumda huzuru beraberinde getirmekte, adaletli ve doğru yönetimin temeli de bu ilişki üzerinden yürümektedir. Bu nedenle, devleti ve devletin bağlı olduğu manevi kökleri temsil eden yönetenlerin özellikle halkın haberdar olduğu göz önündeki durum ve işlerde son derece dikkatli davranması ve konuşması gerekmekte, kötü bir intibaya mahal verecek hal ve hareketlerden kaçınmaları gerekmektedir (Çağırın,1995,s.24-25).

#### 5.6.4. Çocuk Eğitimi

Kutadgu Bilig’de çocuk eğitimi, altmış üçüncü bölümde “*Oğul ve Kız Doğunca Nasıl Eğitileceğini Anlatır*” başlığı altında ele alındığı gibi, bu konuya eserin farklı bölümlerinde de değinilmiştir. Kutadgu Bilig’de çocuğun eğitiminden kasıt; karakter eğitimi olarak bilinen faziletlerin ve hayat için gerekli bilgilerin çocuğa öğretilmesidir. Çocuğun eğitilmesinde amaç; ana ve babaya karşı vefalı olarak yetişmesi ve onları hoş tutması; iyi yerlere gelip faydalı olması ve toplumun ilerlemesinde pay sahibi olarak bu dünyada ve öbür dünyada mutluluğu yakalamasıdır. Allah, akli herkese vermiştir ancak onu kullanıp iyi yerlere gelmek için çocuğun iyi bir terbiye alması şarttır. Esere göre, çocuğun gelecekte nasıl bir insan olacağı, çocuğun davranışlardan belli olmaktadır (Çağırın,1995,s.26-31).

1651 *Meyveyi, yiyecek nimetleri, çiçekteyken görmeli,  
her işte misal olarak bunu misal tutmalı*

Kutadgu Bilig’de geçen yukarıdaki beyitte (Yusuf Has Hacib,çev.,2005); bütün olacak şeylerin, olacağını gösteren bir belirtinin önceden görülebileceği, örneği eğitim üzerinden ele aldığımızda çocuğun küçük yaşlarda ne olacağına ya da nasıl bir kişiliğe sahip olacağına dair ipuçlarının belirginleştiği manası çıkarılabilir

(Büyükdövençi,1991,s.47). Dolayısıyla çocuğun kendi yetenekleri ve yapısına uygun şekilde eğitilmesi gerekmektedir. Zihinsel, fiziksel ve ruhsal durumu dikkate alınarak doğru yönde eğitilen bir çocuk, gelecekte yaptığı işten daha çok verim alacak dolayısıyla da topluma ve kendine daha faydalı, mutlu bir birey olacaktır. Kutadgu Bilig’de bu konu ile ilgili şu beyitler örnek verilebilir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

4504 *Senin ay gibi bir oğlun veya kızın doğarsa,  
onu kendi evinde terbiye et, bu işi başka ellere bırakma.*

4505 *Süt ninesi olarak iyi ve temiz bir kadın tut;  
oğlun kızın temiz büyür ve uzun ömürlü olur.*

Kutadgu Bilig’de yukarıdaki beyitte, çocuğa evde eğitim verilmesi ve çocuğun eğitimiyle daha çok babanın ilgilenmesi gerektiği belirtmekte, çocuk eğitiminde, okuldan ya da örgün eğitimden bahsetmemektedir. Bununla birlikte çocuğun bakımı için gerekirse, güvenilir ve temiz bir bakıcı tutulması gerektiği de belirtilmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.773).

4506. *Oğluna kızına bilgi ve edep öğret;  
her iki dünyada bu onlar için faydalı olur.*

Kutadgu Bilig’de geçen yukarıdaki beyitte, çocuğu iyi terbiye almasının, anne ve babaya da mutluluk getireceği belirtilmektedir. Eserde, çocuğun değerli olduğu ifade edilse de kız çocuklarının yaşamasındansa ölmesinin yeğ olduğu, kız çocuğunun çok geçmeden evlendirilmesi gerektiği, yoksa insana dert açacağı ve kadının evde muhafaza edilmezse insana keder getirecek bazı davranışlarda bulunacağı, bu nedenle kadının yabancı insanlarla iletişiminin sınırlı tutulması gerektiği gibi ifadelerden kadına karşı kötümser bir yaklaşım sergilendiği de görülmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.2005,s.299,775,777).

4509 *Oğulu başıboş dolaşmaya bırakma;  
Başı boş kalırsa her tarafa gider, yazık olur.*

Kutadgu Bilig’de geçen yukarıdaki beyitlerde, çocuğun sıkı bir disiplinle yetiştirilmesi gerektiği, ancak bu şekilde doğru yolu tutup mutlu olacağı

belirtilmektedir. Başıboş bırakmaktan kasıt çocuğun kendi halinde büyümesi ve çocuk için düzenli bir eğitim planı oluşturulmaması, çocuğun denetimsiz şekilde evin dışında vakit geçirmesi şeklinde anlaşılabilir (Yusuf Has Hacib,çev.2005,s.775).

*1486 Oğlun kızın sebebi atadır ya da ana  
tavrı bozursa ya da itilirse bir yana*

*1489 Gözden uzak bulundurma, ona erdem ve bilgi öğret;  
bilgi ve erdemle memlekette mevki sahibi olsun*

Kutadgu Bilig’de geçen yukarıdaki beyitlerde, çocuğun ahlakında ya da davranışındaki olumsuzluktan yine anne babanın sorumlu olduğu dolayısıyla çocuğun aldığı eğitim doğrultusunda davranış sergileyeceği belirtilmektedir. Ayrıca çocuğa verilen eğitimin amacı; çocuğun topluma ve devlete faydalı bir işte görev alması hem kendini hem çevresini mutlu kılmasıdır (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.327).

*1493 Oğula bilgiyi küçükken öğret;  
küçükken bilgi öğrenirse hayatta başarılı olur.*

*1494 Gerekirse, oğula kıza acımadan dayak at  
dayak oğula kıza bilgi öğretir.*

*1495 Oğul kız küçükte ne öğrenirse,  
yaşlanıp ölünceye kadar onu unutmaz*

Kutadgu Bilig’de geçen yukarıdaki beyitlere göre her şeyin bir vakti vardır. Vaktinde yapılan işler verimli olur ve iyi sonuç verir. Bu nedenle eğitime de erken yaşlarda başlanmalı ve çocuğun ruhu en baştan biçimlenmelidir. Eserde, erken yaştaki eğitimin daha kalıcı sonuçlar doğuracağı zira çocuğa küçük yaşta verilen bilginin daha kalıcı olduğu vurgulanmaktadır. Çocuğa iyi şeyler öğretilmeye çalışılırken yerine göre çocuğun dövülmesi gerektiğini de belirtilerek eğitim sırasında disiplini sağlamak adına, zaman zaman tavrın sertleşebileceği belirtilmektedir. Yusuf Has Hacib, eğitimin, hem kız hem erkek çocuk için gerekli olduğunu belirtmiş ve cinsiyet ayırmamıştır (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.327,329).

*873 Biri anadan doğma iyi olur; iyi bir kişi  
doğru ve dürüst bir hayat sürer.*

874 *Biri de taklit yoluyla iyi olur;  
kötüye uyarsa kötülük yapar.*

884 *Eğer iyiye kötü bir arkadaş olursa,  
onun doğası da arkadaşıninki gibi kötü olur.*

885 *Kötü de iyi ile düşüp kalkarsa, bütün  
iyiliklere ulaşmak için bir meşale bulmuş olur.*

1297 *Kötü arkadaşla yaklaşma, sana zarar getirir,  
kötülük yilandır, dikkat et seni sokar.*

Kutadgu Bilig’de geçen yukarıdaki beyitlerde, çocuğun eğitiminde, aile kadar çevre ve arkadaşların da önemli olduğu, dolayısıyla çocuğun asil ve iyi aile çocukları ile arkadaşlık etmesinin önemli olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, dedikodu eden, sürekli kendi menfaatini önde tutan ve ikiyüzlü insanlarla arkadaşlık edilmemesi gerektiği belirtilerek bu tür insanların yilandan dahi tehlikeli olduğu vurgulanmıştır (Yusuf Has Hacib,çev., 2005,s.231,233,299).

Eserde Ay-Toldı’nın oğlu Ögdülmiş’e öğüt verirken kullandığı ifadeler, evlada öğüt yoluyla doğru olanın gösterilmesi ve bu şekilde fazilet kazandırılması üzerine kurulu örneklerdir. Bu öğütlerde Ay-Toldı, oğlu Ögdülmiş’e şunları öğütlemektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.297-305):

*Allah’a kulluk et, özün, sözün, davranışın doğru olsun, gaflete düşme, her daim uyanık ol, işini erkenden düzene koy, ne dilerse Allah’tan dile, alçakgönüllü ol, büyük söz söyleme, dünya geçicidir; o yüzden dünya için çok çırpınma, kimseye zulmetme, amacın hep iyilik olsun, malını doğru ve idareli kullan, daima iyilik yap, başkasının zararını isteme, etrafındaki insanlara dikkat et; kötü arkadaştan ve utanmaz, ikiyüzlü insandan uzak dur, dedikodu yapma, her kişiye güvenme, başkasını kıskanma, çok fazla yiyip içme, kadını başıboş bırakma, yabancıyı evine sokma, mal için kaygılanma; doğru davranırsan mal sana gelir, diline, gözüne, hevesine hâkim ol, bir işi yapmadan önce sonunu düşün, öfkeni tut; sabırlı ol; sabreden kişinin bozulmuş işi de düzeler, ölümü asla unutma; hazır ol, bir toplantıda bulunursan konuştuğuna ve gözüne dikkat et, başkalarının kusurunu ört, cömert ol, bulunduğun makama güvenme çünkü geçicidir, hayata bel bağlayıp ömrünü boş geçirme, içki içme, fesada karışma, zina etme.*

Ay-Toldı, oğlu Ögdülmiş’e bu şekilde güzel ahlak sahibi olmayı öğüt yoluyla vasiyet etmekte ve Allah’a, oğlunun her iki dünyada mutlu olması için dua etmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.293). Dünya hayatını görmüş geçirmiş bir

insanın en değerli hazinesi biriktirdikleridir. Bu nedenle eserde biriktirilen onca deneyim ve faydalı bilgi, evlada aktarılmak suretiyle eğitimin her yaşta ve hayat boyu devam eden bir süreç olduğu vurgulanmaktadır.



## ALTINCI BÖLÜM

### YÖNETİM

Bu bölümde, yönetim olgusunun tarihi süreç içerisinde gelişimi, Eski Türklerde ve Kutadgu Bilig’de yönetim anlayışı, devlet geleneği, hükümdarın özellikleri konuları ile ilgili bilgi verilmiştir.

#### 6.1. YÖNETİM OLGUSU

Yönetim, insanların sosyal bir varlık olarak bir arada yaşamalarının bir sonucudur. İnsanlar tek başlarına hayatlarını sürdüremez ve başka insanlarla hizmet, mal, yardımlaşma, güvenlik, bilgi ve benzeri konularda ilişki içinde olmak durumundadırlar. Bu ilişkiyi sürdürmek amacıyla bazı örgüt ve faaliyetler ortaya çıkar. Dolayısıyla belli amaçların karşılıklı gerçekleşmesi için toplumu ya da topluluğu idare etmek ve idare sistemi kurmak adına gerçekleştirilen tüm faaliyetlere *yönetim* denmektedir. Diğer bir deyişle yönetim; fiziki, maddi, beşeri kaynakların belirli bir amacın gerçekleştirilmesi için düzenlenmesi ve kullanılması faaliyeti ya da sürecidir (Eryılmaz,2016,s.3).

Yönetim kavramı, 20.yüzyıldan itibaren bilimsel bir nitelik kazanmaya başlamış olmasına karşın daha önceki dönemlerde “*İyi bir devlet nasıl olmalıdır?*” sorusunun cevabı düşünürler tarafından tartışılmış ve konuyla ilgili eserler ortaya konulmuştur. İyi bir yönetim ve ideal bir devlet modeli ile ilgili düşünceler ilk çağda Sokrates ve öğrencisi Platon tarafından başlatılmıştır. Platon, Devlet adlı eserinde ahlakla siyaseti ayırmamaktadır. Ona göre sadece erdemli insanlar gerçek mutluluğa ulaşmaktadır. Devletin görevi, erdemli vatandaşlar yetiştirmektir. Her insanın bilgi, akıl ve yeteneğine göre toplum içinde belli bir yeri vardır. Devlet yönetimi bilgiye dayanmalı ve bilginlerin elinde olmalıdır. Eğer devlet erdemliyse devlet çatısı altındaki fertler de erdemlidir. Platon aynı eserde insanlığa örnek teşkil edecek bir toplum düzeni ve ideal devlet esaslarını belirtmiştir. Bu ideal devlet, adalet ve erdem üzerine kurulmuş olmakla birlikte sosyal bütünlüğe önem veren prensiplere dayanmaktadır. Eserde en önemli prensip, öğretim başrolde olmak üzere, her şeyin eğitim ve bilgi ile ölçülmesidir. Bilgi eğitimle elde edilir. Adalet, emaneti korumak



ve nefsinin kontrol edilebilirliği. Erdem ise ruh sağlığı ve güzelliğidir (Arslan,1986,s. 108-109).

Platon'a göre toplumda *yöneten* ve *yönetilen* olmak üzere iki sınıf vardır. Bilgili, adaletli, erdemli insanlar yönetimin başına geçmeli ya da yönetene yardım etmelidir (Arslan,1986,s.109). Kutadgu Bilig'de bilgili, erdemli, adaletli olan Ay-Toldı'nın, hükümdara ülkeyi yönetme işinde faydalı olmak için büyük bir istek göstermesi ve emeline ulaşmak için meşakkatli bir yolculuk geçirmesi buna örnek bir durumdur. Dolayısıyla Yusuf Has Hacib ve Platon'un görüşlerinin benzerlik gösterdiği açıkça görülmektedir. Platona göre yöneten, kendi şahsi isteklerinden arınmalı ve halkının menfaatlerini ön planda tutmalıdır. Eserde hükümdarın filozof olmasının, ideal devlete ulaşmak için en önemli etken olduğu belirtilmektedir. Hükümdar sürüsünü gözetmeli ve korumalıdır. Farabi, Medinet-ül Fazıla (Erdemli Şehir) olarak adlandırdığı ideal siteyi, Platon gibi insan bedenine benzetmektedir. Vatandaşlar bu vücudun birer organı olarak uyum içinde kendilerine düşen görevi yerine getirmekle yükümlüdür. Farabi'ye göre insanlar farklı nedenlerden bir araya gelmişler ve sonunda bir reisin yönetiminde devlet kurmuşlardır. Bu nedenle devlet reisi bilgili ve erdemli bir kişiliğe sahip olmalıdır. Eğer devlet reisi iyi, bilgili, adaletli, ahlaklı olursa o zaman devlet de iyi ve erdemli olur. Devlet reisi adaletsiz, kötü, cahil ve zalim olursa, devlet de kötü ve erdemsiz olur. Sokrates'e göre kötülük bilerek yapılmaz; kötülük bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Yusuf Has Hacib de Sokrates, Platon ve Farabi gibi devlet yönetiminde bilginin esas olduğunu vurgulamaktadır. Her şeyin iyi olması bilgiye bağlıdır. Yusuf Has Hacib'e göre; hükümdar bilgisiz olur ve hata yaparsa devlet hastalanır. Bu hastalığın iki ilacı vardır: bunlardan biri *bilgi*, diğeri adalettir (Arslan,1986,s.109-110). Bu düşüncelerin etkileri uzun zaman boyunca devam etmiştir. Platon (Eflatun), "*Devlet*", "*Politika*" ve "*Yasalar*" adlı eserlerinde ideal bir yönetim biçimini sorgulamaktadır. İlk çağ düşünürlerinden olan Aristo, Cicero, Orta Çağ'da St. Aqstine, Thomas d'Aquino, Farabi, İbn Haldun; Yakın Çağ'da ise Machiavelli, Thomas Hobbes, Jean Bonnin, John Locke, Montesquieu, Jean- Jacques Rousseau gibi pek çok düşünür ideal devletin ne olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır (Aktan,2015,s.51).

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de yansıttığı devlet yönetiminin en temel unsuru adalettir. Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan Kutadgu Bilig, *devlet yönetme bilgisi* anlamına gelmektedir. Eski Türkçede *kutadmak* (devlet yönetmek) fiilinin kökündeki *kut* kelimesi, kültürümüzün en eski siyasal terimlerindedir. Arslan'a göre *kut*, mutluluk değil *siyasal iktidar*, egemenlik anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla *Kutadgu Bilig*'i, *iktidara ulaştırıcı bilgi* ya da *devlet yönetme bilgisi* olarak çevirmek gerekmektedir (Arslan,1986,s.102). Kısaca, bu eser, pek çok devlet adamının başucu kitabı olan kaynak bir kitap niteliğindedir. Bu nedenle eserdeki devlet geleneği ve yönetim anlayışının daha net yansıtılabilmesi için Eski Türklerde yönetim anlayışı ve devlet geleneği konularının incelenmesi gerekmektedir.

## **6.2. ESKİ TÜRKLERDE VE KUTADGU BİLİGDE YÖNETİM ANLAYIŞI VE DEVLET GELENEĞİ**

Eski Türklerde olduğu gibi toplumlar yaşadığı coğrafyaya uyum sağlamak zorundadırlar. İlk Türkler, Orta Asya bozkırlarında ilk gördükleri andan itibaren avladıkları hayvanlarla beslenen, o hayvanların derisinden ve yünlerinden giysi yapıp giyen bir topluluktur. Bu hayvanlardan bazılarını evcilleştirdikten sonra onları beslemek için sulak ve bol otlulu alanlara ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle doğanın yeşerttiği ve bereketlendirdiği alanlar arasında hareketli bir yaşam sürme zorunlulukları vardı. Dolayısıyla yazın yaylalarda, kışın kışlaklarda konargöçer bir hayat yaşamak ve bu zor hayat şartları için sıkı bir düzen ve disiplin oluşturmak durumundaydılar. Sürekli göç etmeleri disiplinli olmalarında en önemli nedenidir. Çünkü hareket halindeyken düşmanın nereden saldıracağı belli olmadığından her an savaşa hazırlıklı olmaları dolayısıyla da savaşçı bir kimliğe sahip olmaları da gerekmektedir. Her an tehlikeyle karşı karşıya kalacak olmaları, Türk toplumunun, en eski çağlardan beri teşkilatlı, disiplinli ve savaşa hazır bir millet olarak yaşamalarında en önemli etkidir. Bu etkenler Türklerde devlet teşekkülünü zorunlu kılmıştır. Türkçe sözlükte devlet kelimesinin ilk anlamı: "*Toprak bütünlüğüne bağlı*

*olarak siyasi bakımdan teşkilatlanmış millet ve milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık.” olarak açıklanmıştır (Parlatır,Gözaydın,Zülfikar, ve Aksu,1998.s.573).*

Devlet, hukuki olarak, emretme hak ve yetkisine sahip ve o emri uygulama gücü de olan yüksek sosyal bir nizamdır. Ancak emretme hakkının itaat edenler tarafından meşru (uygun ve doğru) kabul edilmesi gerekmektedir. Aksi halde devlet, bir zorbalık haline gelir. Meşruluğu olan devletlerde çeşitli hükümlerlik şekilleri görülmektedir. Bu hâkimiyet şekilleri; Gelenekçi hâkimiyet, Karizmatik hâkimiyet ve kanuni hâkimiyettir. Eski Türk hükümlerlik anlayışı, *karizmatik* tip olarak kabul edilmektedir (Kafesoğlu,1998,s.248).

Orhun Abidelerinde devletin koruyuculuk vasfı üzerinde durulmuş ve bu vasıfla devlet *baba* konumunda görülmüştür. Yazıtlarda Türklerde devlet fikrinin çok eskiye dayandığı görülmektedir. Dolayısıyla bir toplumda “devlet şuuru” kısa sürede oluşmayacağından bu merhaleye gelene kadar Türklerin sosyal ve siyasal açıdan pek çok aşamadan geçtiği de açıktır. Abidelerde yer alan: “*Türk milleti il yaptığı ilin, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş*” ifadesinden de anlaşılacağı üzere; Türk milleti, devleti kuranın ve kağana bu mertebeyi verenin kendisi olduğunun farkında olduğunu göstermektedir (Altınöz,2005,s.41,44). Dolayısıyla Türk halkı en eski çağlardan beri kutsiyet atfederek koruduğu devleti de kağanı da kendisi kurmakta ve tayin etmektedir. Birinci Göktürk Devleti’nin yıkılışının ardından dört bir yana dağılan halk bir hareket beklemekteydi ve İltiş Kağan’ın davetiyle Türk milleti töresine göre devletini tekrar kurmuştur. Bu olayla ilgili Abidelerde geçen ifadeler şöyledir (Ergin,1970,s.11): “*Babam kağan (İltiş) on yedi er ile harekete geçti. Haberi işiten dağdakiler, o vadakiler toplanıp geldiler, önce yetmiş sonra da yedi yüz kişi oldular. Hakanlığı atalarının törelerine göre kullandılar.*” Bu kısımda, kağanın çağrısı ile yeniden devlet kurmak üzere olan Türklerde millet şuurunun var olduğu açıkça görülmektedir. Halkın, bu milli şuurla devletini ve bütünlüğünü korumaya çalıştığı da açıktır. Tekrar bir araya gelen Türkler yeni devleti de geçmişten gelen töreyle kurmakta ve geleceğe, geçmişten gelen değerlerle yön vermektedirler (Altunöz,2005,s.44).

Eski Türklerde büyük aile sadece toplumsal bir birlik değildir. Bu göçebe büyük Türk aileleri, tarihi süreçte *göçebe devlet* seviyesine yükselir. Radloff, Türk göçebe devletlerin kuruluşunu şu şekilde ifade eder (Rasonyi,çev.,1996,s.58):

*Hür göçebelerde boylara (kavimlere) bağlı olarak oluşan ikincil topluluklar daima yer değiştirir ve bu da halka hayat gücü sağlardı. Sürekli çatışmalar ve kavgalarla kabile dağıldığı zaman bu parçalar kuvvetlenme yolunda olan başka kabileye katıldıkları için (bu durum) toplum hayatında olumsuz bir etki oluşturmazdı. Bir kabile savaşlar sırasında büyük nüfuz kazanırsa, onun reisi, mensup olduğu kabile yardımı ile bütün kavmin başbuğu olur. Başbuğ, tebasını ganimetler ve toprak mülkü ile doyurduğu nispette, hüküm sürmede bağımsız olur ve idaresi altında birleştirdiği devlet de büyüdükçe büyür.*

Rasonyi, eski Türk devletlerinin işleyişini ve gelişimini şu ifadelerle özetlemektedir (Rasonyi,çev.,1996,s.59):

*Askerler toplanır, sağladıkları kazançlar nispetinde çığ gibi büyürler. Bilhassa daha fakir olan bozkırlılar her an savaşa hazırdırlar. Ailelerini ve bütün varlıklarını beraber götürürler. Hayvanları gerekli hayat şartlarını her yerde bulur. Her zafer orduya katılanların mülkünü çoğaltır. Kahraman oymak reisi, oymaklarının “konglomera” sından sağlam siyasi bir kurul vücuda getirebilirse, mensup olduğu oymağın desteği ile hükümdar rütbesine ulaşır. Devletin başında kağan bulunur. Akralarını han rütbesi ile kendisine tabi oymakların başına vali olarak geçirir. Kendisine sadık diğer eski yakınları ve tarafları uygun rütbeler alırlar. Bu çeşit göçebe devletlerin, büyük ve dehşetli kudret teşkil ettikleri, bin yıl boyunca ortalığı titretmeleri ile sabittir.*

Eski Türklerde, ülke (il) ve halk (millet), devlet teşkilatı tarafından yönetilmektedir. Türk devletinin temel unsurları; hükümdar (hakan), il (vatan), millet (halk), töre ve bağımsızlıktır. En eski çağlardan itibaren kendi varlıkları için en gerekli unsurun *devlet* olduğunu bilen Türkler, devlet ve devletle ilgili unsurları kutsal saymışlardır. Bu değer Orhun Abidelerinde, Türk milletinin yok olmaması ve millet olarak birlikteliklerinin bozulmaması için Gök-Tanrı ve Türk inancındaki yer ve su güçleri İleriş Kağan ve hatununa milleti toplamaları için yardım etmektedir (Ergin,2011,s.13-15).

Devletin temel unsurlarından olan *il* kelimesi, Divan-ı Lügati't Türk'te “*sulh, barış*” anlamına gelmektedir. Kafesoğlu (1998,s.233), ilin tanımlarını şu şekilde sıralamaktadır: Thomsen'e göre il; “*siyasi bakımdan müstakil, muntazam teşkilatlı millet*” anlamına gelmekte; A. von Gabain'e göre il; “*ülke, imparatorluk, siyasi*

*hakimiyet*”; G. Clauson’a göre; “*bir müstakil hükümdar tarafından ifade edilen siyasi birlik*” anlamına gelmektedir. Demek ki, özellikle 10’lu sisteme dayalı ordu nizamı yolu ile merkezden idaresini mümkün kılan teşkilat sayesinde, bir devlet başkanının sorumluluğu altında bodunların ve boyların işbirliğinden oluşan eski Türk ili; arazisi (ulus) ile, birleşmiş halkı ile, müşterek idari ve hukuki nizamı (töre) ile yurdu koruyan ve milleti refah, huzur, ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluştur.

Kutadgu Bilig’de devletin oluşması için gereken unsurlar şu sözlerle ifade edilmiştir (Rasonyi,1996,s.58): “*Devletin olması için, askere ihtiyacın var, askerin olması için, servet dağıtman gerekir, servet edinmek için, halkın zengin olmalıdır. Halkın zenginliğini ise ancak örfler sağlar.*”

Orhun Abidelerinde kağanın seslendiği bodun, bağımsız ve kağanlı kavim, halk, millet anlamına gelmektedir (Ögel,2001,s.335). Kafesoğlu (1998,s.231), *bodun* kelimesini, boyların sıkı işbirliği meydana getirdiği siyasi topluluk olarak belirtmektedir. Arsal’a göre bodun, Türk devletinde teba değil; hür, faal, idarede rolü olan, nüfuzlu bir unsurdur (Akt.Bağdatlı,2007,s.23). Yazıtlarda ve Kutadgu Bilig’de geçen ifadelerle göre bodun (halk), devletin temel unsurlarından biri olarak, kağanın da koruyup refahını sağlamak, beslemek ve değer vermek durumunda olduğu bir güçtür. Kutadgu Bilig’de halk, *kara budun* olarak geçmekte ve bu ifade bir sınıf farkı manasında değil; yönetilen halk manasında kullanılmaktadır. Yazıtlarda, kağan ile halkın ilişkisi, bir baba ile evlatları arasındaki ilişki gibidir. Kağan, yazıtlarda halkına öğütler vermekte ve örnekler vererek onlara refah ve mutluluk içinde yaşamının yollarını göstermektedir. Bazen halk yanılıp yanlış yola saptığında ve dışarıdan gelen etkilere kapılarak vatanını bırakıp başka ülkeye göç ettiğinde kanı su gibi akmakta, kemikleri dağ gibi yığılıp oğlu kızı köle olarak helak olmaktadır (Ergin,2011,s.17-24). Kağan, yanlışa düşen ve dağılan halkı toplayıp yeniden il kurmakta, ilini töresine göre düzenlemekte ve halkın huzuru, mutluluğu için gece gündüz çalışmaktadır.

Kağan, halkı toplayamadığında, huzur ve güvenliği sağlayamadığında Tanrı tarafından üzerindeki kutun alınacağına inanılmaktadır. Dolayısıyla yanılan halkı da görevini yerine getiremeyen kağanı da Tanrı cezalandırmakta anlayışı vardır.

Dolayısıyla, eski Türklerde devletin devamı için halkın hem kağanına hem de iline sadık olması, kağanın da iline, halkına sahip çıkıp koruması ve onu iyi yönetmesi şarttır. Kağan, adil olduğu, halkını beslediği ve koruduğu, onların zenginliğini sağladığı sürece *kut* onun üzerinde olacaktır. Kağan bu görev ile Tanrıya karşı sorumludur. Bu görevi yerine getiremeyen kağan, halkı tarafından yönetimden azledilmektedir. Bu durumda kağanın halkı yönetmek dışında bir üstünlüğü yoktur (Bağdatlı,2007,s.23-26;Macun ve Kurtlu,2018,s.64-69;Özmen,2014,s.56;Büyükbaş ve Vargün,2016,s.30-32).

Tanrı tarafından bahşedilen *kut* hak etmeyenden geri çekilir ve kişi bunun cezasını maddi ve manevi olarak çeker. *Kut* alan kişi bu mertebenin sorumluluklarını yerine getirdiği sürece ve bu yüceliğe uygun bir ruh ve beden haline büründüğü, halkına iyi hizmet edip adil davrandığı sürece mutlu olur. Aksi takdirde *kut* kendisinden çekilir. *Kutun* gerektirdiği sorumluluğu yerine getirmeyen hükümdar toplumsal olarak da bir baskıya ve kınamaya maruz kalmakta, halkın isyanıyla karşı karşıya gelmektedir (Kafesoğlu,1980,s.171).

*Töre* kavramı, *kut* kavramı gibi Türk yönetim anlayışının temelini oluşturan en önemli kavramlardandır. *Töre*; Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaideler bütünüdür. Fertlerin ve milletin hak ve hukukunu, hürriyetini, hükümdarın vazifelerini belirleyen ve cezai hükümleri ile dikkati çeken ve yazılı olmayan bir prensipler topluluğudur. *Törenin* yerine getirilmesinden devletin başı olan hükümdar sorumludur. Hükümdar, gerektiği zaman ve durumlarda devlet meclisinin de görüşünü alarak hükümleri *töre*ye göre vermektedir. *Törenin* anayasa hükmünde değişmez prensipleri *Kutadgu Bilig*'de şöyle geçmektedir: *Könilik/adalet, uzluk/iyilik, tuzluk/eşitlik, kişilik/insanlık* (Saray,1999,s.7-8;Kafesoğlu,1980,s.168). *Törenin* prensiplerinden olan *adalet (könilik)*; kanunun adil olması, adil uygulanmasıdır. *Adalet* esasına dayanmayan kanun *Kutadgu Bilig*'de verildiği gibi üçayaklı tahtın ayaklarından birinin eksikliği gibidir. Ayaklardan biri eksilirse devlet tahtı yıkılır. Devleti korumak isteyen hükümdar adil olmalıdır (Kafesoğlu,1980,s.168).

Törenin nazarında, her insan eşit haklara sahiptir. Adaletten sapılmadan, iltimas gösterilmeden, ayrımcılık yapılmadan herkese hakkaniyet ölçüsünde muamele edilirdi. Bu yönetim anlayışı ile Türklerle yan yana yaşamak durumunda olan farklı millet ve inançtaki halka saygı duyulur ve müsamaha gösterilirdi (Saray, 1999,s.10). Töre, eski Türk hükümlerinin bütünüdür. Hukuk tarihçisi Sadri Maksudi Arsal'a göre (1947) töre; *“toplumsal hayatı düzenleyen mecburi kaideler”* dir. Kanun ve nizam olarak bilinen töre *“örfe dayanan hukuki müesseseler”* olarak açıklanmaktadır. Günümüzde kullanılan *tören* kelimesinden de anlaşılacağı gibi, töre Türk örf ve geleneklerin kesin hükümleridir (Kafesoğlu,1980,s.168).

Hükümdarın kanun koyma ve kanunları değişen şartlara göre düzenleme yetkisi olduğu gibi bu kanunlara kendisinin de uyma zorunluluğu vardır. Bu durum Türk devletlerinin kanun hâkimiyetine dayandığını ve yönetimdeki şahsın üstünde bir idare karakteri taşıdığını göstermektedir. Bu nedenle Türk yönetiminde, şahsi güç ve keyfilik değil; adil, eşitlikçi, faydalı ve evrensel kanundan güç alan bir idare söz konusudur. Kutadgu Bilig'de bu husus şöyle ifade edilmiştir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.323,509): *“Ey kanun yapan, iyi kanun koy. Kötü kanun koyan kimse daha hayatta iken ölmüş sayılır. Memleket kılıç ile tutulur, fakat kalem ile yönetilir.”*

Türk devlet düşüncesinin temelinde *Cihan Hâkimiyeti* anlayışı vardır. Cihan Hâkimiyeti, Türklerin karakteristik yapısında da kaynaklanmaktadır. Türkler yerleştikleri bölgelerde diğer toplulukları hâkimiyet altına almayı bilmişler, ayrıca yeni yerler ve topraklar keşfetmeyi, buralara yerleşmeyi de hedeflemişlerdir. Cihan Hâkimiyeti, Gök-Türk, Selçuklu ve Osmanlı Devletinde devam etmiştir (Turan, 2002,s.846). Türk Cihan Hâkimiyeti anlayışı Orhun Abidelerinde şu şekilde ifade edilmiştir(Ergin,2011,s.9):

*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında  
insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumin  
Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini  
töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf hep düşman imiş.  
Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış.  
Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş*

Orhun Abidelerine göre, Türk kağanları yeryüzü ile gökyüzü arasındaki tüm insanlara gönderilmiştir. Kağanlar, yeryüzüne inip Türk devletini kurduktan sonra diğer toplulukları da hâkimiyet altına almaya başlamışlardır. Türklerde Cihan Hâkimiyeti anlayışı, Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ü Lügat'it Türk adlı eserinde şu şekilde ifade bulmuştur (Akyüz,2018,s.36):

*Ben yüce Tanrı'nın devlet güneşini Türkler'in burçlarında  
parlattığını yer yüzünde onları egemen kıldığını dünyadakilerin  
yönetim dizginlerini onların eline teslim ettiğini, onları herkese  
egemen ve hak ile güçlü kıldığını, onlara hizmet edenleri  
Tanrı'nın yücelttiğini ve bu kimseleri kötülerin şerrinden  
koruduğunu gördüm.*

Yusuf Has Hacib, eserde, üç devlet görevlisine daha çok önem vermiştir. Hükümdardan, bu üç görevlinin birbirinden farklı değerlendirmesini istemiştir. Bunlar; devlet işlerini düzenleyen *vezir*, askeri kumanda eden *başkomutan* ve maliyeden sorumlu *hazinedardır* (Açık,2016,s.431). Ögel (2001,s.629-630), Kutadgu Bilig'de vezirler ile ilgili şu beyitlere yer vermiştir: "*Vezir, beylere sunulmuş bir eldir/ Beylerin yükünü yüklenen vezirdir. Beyliğin kökünü berk tutan da vezirdir./İlde, beyden sonra eli uzun olan vezirdir. Davranış ve sözü ile beye yardımcı olur./Vezirliği ona, damga kadehi ile verdi. Tuğunu, davulunu, zırhı ile birlikte verdi!*"

Bu beyitlerden anlaşıldığı üzere, Yusuf Has Hacib, yürütme işinin vezirde olduğunu vurgulamıştır. Kutadgu Bilig'de, beyden sonra memlekete, hareket ve söz ile vezir hükmetmektedir. Bey için vezirin çok gerekli olduğu, vezir olursa beyin rahat uyuyacağı, beylerin yükünü yüklenenin ve beyliğin temelini sağlamlaştırmanın vezir olduğu, vezirin asil aileden gelmesi gerektiği, takva sahibi ve dürüst olması gerektiği, akıllı, bilgili, zeki ve yumuşak huylu, gözü tok ve hayâ sahibi, güvenilir, alçak gönüllü ve yumuşak huylu olması gerektiği ve böylece başkalarına kendini sevdirmesi gerektiği belirtilmiştir(Açık,2016,s.431).

Kutadgu Bilig'de komutanda bulunması gereken özellikler ise şöyle sıralanmıştır: Ordu kumandanı çok çevik, sert ve tecrübeli olmalı, ihmalkârlık yüzünden töhmet altında kalmamak için tedbirli ve uyanık olmalı, cömert, cesur, alçak gönüllü, soğukkanlı olmalı, malını askerlere dağıtmalı, birçok dost arkadaş



edinmeli, haysiyet sahibi olmalı, düşmana şerefi için karşı koymalı ve öcünü almadan düşmandan yüz çevirmemeli, domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve kızıl tilki gibi hilekâr olmalı, gece baykuş gibi uykusuz olmalıdır (Açık, 2016,s.431-432).

Kutadgu Bilig’de, üzerinde durulan üçüncü önemli devlet görevlisi hazinedar, hazinenin israf edilmemesi ve servetin kontrol edilmesi açısından önemlidir. Hazinedar ile ilgili şunlar söylenmektedir: Beyin güvenini kazanması ve onu hizmette tutması için doğru, güvenilir, iyi ve dürüst bir insan olması lazımdır, gözü tok olmalı, davranışları ile güven vermeli, kalbinde Allah korkusu olmalı, helal ve haramı birbirinden ayırt edebilmeli, hazine ve servetin israf edilmemesi için eli sıkı ve ihtiyatlı olmalıdır (Açık,2016,s.432).

Kutadgu Bilig’de *bey* ifadesi devlet hizmetinde iyi bir makama gelmiş kişinin bulunduğu konum için de kullanılmaktadır. Beylerle ilgili Kutadgu Bilig’de şu ifadelere yer verilmiştir(Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

252 *Dünya beylerinden hangisi bilgili olmuşsa,  
İyi töre koyanlar ve iyilikte ileri gelenler onlar olmuştur.*

276 *Eğer dikkat edersen, görürsün ki;  
Dünya beylerinin en iyileri Türk beyleridir.*

277 *Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve  
İkbali ayan beyan olanı Alp- Er Tonga idi.*

278 *O yüksek bilgiye ve çok erdeme sahipti;  
Bilgili, anlayışlı ve halkın seçkiniydi.*

279 *Ne seçkin ne yüksek ve ne yiğit adamdı;  
Zaten cihanda anlayışlı insan bu dünyaya hakim olur.*

1924 *Beyin nasıl olması gerekir ki, bunların başına geçsin,  
İşini görsün, adı ve şöhreti dünyaya yayılsın.*

1925 *Memleketi düzene girsin, halk zenginleşsin;  
Göçtüğü zaman da iyi ad bıraksın.*

1949 *Beylik için insanın önce asil soydan gelmesi gerekir;  
Bey cesur, kahraman, kuvvetli ve pek yürekli olmalıdır*

1951 *Bey bilgili ve akıllı olmalıdır;  
Cömert ve yumuşak huylu olması da gerekir.*

1957 *Adının iyiye çıkması ve boyanın tutması için  
İyi tavır ve hareket ile binlerce erdem gerekir.*

1961 *Halk için beyin cesur ve kahraman olması iyidir;*

*Büyük işler ancak bu meziyetlerle karşılanabilir*

*1963 Halk için beyin çok seçkin olması gerekir;  
Özünün sözünün doğru ve doğasının seçkin olması gerekir.*

*1964 Bilgili, akıllı, halka muamelesi iyi,  
Cömert, gözü tok ve gönlü zengin olmalı*

*1969 Beyler işlerinde yanılırsa, ey devletli hükümdar,  
Onların beyliği hastalanmış demektir ve tedavi etmelidir.*

*1970 Beylik hastalığının ilacı akıl ve bilgidir;  
Ey yumuşak huylu, onu akıl ile tedavi et.*

Eserde, beylerin halkın hakkını gözetmesi, onlara zulmetmemesi, onların huzuru ve refahı için çalışması gerektiği ve beyin yediği ekmekte ve tuzda halkın hakkı olduğu, bu nedenle beyin halka adaletli ve töreye uygun davranması gerektiği de belirtilmektedir. Dolayısıyla beylerin sıradan insanlardan daha üstün özelliklere sahip olduğu, bununla birlikte alçak gönüllü ve erdemli olmaları gerektiği de belirtilmekte Türk beyleri olumlu örnek olarak verilmektedir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005).

Kutadgu Bilig’de halkı ve devleti yönetmenin en önemli prensibi *adalettir*. Hükümdar adil kanunlar koyarak halkı adaletle yönetmelidir. Eğer hükümdar, ülkesini uzun süre yönetmek istiyorsa halka eşit davranmalı ve insanların korumalıdır. Eserde, hükümdar örf ve töreye (kanunlara) uyarsa halk da ona itaat eder ve uzun yıllar onun yönetimde kalmasına destek olur. Böylece, Yusuf Has Hacib, devletin temelini hukuka dayandırmaktadır. Hükümdar adil olduğu kadar, zulümden de kaçınmalıdır. Halka zulmeden hükümdar devletin yıkılmasına ve toplumun bozulmasına neden olur (Açık, 2016, s.426).

Devletlerin tarihine bakıldığında, önemli eserlerin toplum ve devletin karışıklığa düştüğü ve kaos yaşadığı dönemlerde ortaya çıktığını görülmektedir. Örneğin; Sokrates, yeni ahlak anlayışı ile toplumdaki ahlaki çöküntüyü düzetmeyi amaçlamış; Platon, Yunan devletinin kargaşaya sürüklendiği anda ideal bir devlet düşüncesi sunarak alternatif bir fikir vermeyi amaçlamış; Farabi, İslam imparatorluğu çöküş halindeyken yeni bir devlet fikri ile bir çözüm yolu ortaya koymayı amaçlamış; Yusuf Has Hacib ise yeni bir dine geçerken toplumdaki kafa karışıklığını ve bilgisizliği gidermek aynı zamanda İslam medeniyeti çatısında kurulan bir devletin nasıl olması ve ne şekilde yönetilmesi gerektiği ile ilgili bir sınır çizmiş, konuyla

ilgili yol gösteren düşünceler ortaya koymuştur. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig ile, kurulacak olan Türk devletlerinin yönetici ve halkına, prensipleri açıkça belli olan bir devlet, ahlak ve siyaset anlayışı bırakmayı amaçlamıştır (Arslan, 1986,s.111).

### **6.3. ESKİ TÜRKLERDE VE KUTADGU BİLİG'DE HÜKÜMDARIN NİTELİKLERİ**

Türk devletini yöneten hükümdarda (kağan) bulunması gereken özellikler Orhun Yazıtlarında belirtildiği gibi Kutadgu Bilig'de de ayrıntılı olarak işlenmiştir. Orhun Abidelerinde hükümdarın, bilgelik, alplik (cesur, kararlı), erdemlilik, adil olma, doğruluk gibi ruhsal özelliklerin yanında, fiziksel olarak da güçlü, sağlıklı, güzel görümlü olması, sert görünmesi beklenen diğer özelliklerdir (Ögel,2001,s.580-590).

Orhun Abidelerinde, devletin iyi yönetilmesi, özellikle kağanın akıllı ve bilgili olmasına bağlanmaktadır (Ergin,2011,s.9). Kağanın kendisinin bilgili olması yanında diğer devlet görevlilerinin ve komutanlarında bilge olması devletin gücü ve devamı için şarttır.

Kutadgu Bilig'de hükümdara ahlaklı, bilgili, adaletli, cesur, anlayışlı, uyanık, cömert olması yanında sakin, yumuşak huylu bir yapıda olması da tavsiye edilmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.317), ancak başka bir beyitte yumuşak huyluluk ve sükûnetle çözümediği işlerde kılıcını kullanması gerektiği de belirtilmektedir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005,s.127). Dolayısıyla Kutadgu Bilig'de verilen bazı tavsiyeler her durumda geçerli olmayabilmektedir. Devletin başında olmak ve halkı yönetmek fazlasıyla zor ve sorumluluk gerektiren bir görev olduğundan bazı tavsiyelerin duruma göre yüzeysel kaldığı da görülmektedir.

Orhun Abidelerinde, devletin başında olan hakan (kağan), halkı çocuğu gibi doyuran, giydiren, koruyan, halkın refahı için gece gündüz çalışan güçlü ve fedakâr bir yapıya sahiptir (Kafesoğlu,1980,s.170-171). Yazıtlarda, kağanlık makamı kutsal sayılmasına rağmen kağanın kendisine herhangi kutsiyet atfedilmemiştir.

Kutadgu Bilig’de halkın hükümdardan istedikleri; iktisadi istikrar, adil kanun ve güvenlidir. Bu şartlar sıralandıktan sonra şunlar söylenir: *Ey hükümdar sen önce bunları yerine getir, sonra kendi hakkını isteyebilirsin...Bey iyi kanun yap...Kanuna kendin riayet et ki halk da sana itaat etsin...Bey, kudretli ol ve halkı kudretli kıl, bunun için onun karnını doyurmak gerekir* (Kafesoğlu,1998,s.256-257). Kutadgu Bilig’de ifade edilen, önce hükümdarın halka hakkını vermesi ve sonra onlardan itaat ve destek istemesi gerektiğidir. Yoksa *kut* kendisini terk edecek ve ondan alınacaktır. Dolayısıyla halkla hükümdar arasında bir tür sözleşme vardır. Bu sözleşmede iki tarafın hakları ve görevleri belirlidir. Gerek halk gerek hükümdar haklarının yerine getirilmesini istediği gibi karşılıklı görevlerini yerine getirmekle de yükümlüdürler (Kazmaz,2000,s.95).

Kutadgu Bilig’de halkı yöneten hükümdarın özellikleri ve onun nezdinde yönetimin niteliği ile ilgili olarak şu beyitler örnek olarak verilebilir (Yusuf Has Hacib,çev.,2005):

405 *Bu dünyada bir bey vardı, hakim ve bilge bir baştı;  
Beylik için uzun bir ömür sürdü*

406 *Bu bey Kün-Togdı’ydı, adı bellidir;  
Şöhreti dünyaya yayılmıştır, ikbali bilinir.*

407 *Doğası dürüst, tavrı cana yakındı;  
Sözü doğru, gözü ve gönlü zengindi.*

408 *O bilgili, akıllı ve uyanık bir beydi;  
Kötü için ateş ve düşman için afetti.*

409 *Aynı zamanda heybetliydi, yüreği pek ve doğası dürüsttü;  
Bu tavır ve hareketleri onu günden güne yükseltti.*

411 *Siyaset icra ederken, kendi şahsi meyillerini düşünmezdi;  
Bu himmet mürüvvetle birlikte olursa, güzel olur.*

417 *Dünya seçkinleri ve halk arasındaki  
Akıllı ve bilgililer onun etrafını sardı.*

418 *Böylece halkın işini kendisi düzenleyip yoluna koydu;  
Yine de etrafında seçkin kişiler isterdi ki,*

419 *Bunlar kendisine yardım etsinler ve işini görsün;  
Onlar çalışsınlar ve kendisi de biraz dинlensin.*

437 *Uygunsuz hareket edenlerin ellerini bağladı, susturdu  
Kötüleri memleketinden sürerek uzaklaştırdı.*

438 *Bak, böyle tedbirlerle memleketini yönetti;  
Mutluluğu günden güne artıp yükseldi.*

- 440 Devlet işindeki bu tedbir ve uyanıklık  
Devletin uzun yaşaması için hep faydalı olmuştur.
- 443 Gafil olma, her işte ihtiyatlı ol;  
Her iki dünyayı aynı tedbirle dile.
- 446 Ey hükümdar, memleket arzu edersen, ihtiyatlı ol;  
Bu ihtiyat aynı zamanda, şeriatın da emrettiği şeydir.
- 448 Hükümdarın ihtiyatlı olması memlekete fayda getirir;  
Bu fayda ile memlekete huzur temin edilir.
- 449 Böylece hükümdar memleketini düzenledi; halkı zenginleştirdi;  
O devirde kur ile kuzu aynı yerden su içti.
- 454 Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan yasadır  
Ve onu doğru uygulamak gerekir.
- 455 Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse,  
Halk için o kadar kutlu bir devir ve hayat başlar.
- 457 Halkı işini insanlıkla düzenlerse,  
O iyi kişi ne kadar mutlu bir bey olur.
- 544 Dinle, halkı idare eden ve her işi iyice  
Araştırdıktan sonra yapan insan ne der.
- 545 Halkın içinden yükselip ikbale eren insan  
Halka hep iyi kanunlar koymalıdır.
- 551 Ey devlet sahibi, ikbalinin devamını istersen,  
Onun devamı süresince sen de iyilik etmeye devam et.
- 552 Sana beylik ve büyüklük erişirse, bu devlet için saç ve  
Sakalının ağarması için kendini küçük tut ve mütevazı ol.
- (K.B, Ay-Toldı'nın Hükümdara Cevabı, s.217):
- 787 Bu oturduğun ne biçim bir tahttır;  
Bunun manasını anlayayım, söyle bana.
- 788 İkincisi elindeki bu bıçak da nedir;  
Benim bunu da iyice bilmem gerekir.
- 789 Üçüncüsü niçin sağında şeker var,  
Solundaki bu acı ot nedir.
- 800 İşte bak, ben de doğruluk ve kanunum;  
Kanunun nitelikleri bunlardır, dikkat et
- 801 Bak, üzerine oturduğum bu tahtın  
Üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran.
- 802 Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey yana meyletmez;  
Her üçü de düz durdukça taht sallanmaz.
- 803 Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa,  
Diğer ikisi de kayar ve üstünde oturan yuvarlanır.
- 804 Üç ayaklı olan her şey doğru ve düz durur;  
Eğer dört ayaklı olursa biri eğri olabilir.
- 808 Bak benim doğam da yana yatmaz, doğrudur

- Eğer doğru olan eğrilirse kıyamet kopar*
- 809 *Ben işleri doğruluk ile hallederim;  
İnsanları bey veya kul diye ayırmam.*
- 810 *Elimde tuttuğum bu bıçak,  
Biçen ve kesen bir alettir, ey becerikli.*
- 811 *Ben işleri bıçak gibi keser atarım;  
Hak arayan kişinin işini uzatmam.*
- 812 *Şekere gelince, o zulme uğrayarak kapıma gelen  
Ve adaleti bende bulan kişi içindir.*
- 814 *Zehir gibi acı olan bu hintotunuysa,  
Zorbalar ve doğruluktan kaçan kişiler içer.*
- 815 *Bunlar kavga edip bana gelirler ve ben hüküm verince,  
Bakarsın, acı hint ilacı içmiş gibi yüzlerini ekşitirler.*
- 816 *Benim bu sertliğim, kaşlarımın bu çatıklığı,  
Bu asık suratım bana gelen zalimler içindir.*
- 817 *Gerek oğlum, yakınım veya hışmum olsun,  
Gerek yolcu, geçici veya konuk olsun;*
- 818 *Kanun karşısında benim için hepsi birdir;  
Hüküm verirken hiçbiri beni farklı bulmaz.*
- 819 *Bu beyliğin temeli doğruluktur;  
Beyler doğru olursa dünya huzura kavuşur.*
- 823 *Ay-Toldı şöyle dedi: Ey devletli hükümdar,  
Efendimizin adı niçin Kün-Togdı olmuştur.*
- 824 *Hükümdar dedi ki: Bilge kişi bu adı  
Benim doğamı güneşe benzeterek verdi.*
- 825 *Güneşe bak, küçülmez, bütünlüğünü daima korur;  
Parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir.*
- 826 *Benim doğamda ona benzer,  
Doğruluk ile doludur ve asla eksilmez.*
- 827 *İkincisi güneş doğar ve bu dünya aydınlanır;  
Aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez.*
- 828 *Benim de hükmüm böyledir, ben ortadan yok olmam;  
Hareketim ve sözüm bütün halk için aynıdır.*
- 831 *Güneş doğar, temiz ve kirliden demeden her şeye  
Aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez.*
- 832 *Benim de hareketim tıpkı böyledir;  
Herkes benden nasibini alır.*
- 887 *Bey iyi olursa, halk da daima ona itaat eder,  
İyi ve güzel tavır ve harekete sahip olur.*
- 888 *Beyler iyi kişileri kendilerine yakın tutarlarsa,  
Kötüler de işlerinde iyi hareket etmeye mecbur olur.*

889 *Beylerin etrafını kötüler çevirirse,  
Memlekete tamamen kötüler hakim olur.*

Eserde, eski Türk inanışlarına ait motifler yer almaktadır. Eski Türk inanışında ay ve güneş ile ilgili inanışlar birlikte zikredilmektedir. Türkler koruyuculuk özelliğinin Tanrı tarafından, güneşe verildiği gibi kağanlara da verildiğine inanmaktadırlar. Bu nedenle yukarıda verilen beyitlerde kağan güneşe benzetilmiş ve iyi kötü demeden halkının üzerine doğmuştur. Ayla ilgili inanışlar güneşle ilgili inanışlardan daha fazladır. Eski Türklerde Tanrı'nın göğün en yüksek katında olması ve ay, güneş ve yıldızların da Tanrı gibi yükseklerde bulunması göğün ve gökte olan her şeyin ulu ve kutsal olmasına kâfidir (Macun ve Kurtlu, 2018,s.64). Yükümlülüklerle karşılık, halka hizmet etmekle görevli olan devlet aynı zamanda kuvvet demektir. Yusuf Has Hacib'e göre devleti ayakta tutan iki kuvvet, som altın ve kılıçtır. Servet kişinin hayatı için olduğu gibi devlette de büyük önemi vardır. Servet yoksa dil kösteklidir; daima engelle, güçlkle karşılaşılır, işler yürütülemez. Bu bakımdan kılıç ve altın devletin temel kuvvetleridir. Ancak devlet güçlerini kullanan hükümdar güneş gibi olmalı ve bu kuvvetleri halk için adaletle kullanmalıdır. Dolayısıyla bu kutsiyet göklerde olanlara benzerliği nedeniyle kağanda da bulunmaktadır. Kutadgu Bilig'de, iyi bir yönetim için iyi özelliklere ve becerilere sahip bir hükümdar gerekmektedir. Beyitlerde, yöneticinin özellikle doğru ve dürüst, bilgili, uyanık olması, insanlar arasında (kültür, dil, din, fikir vs.) fark gözetmeden eşit muamelede bulunması, akıllı ve temkinli olması her zaman her işte düşünerek hareket etmesi, devlet yönetimini paylaşacağı yanındaki insanların da bilgili ve becerikli olmaları gerekmektedir. Beyitlerde, devletin temelinde, doğruluk, adalet, eşitlik ilkelerinin öne çıktığı da görülmektedir. Üç ayaklı taht benzetmesinde, üç ayak; aslında hükümdarın taşıdığı devlet vasfının ilkeleri olan doğruluk, adalet, eşitlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilkelerden biri ihmal edildiği zaman devletin bekasının tehlikeye gireceği ve halkın inancının sarsılarak, toplumsal hayatta bu ihmal ile bozulma yaşanacağı açıkça belirtilmektedir. Hükümdara yönetme hakkının Tanrı tarafında verildiği kut inancında, kutun kalıcı olabilmesi için hükümdarda bulunması gereken özelliklerden *adalet* vasfı aynı zamanda devletin uzun ömürlü

olabilmesi için gereken ilk şarttır (Macun ve Kurtlu,2018,s.70-74;Arslan,1986,s.39-41;Açık,2016,s.427-430;Büyükbaş ve Vargün,2016,s.29-32).

İktidar sahibi, devletin imkân ve güçlerini kendisi için değil halk için kullanır. Uygunsuz davranıp düzeni bozan kimseleri ellerini kollarını bağlayıp susturur ve onları memleketten uzaklaştırır. İktidar sahibi böyle davranmalıdır. Memleket işlerinde tedbirli, ihtiyatlı ve uyanık olursa devlet uzun ömürlü olur, ülke yükselir, saadet günden güne artar. Yusuf Has Hacib gerek hükümdar gerekse yöneticilerde yüksek vasıfların bulunması gerektiğini belirtir (Kazmaz,2000,s.64).

#### **6.4. EĞİTİM VE YÖNETİM İLİŞKİSİ**

Çağının en ünlü düşünürleri toplum ya da yönetimin karışıklığa ya da çıkmaza düştüğü anlarda bu durumun çözümü için topluma ve yönetime farklı bir bakış açısı kazandırmak adına farklı fikirler ortaya atmışlar ve bazıları ideal bir devlet ve toplum modeli ortaya koymuşlardır. Çalışmanın *Yönetim bölümünün* başlangıcında bahsedilen Sokrates, Platon, Farabi ve Yusuf Has Hacib, eserleri ile içinde buldukları çağın yol göstericileri olmuşlardır. Bu önemli düşünürler önerilerini, insan gerçeğini ve insanın o zamanda tabi olduğu şartlar ve kültür çerçevesinde ele almışlardır. Dolayısıyla ortaya koydukları mükemmel toplum ve mükemmel devlet doktrinlerinin temelini insanı koymuş; önce onun ahlaklı olup iyileşmesi, onun eğitilmesi ve onun şiarına uygun hale gelmesi için çabalamışlardır (Arslan,1986). Huzurlu, ideal bir toplumun, ideal ve güçlü bir devletin hatta ideal bir dünyanın en temel unsuru, her şeyin iyi olmasını sağlayacak ya da her şeyi kötü bir duruma getirecek olan yegâne varlık insandır. Bu nedenle önce insanın en iyi hale getirilmesi gereklidir. Yusuf Has Hacib de Kutadgu Bilig'de ilk önce insanı düzeltmeye çalışmıştır. Bozulan toplum ahlakını ve kötüye giden yönetim sorununun çözümünü, temelde ve en önce insanın özünü temizlemekte, onu ilk ve en temiz haline döndürmekte, insanlığın gereği olan maddi ve manevi tüm unsurları tekrar insana kazandırmakta bulmuştur. En kesin en etkili çözüm budur. Toplumun her katmanından insana, gerçekte olması gereken hali söyleyerek telkin yoluyla onları içinde bulunduğu gafletten uyandırmaya çalışmıştır. İnsanı, ahlak açısından doğru



yola yönlendirdikten sonra bu dünya için insanlığa faydalı olmaları yönünde teşvik etmiş ve insanların faydası için çalışmayı da hakka hizmet olarak ifade etmiştir. Dolayısıyla insan önce kendini iyileştirecek ardından toplum için çalışacak ve hatta ona devlette bir görev düşerse bu görevi hakkıyla yerine getirerek topyekûn bir huzur ve mutluluk ortamı kurulmasında payı olacaktır. Daha sonra yönetme işinin nasıl olması gerektiğini, teorik olarak yönetimin prensiplerini ve devlet hizmetinde çalışma prensiplerini sıralamıştır. Eserde sembolik olarak verilen hükümdar Kün-Togdı ve ona öğütleri ile yol gösteren bilge vezir Ay-Toldı ile Ögdülmiş arasında geçen diyaloglar yöneticinin eğitiminin gerekli olduğunu göstermektedir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005). Fayol, Genel ve Endüstriyel Yönetim adlı eserinde, yöneticilik eğitiminin gerekli ve mümkün olduğunu şu ifadelerle belirtmektedir (Fayol, 2005, s. 41): *”Birkaç üst düzey yöneticinin, işlerin iyi yürümesini kolaylaştırmak için kendi şahsi fikirlerince en uygun gördükleri ilkelerin hangileri olduğunu ve o ilkelerin uygulanmasında en uygun yolların neler olduğunu ortaya koymaları hiç de zor olmazdı. O zaman, tartışma ve karşılaştırmalarla hakikat aydınlanırdı.”* Fayol (çev., 2005, s. 42), yöneticilerin kendilerinden sonra gelecek olan kişiyi yetiştirmemelerine olan tepkisini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Yüksek kademedeki yöneticilerden çoğunun yazı yazmaya ne vakitleri vardır ne de hevesleri. Esasen bunlar kendilerinden sonra yerleşmiş bir yöntem veya yetişmiş bir kimse bırakmadan çekip giderler.”* Fayol’un bu ifadelerinden şu sonuç çıkmaktadır: Devletin başına geçecek kimsenin yanında ya onunla fikirlerini tartışan, deneyim ve bilgilerini paylaşan bilgili, tecrübeli insanlar olmalı ya da kişi yöneticilik görevine geldiği vakit, yönetimle ilgili kesin yöntem ve ilkelerin, yönetim tecrübelerinin yazılmış olduğu bir kaynak bulunmalıdır. Kendisine yol gösterecek ne insan ne yazılı kaynak bulamayan yönetici her şeyi en baştan tecrübe ederek öğreneceğinden devlet yönetimi gibi önemli ve hassas bir görevde pek çok hata da yapacaktır.

Yönetme tecrübesi kazanmak durumu üzerinden devam etmek gerekirse; eğitim, yönetime dair tüm usul ve esasların, yönetici veya devlet başkanı olacak ya da hâlihazırda olmuş bir kişide farklı bir ruh hali vücuda getirmesi ve yönetme işinin gereklerinin, doğasının yöneten kişide, bir yaşam felsefesi, bir dünya görüşü olarak somutlaşmasıdır. Eğitim, devletin ve kurumların başındaki kişinin, yönetim

sorumluluğunu ve gereklerini ve bu görev için gerekli şartları, özellikleri ve ruh halini benimsemesidir. Kutadgu Bilig’de, yönetici veya hükümdar olan kişinin kendi şahsi emellerinden, kişisel ön yargı ve duygularından sıyrılıp adaletle ve eşit muamelede bulunmasının gerekliliği, yönetenin yalnızca görünürde doğru olmasını değil; manevi dünyasının eğitimi ile özünde de doğru yolu tutması gerektiğini göstermekte ve bu durum iki tür eğitimin varlığını ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi; *yönetim (metod) eğitimi*, ikincisi *yöneticide karakter eğitimidir*.

Kutadgu Bilig’e yöneticinin davranışları ve özellikleri açısından bakıldığında yönetenin herkesten daha üstün akıl, bilgi, ahlak, anlayış ve adalet görüşüne sahip olması gerektiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla okulları idare eden yöneticilerin de bu temel özelliklere ve faziletlere sahip olmaları, okulun, öğrenciler, öğretmenler ve çalışanlar için daha vasıflı ve motive edici mekânlar olmasını sağlayacak, yöneticinin bu özellikleri ve davranışları eğitimin kaliteli olmasına, öğretmenlerin mesleklerini severek yapmalarına, öğrencilerin okulu ve okul ortamını severek eğitime odaklanmalarına katkıda bulunacaktır. Çağın gereklerine ve kültürel yapıya uygun yeni idare yöntem ve teknikleri üzerine eğitim alan yöneticilerin eğitime farklı ve önemli bir katkıda bulunacakları açıktır. Bu nedenle okul yönetici atamalarında sadece sınav sonucu baz alınarak tek aşamada atama yapılmamalı sınavdan sonra mutlaka “eğitim yönetimi” alanında belli bir süre eğitim verilmeli ve verilen eğitimin yararlığının yöneticiler üzerinden takip edilmesi sağlanmalıdır. Bu şekilde yöneticilerin, okul gibi vatanın geleceği için kritik öneme sahip olan bir kurumun daha sorunsuz, daha faydalı şekilde işlevini yerine getirmesinde yöneticilerin yönetim anlayış ve bilgilerine katkıda bulunmuş olacaktır.

Kutadgu Bilig’de birçok kere tekrar edilen insanın özünün doğru olması kaidesine göre bir yöneticinin fikrinin, ruhunun ve vicdanının temiz olması gerekmektedir. Bu tip bir insanın belli eğitimlerle daha yüksek makamlara getirilmesi vatanın ve milletin faydasına olacaktır. Ancak özünde doğru olmayan bir insanın eğitimle belli makamlara getirilmesi ise toplum için bir felaket olacaktır. Bu hata, yapılan doğru işlerde bile pürüzler oluşmasına, toplumun kurumlara duyduğu güvenin yok olmasına, kurumun amacına uygun işlevi yerine getirememesine ve en önemlisi vatanın geleceği olan çocukların böyle bir kurum ve anlayış içinde

zihinlerinin kirlenmesine, eğitimin gerçek amacına ulaşamaması gibi pek çok ağır sonuca sebep olacaktır. Bu nedendir ki, eğitim yöneticilerinin kişilik olarak adaletli, doğru ve ahlaklı olmaları en temel şarttır. Bundan sonra, gerekli teknik bilgiye sahip olmaları ve çağın gerektirdiği eğitim kurumu standartlarını görev yaptıkları kuruma taşımaları için bazı eğitim sürecinden geçmeleri gerekmektedir. Eğitim kurumlarına yönetici atamalarında, kişide belli şartların aranması ve yönetici eğitimi süreci sonunda verilecek karar ile göreve devam etme hükmü verilmelidir. Özetle belirtmek gerekirse en küçük kurumdan en büyük kurum ve makamlara kadar tüm yöneticilerin taşınması gereken özellikler onlara eğitimle kazandırılabilir. *Okul* tüm kurum ve makamlarda görev yapan yöneticilerin geldiği yerdir. Bu nedenle okulda bilgi ve birikimle oluşturulan *kurum kültürünün*(bir kurumda karşılıklı olarak gerçekleştirilen ve kurumu etkileyen değer, inanç ve alışkanlıklar bütünü) oluşmasında ve bunun öğrenciyi etkilemesinde en büyük rol okul müdürlerine düşmektedir. Geleceği sağlam kılmak için öğrencinin ilk karşılaştığı kurum olan *okula* dair güzel hatıralar biriktirmesi sağlanmalıdır. Bu ancak, başta okul müdürü olmak üzere öğretmen ve çalışanların dürüstlük ve adaletle görevlerini yerine getirmesine bağlıdır.

## YEDİNCİ BÖLÜM

### SONUÇ VE TARTIŞMA

İslam inancında insan, Allah'ın sıfatlarından zerreler taşıyan, güzel bir öze sahip, ahsen-i takvim üzere yaratılmış en şerefli varlıktır. Tin suresinin 4. ayetinde geçen; “*Andolsun ki biz insanı ahsen-i takvim üzere (en güzel biçimde) yarattık.*” ifadesi insanın, hem bedenen hem ruhen sorumluluk alabilecek yeteneklerle donatıldığının açık bir ifadesidir. Yaratılıştan gelen doğru ve güzel olanı arama ve en mükemmel ruh haline erişme gayesi, insanlık şartı olarak onun doğasına eklenmiştir. O halde, insan, bu mükemmel hale *eğitim* ile erişecek, dünyaya geliş gayesinin gerektirdiği halleri eğitim ile kazanacaktır. Bu nedenle üzerinde çalışılan Kutadgu Bilig adlı eserde, *insan olma bilgisi* açık biçimde verilmiştir. Bu bilgiler ışığında insanın, kendine ve topluma faydalı bir birey olması sağlanarak bu dünyada mutlu olması; Allah'ın rızasını kazanması sağlanarak da öbür dünyada mutlu olması amaçlanmaktadır. Mükemmel hale erişmiş, bilgili bireylerden oluşan bir toplum, yeryüzünde iyiliğin ve ışığın yayıldığı ideal bir toplum olarak tüm dünyaya yön verecek olması Kutadgu Bilig'de eğitimin temel amacını ifade etmektedir (Yusuf Has Hacib, çev., 2005).

Türklerin köklü devletler kurdukları çağlarda, bugünkü pek çok büyük devletin henüz ortaya çıkmadığı gerçeği, medeniyet kavramının Türklerde daha erken zamanlarda olgunlaştığını göstermektedir. Türklerde medeniyetin bu denli gelişmiş olmasının en önemli etkenleri; Türkün *insan tasavvuru*, *devlet (yönetim) anlayışı* ve hayat felsefesidir (hür ve bağımsız yaşamak, fethedilen yerlere adalet, doğruluk, eşitlik ve refahı taşımak). Eski Türklerde insan, erken yaşlardan itibaren ailesi tarafından, yaşam şartlarına uyum sağlamak üzere, sağlıklı, başarılı bir hayat sürmesi için disiplinli bir eğitimden geçirilmiştir. Erkek ve kız çocuklarının kendi tabiatlarına ve geleneklerinden gelen sorumluluk anlayışına uygun şekilde yetişmelerinin yanında birer savaşçı olarak kendini koruyacak kabiliyetlerle donatılmaları sağlanmış; çok yönlü ve sağlam bir eğitim anlayışı ile hayata hazırlanmışlardır. Eski Türklerde *insan tasavvuru*; güçlü, cesur, çevik, atak, becerikli, dayanıklı, akıllı, doğru, adil ve savaşçı vasıfları ile Alp tipi insan olarak biçimlenmiş; İslam inancı ile

birlikte bu insan tasavvuruna, inanç doğrultusunda bilgelik de eklenmiş ve Alperen olarak adlandırılan ideal insan modeli ile en mükemmel haline ulaşmıştır. Bir insanı bu mükemmel ve tam (olgunlaşmış, kâmil) hale erİştirecek olan tek güç *eğitimidir*. Türk İslam medeniyeti, insanı ve onun en iyi şekilde yetişmesini amaç edindiği için uzun yıllar güçlü bir şekilde ayakta kalmış; eğitimde bozulmalar başladığı zaman ise eski gücünü ve ihtişamını kaybetmeye başlamıştır. Dolayısıyla bir medeniyeti güçlü kılan ya da onu zayıf düşüren en temel unsur eğitimidir. Eski Türk karakter yapısına uygun, bu çok yönlü eğitim anlayışının izleri ve çocuğun geleneklere göre yetiştirilmesi fikri günümüze kadar gelmiş ancak aslından saparak değişiklik göstermiştir.

Türkiye’de, eğitimin kötüye gidişİ 16.yüzyılın ortalarında medreselerin bozulmasıyla başlamıştır. Medreselerin bozulmasının en temel nedeni, ulemanın ihtiraslarına yenik düşüp görevi kötüye kullanmaları ve kısa sürede daha üst makamlara gelerek daha fazla güç ve para kazanma hırsı taşımaları olarak belirtilmektedir. Medreselerde başlayan bozulma, eğitim ve devlet teşkilatında da artarak devam etmiş, genel anlamda gerilemenin nedenlerinden olmuştur (Akyüz, 2018,s.81-85;Güven,2015,s.108-109). Eğitim alanında, katlanarak gelen bu sorun Tanzimat döneminde ortaya atılan; “*İçine düşülen vahim vaziyetten Batı’nın yöntemleri ile çıkılabileceği*” görüşü ile esasen Batı’nın teknik ve yöntemlerini kullanılarak medeniyet yolunda ilerleme gayesi, toplumsal yaşayış şekline de sirayet etmiş, hatta zamanla içerikten çok şekil itibariyle yaşanan bir akım olmuştur. Bu dönemde Batılılaşmaya tepkiler de olmuştur. Ancak bu karşı çıkışın kaynağı dahi Batı’ya ait fikir akımlarıyla gerçekleşmiş, Batıcı olmaya karşı çıkanı da kısır döngüde bırakmıştır (Gündüz,2013,s.225). Böylelikle bu kısır döngüde kalanların kendi öz fikirleri ve benlikleri de zamanla bozulmaya uğramıştır. Osmanlı’ya Tanzimat’ta *Medenileşme* dolayısıyla *Batılılaşma* kavramları ile gelen; yaşam biçimi, sanat, felsefe, siyaset, dil gibi yabancı kültürle bağlantılı tüm kavramlar, kültürel yapının olumsuz manada etkilenmesine neden olmuştur. Halbuki Batı, geleneksel okul metotları ile yeteneklerin çeşitliliğini, insanoğlunun ve toplumun ihtiyaçları gibi temel unsurları dahi göz önüne almakta başarısız olmuştur. Batı eğitimi, bütün insanları bezelyenin içindeki tohumlara benzetmiş ve bu yüzden hepsi için tek çeşit

bir müfredat sunmuştur (Dewey,çev.,2010;s.193). Okullar bu amaca hizmet eden fabrikalar gibi, devlet kontrolü altında ekonomik ve siyasi güçlerin isteği yönünde tek tip insan yetiştirmektedir. Batının bir devlet politikası olarak ortaya attığı *okulun* işlevi tek düze insan yetiştirmeye odaklı iken, Müslüman dünyasında daha erken bir zamanda bireysel farklılıkların göz önünde bulundurulması gerektiğini söyleyen İbn Sina, her çocuğun kendi yapısına uygun şekilde yetiştirilmesi gerektiğini savunur. Pek çok örneği olan bu durum İslam'da eğitim düşüncesinin daha erken çağlarda olgunlaştığını, başlangıçtan beri Batı eğitim anlayışından insancıl ve ahlaka dayalı olması bakımından daha önde olduğunu göstermektedir (Çetin,2018,s.21).

Batı eğitim anlayışı, insanı tabiatından farklı olarak biçimlendirme üzerine kurulmuştur. Batı eğitiminin genel amaçlarında insanı iyi bir vatandaş ve kendi kendine yetebilecek bir insan olarak yetiştirmek gayesi, yapılmak isteneni açık şekilde ifade edememiştir. Ortaya çıkan insan iyi bir vatandaş olmak ve kendi kendine yetebilmek adına edindiği bilgileri kötüye kullanabilmekte, hoşgörüsüz, ahlaki değerleri düşük, insanlığa zarar verecek bireyler olarak yetişebilmektedir. Eksik amaçlar eksik sonuçlar doğurmaktadır. Batılı bir eğitimci olan J. Dewey'e göre gerçek eğitim, çocuğun içinde bulunduğu sosyal durumun gerekleri doğrultusunda onun güçlerini ortaya çıkarmaktır (Dewey,2010,s.1). Batı bu temel hedefe dahi ulaşamamış; toplumsal açıdan büyük sorunların eşliğinde olduğunu geç fark etmiştir. Son zamanda bu duruma çare olarak; birey hak ve özgürlüklerini içeren ya da değerler ve çevre konulu dersleri eğitim programına almış olsa da Batı, hala bu konularda pek duyarlı görünmemekte dahası dünyada, insan ve çevre konularındaki büyük sorunların kaynağı olarak görülmektedir (Gündüz,2013,s.231-233).

Batı, insanı, doğuştan günahkâr, kötü, bencil, nefesine göre hareket eden bir varlık olarak görmektedir. Bu nedenle ancak kontrol edilerek, doğru amaca hizmet edebileceği inancını taşır ve insanı, Allah'ın yarattığı ilk halden başka bir hale dönüştürme çabası içindedir. Bu dönüşüm için eğitimi kullanmıştır. Batının bu inanç üzere oluşturduğu eğitimin takip edilmesi, İslam'ın "*İnsanı ahsen-i takvim üzere yarattık*" diyen inancın da aynı noktaya indirgenmesidir (Gündüz,2013,s.236). Batı, kendi eğitim sistemini, çıkarlarına uygun insan tipini oluşturmak için planlamıştır. Bu nedenle Batı eğitimi, Batılı insan için geçerli olan yalnız Batının anlayışı ile

tasarlanmış bir eğitim sistemidir. Çünkü Batı, kendi sorunlarını kendi çözüm yöntemleri ile çözmektedir. Sorunlarını çözerken kullandığı yöntem, meselenin çıktığı kaynakla aynı kaynaktan geldiği için sorun da çözüm de birbirine uygundur. Bu nedenle her sorun kendi kaynağından gelen çözümlerle halledilmelidir (Gündüz, 2013,s.225). Nurettin Topçu, Batı medeniyetini, kendi kültürünü kendi yaratmış olan ve aynı kaynaktan beslenen milletlerin ortak medeniyeti olarak tanımlayarak bu yapının bizim yapımızdan çok farklı olduğunu vurgulamıştır (Akt.Gündoğan,2017,s.3). Bu nedenle Batıyı taklit etmek, Batı gibi olmaya çalışmak sadece şekille sınırlı kalan ve kalacak olan bir rol gibidir. Batının insanı ele alış biçimi de İslam'ın insanı ele alış biçiminden çok farklıdır.

Türk eğitim anlayışının, Tanzimat'tan itibaren farklı ülkelerin eğitim sistemlerini taklitte geçirdiği olumsuz değişim süreci, farklı dönemlerde siyasi ilişkiler bazında şekillenerek eğitimin kendine has doğasının, ilkelerinin ve bilimselliğinin bozulmasına neden olmuştur. Günümüzde, derin yaralar almış olan eğitim sisteminin düzelebilmesi, kendi öz kaynaklarımızdan gelen ilkeler doğrultusunda bize has bir eğitim anlayışı geliştirmek ve çağın gereklerine uygun şekilde biçimlendirmekten geçmektedir. Aydoğan'ın (2018,s.126) ifade ettiği gibi; *“Türk eğitim sisteminin sorunlarını tek kelimeyle özetlemek gerekirse o da eğitimin özgün olmamasıdır. Türkiye’de Eğitimin Türkçesi yapılacaksa – ki yapılmalıdır- başlanılacak ilk yer anlayışın (paradigmanın, iklimin) değişmesine karar verilmesi olmalıdır.”*

Bu nedenle, öz kültürün en saf halini gösteren Kutadgu Bilig, eğitim alanında yol gösterici olarak incelemeye alınmıştır. Eser, temelde insanın yaratılış gayesinin farkına vararak bilgiyi istemesi, ardından insana verilen doğru bir eğitimle oluşacak ideal bir toplum yapısı ve bu ideal topluma yön veren, onun rahatını, huzurunu, gelişimini sağlayan, özünü geçmişten alan ideal bir devlet anlayışı ile bütünün parçaları aşamalı olarak tamamlanmıştır. Bu nedenle eserde doğru bir hayat döngüsü, en temelden en sona kadar kurgulanmış ve sistemleştirilmiştir.

Kutadgu Bilig, yönetim anlayışının Tanrıya dayandırıldığı en eski Türk devlet anlayışından, İslam'ın kabulünden sonra değişen ve gelişen yönetim anlayışına kadar geçen bu sürecin izlerini taşıyan önemli kaynaklardan biridir. Eserde, Tanrı'dan

aldığı yönetme gücü olan *kutla*, sosyal ve siyasal yapının işleyişi ile ilgili ilkeler (töre) doğrultusunda, adaletle hareket eden bir hükümdar görülmektedir. Bu hükümdar (Kün-Togdı), doğuştan getirdiği akli ve fiziki kabiliyetlerin yanı sıra, bilge bir insandan (Ay-Toldı), gerçek bir insan ve gerçek bir yönetici olmak konusunda öğütler olarak bu yolda kendini geliştirme gayreti içindedir. Eğer bu bilinç ile hareket etmez, gaflete düşerse, *kut* kendisini terk edecek, bu hal hem kendine hem topluma zarar verecektir. Bu anlayış İslam'ın kabulünden sonra da gelişerek devam etmiştir. Devlet yönetiminde aslı olan hükümdarın doğuştan getirdiği zekâ, yetenek ve diğer kabiliyetlerin yanında, sonradan öğrendiği yönetime dair usul ve esaslardır. Bu usul ve esaslar, hükümdara bilge bir kişi tarafından öğretilmek kaydıyla, iyi bir devlet yönetimi için, eğitimin şart olduğunu gösteren eser, bu eğitimin yöntemini de vermektedir. Hükümdarın eğitilmesinde asıl amaç, ideal bir devlet yapısına ulaşmak ve Türk devletinin bekasını sağlamaktır. Refah düzeyi yüksek bir toplumun şartı, iyi bir yönetimdir. İdeal devlet yönetiminde, hükümdarın, halkın ve devlet hizmetinde çalışanların bilgili, ahlaklı, görgülü ve nazik kimseler olabilmeleri; İslam inancı ve Türk kültürü ile yoğrulmuş sağlam ve disiplinli bir eğitim almalarından geçmektedir.

Dolayısıyla ailede başlayan temel eğitimde anne ve babanın doğru bir eğitim almış olması ve ahlaklı olmaları, taşıdıkları bilgi ve olumlu özellikleri çocuğa aktarmaları, ardından okul eğitiminde öz kültürle yetiştirilmiş idealist öğretmenlerin ve okul idarecilerinin varlığı eğitime büyük katkılar sağlayacaktır. Eğitim sahasında olan kişilerin ahlaklı ve cesur olmaları gelecek nesli, dönemin eğitim üzerinde yaptığı olumsuz değişikliklerden ve politikalarından bir nebze de olsa koruyacaktır. Eğitim ortamını ve çalışanları yönetme işi bu açıdan önem taşımaktadır. Bu noktada iyi bir yönetim, sağlam bir eğitimi zorunlu kılmaktadır. O halde eğitim ve öğretim işinin içinde olan aile, öğretmen, idareci ve en üst makamdaki yöneticiye kadar bütün fertlerin milli bir anlayışla ve İslam ahlakı üzerine eğitilmeleri meselenin özünü oluşturmaktadır. Sonuç, yine doğru bir eğitim anlayışı ve çözüm yolu oluşturmaktan geçmektedir. Bu nedenle, eserde *eğitim* ve *yönetim* kavramları bu açıdan iç içe geçmiş vaziyettedir. Günümüzde ve geçmişte, toplumsal ve siyasal alanda, yönetim alanında yaşanan pek çok sorunun da çözümünü barındıran bir eser olan Kutadgu Bilig, yöneten-yönetilen ilişkisi, yönetim ilkeleri, devlet teşkilatında esas unsurlar ve



teşkilatlanma gibi pek çok konuda sorunların çözümü için yol gösterici bir kaynak olarak ele alınmış ve günümüzde de *yönetilen ve yöneteniyle* tüm insanların başucu kitabı olma özelliğini koruması arzulanmıştır.

Dolayısıyla Kutadgu Bilig üzerinde yapılan araştırmada şu sonuçlara varılmıştır:

- Esere göre çocuk, erken yaşlardan itibaren, aile tarafından, kendi inanç ekseninde ve kültürel değerlerle eğitilmeli; ilk eğitim denilen ahlak eğitimini aileden almalıdır. Aile çocuğa bu anlamda disiplinli bir eğitim vermeli, çocuk zararlı çevre ve arkadaşlardan uzak tutulmalıdır.
- Eserde çocuğun eğitilirken hafifçe dövülebileceği ifadesi günümüzde çocukta olumsuz duygu ve tutumlara yol açacağından yanlış bir davranış biçimidir ve eğitimde yeri yoktur.
- Eserde insan ahlaklı olursa her iki dünyada mutlu olacaktır. Bu nedenle insanın ahlaklı olması şarttır. Ahlaksız insan bu dünyada dışlanıp yalnız kalarak mutsuz olmakta, öbür dünyada kötü ahlakı nedeniyle cezalandırılmaktadır.
- Kadınların evde tutulması gerektiği ve onların insanın başına dert getirecek uygunsuz davranışlarda bulunabileceği ifade edilerek kadınlar, muhafaza edilmesi gereken varlıklar olarak gösterilmiştir. Müellifin kadınlarla ilgili olumsuz düşünceleri, kadınların toplumdaki yeri ve önemi düşünüldüğünde, yazarın kişisel görüşü olarak değerlendirilmektedir. Eserde kadınların eğitimi üzerinde yeterince durulmadığı belirlenmiştir.
- Kız çocuklarının geç kalmadan evlendirilmesi gerektiği ve yaşamasındansa ölmesinin daha iyi olduğu görüşü günümüzde kabul edilemez olan diğer bir görüş olup müellifin şahsi görüşü olarak yorumlanmıştır. Eserde kız çocuklarının eğitimine dair fazla bilgi verilmemiş ve kız çocuklarının eğitimine, erkek çocukları kadar önem verilmediği tespit edilmiştir.
- Esere göre, devleti yöneten kişi, halk için örnek teşkil etmektedir. Bir hükümdar ahlaklı ve erdemli olmalıdır. Hükümdar, aynı zamanda bilgili, akıllı, cesur, tedbirli olmalı ve kötülüğü hemen cezalandırarak huzuru temin etmeli, halkın güvenini kazanmalıdır. Hükümdarın ahlakı ve davranışı, halkın düşünüş ve davranışını etkilemektedir. Halk doğru yönetilirse devleti için çalışır ve devleti korur. İdeal bir

toplum için devlet yöneticilerinin eğitimi önemlidir. Hükümdarın eğitimi, çevresindeki bilgili ve akıllı kimselerin kendisine yol göstermesi ile gerçekleşmekte dolayısıyla adaletli ve iyi yönetilen bir toplumla ideal devlet anlayışına ulaşılmaktadır. Bu nedenle eserde, eğitim, devletin sağlıklı işleyebilmesi ve huzurlu, refah seviyesi yüksek bir toplum için gerekli görülmektedir.

- Eserde, hükümdara telkin yani düz anlatım tekniği ile bilgi verilmekte, bu eğitim tekniği iki kişi arasında geçen diyalog aracılığı ile sunulmaktadır. Öğütlerle verilen bilgilerin; örneklerle, karşılaştırmalarla, soru-cevapla ve tekrarlarla daha anlaşılır olmasına çalışıldığı belirlenmiştir.

## ÖNERİLER

Türk- İslam sahasında yazılmış ilk eser olan Kutadgu Bilig, eğitim ve yönetim anlayışı çerçevesinde incelenmiş ve bu alanlara dair öneriler şu şekilde belirlenmiştir:

- Günümüzde Türk eğitim anlayışı, milli kültür ve karakter yapısından yola çıkılarak yeniden yorumlanmalı ve milli bir eğitim anlayışı ışığında oluşturulmuş eğitim politikaları hayata geçirilmelidir. Yeni eğitim politikaları hazırlanırken başarılı milletlerin politikaları sadece bir esin kaynağı olmalı, eğitim yöntemleri taklit edilmemeli, tüm yönleriyle sorgusuzca ve irdelenmeden kabul edilmemelidir. Okullarda *eğitim* en başta ahlak eğitimi olarak algılanmalı, bunun için öğrencinin akademik başarısı yanında kişiliğinin milli ve ahlaki değerlere göre şekillenmesi amaçlanmalıdır. Türk milli eğitiminin amaçladığı insan tipi her şeyden önce milli ahlak ve kültürel değerler ile yoğrulmuş sağlam kişilikli insan tipi olmalıdır. Ancak bu insan tipi ile her alanda başarıya ulaşılabilir.

- Öğretmenlerin ahlaklı, vicdanlı, akıllı, bilgili, alçakgönüllü, anlayışlı; insanlara, çevreye, diğer canlılara saygılı ve duyarlı geniş bakış açısına sahip, gözlem ve mukayese gücü yüksek, çocuk psikolojisi ve gelişimi ile ilgili bilgi sahibi, toplumsal şartlara ve kültürel yapıya uyumlu, araştırmayı seven, başarılı bireyler olmaları, bunun için de kendi eksiklerinin farkına varıp bu eksiklikleri telafi etmek için harekete geçmeleri gerekmektedir. Aslında yalnız öğretmenlerin değil insanın

kendini tamamlaması için eksiklerini fark edip kendi kendini eğitime yoluna gitmelidir. Uçabilmek için çok güçlü olsa da tek kanat yetmez. Bu nedenle toplumun bütün kesimlerinde eğitim bir yaşam biçimi haline gelmedikçe tek taraflı iyileşmeler belli bir noktaya kadar fayda edecektir. Dolayısıyla okulun en temel kademelerinden sonuna kadar kişiye kendi eğitimi için harekete geçme ve bu hareketi sürekli hale getirme zihniyeti kazandırılmalıdır. Ancak o zaman istenilen insan tasavvuru gerçekleşecektir.

- Her çocuk aynı zamanda ve aynı gelişim evresinden geçiyor gibi görünmesine rağmen temelde zihinsel, fiziksel ve kişilik yapılarının farklı olmasından dolayı aynı evrede gösterecekleri tepkiler de farklıdır. Bu nedenle çocuğun bireysel farklılıklarını başarısızlık, beceriksizlik ya da korkaklık gibi olumsuz kavramlarla değerlendirmeyen, sabırlı, anlayış ve sezgi gücü yüksek, çevresel koşulları ve bu koşulların çocuk üzerindeki etkilerini yorumlayacak bilgi ve yeteneğe sahip öğretmen adaylarının yetiştirilmesinde, eğitim fakültelerinin sorumluluğu yanında uygulama yaptıkları okullarda sorumlu öğretmenlerin de etkisi büyüktür. Öğretmen adayları ilk uygulama dönemlerinde davranış ve bilgisine güvendikleri öğretmenleri örnek almakta ve mesleğe model aldıkları kişinin kendilerine kazandırdıklarıyla sahaya inmektedirler. Bu nedenle uygulama öğrencilerinin okullarda edindikleri izlenimlerin değerlendirilmesi ve öğretmenlik uygulama eğitimini doğru ve samimiyetle veren okulların sürece dahil edilmesi gerekmektedir.

- Eğitim kurumlarına yönetici atamalarında sınav sonucu, yeterli kriter olmamalıdır. Yönetici adaylarının belli bir süre eğitim yönetim alanında eğitim sürecinden geçirilmeleri ve bu süreçte yöneticilik için uygun kişilik yapısına sahip olup olmadıklarının izlenmesi de gerekmektedir. Yöneticinin bilgili, nazik ve duyarlı, anlayışlı, vicdanlı, farklı bakış açısına sahip, gözlem ve motivasyon yeteneği yüksek, yenilikçi, güvenilir, adaletli, liyakat sahibi olması beklenmektedir. Bu nedenle atamalarda bu kriterlere de dikkat edilmesi önemlidir.

- Eser üzerinde çalışma yapacak olan araştırmacılara, dönemin toplum yapısı ve sosyal dinamiklerinin eğitime etkisi üzerine bir çalışma yapmaları önerilmektedir. Bu dönemde toplumda ahlaki durumun, değer ve geleneklerin, sosyal faaliyetlerin eğitim anlayışına etkileri araştırılabilir. Araştırmacıların eser üzerine

yapacakları araştırmalarda eserin nüshaları üzerine yapılmış farklı çevirilerden faydalanmaları kültürel özelliklerin daha net açıklanabilmesi için önemlidir.



## KAYNAKÇA

- Açık, T. (2016). Kutadgu Bilig’de devlet yönetimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,6(1), 419-438.
- Adalıoğlu, H. H. (2013). Bir siyasetname olarak Kutadgu Bilig. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 237-253.
- Akgün, M. (1997). Kutadgu Bilig’de insan ve kamil insan.*Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(3), 1-11.
- Aksoy, İ. (2011).Türklerde aile ve çocuk eğitimi.*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,4(16), 13-19.
- Aktan, C. C. (2015).İdeal devlet ve iyi yönetim: Temel ilkeler, kurallar ve kurumlar. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 7(1),50-60.
- Akyol, A. (2015).*Kutadgu Bilig’ de ahlak ve siyaset*. Ankara: Araştırma.
- Akyüz, Y. (2018).*Türk eğitim tarihi: M.Ö. 1000- M.S. 2018*. Ankara:Pegem.
- Altunöz,Y. (2005).*Yusuf Has Hacib’ in Kutadgu Bilig’i ve Nizamü’lMülk’ün Siyasetnamesi ışığında Türk hakimiyet anlayışı*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilimdalı:Elazığ.
- Arat, R.R. (1998).*Yusuf Has Hacib/Kutadgu Bilig*. Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- Armağan,V. (2016).Yusuf Has Hacib, Nizam’ül Mülk ve Koçi Bey örneğinden hareketle Türk kamu yönetimi mirasının izlerini sürmek. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4), 86-99.
- Arsal, S. M. (1947).Kutadgu Bilig. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13(2), 657-683.
- Arslan, M. (1986a).Kutadgu Bilig’de ahlak ve siyaset felsefesi. *Sosyoloji Konferansları*, 0(21),23-49.
- Arslan, M. (1986b).Eski Türk devlet anlayışı ve Kutadgu Bilig. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1),100-111.
- Atay, T. S. (2018).*Kutadgu Bilig’de kötü yönetim ve kötü yöneticilik kavramları kapsamında bir inceleme*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Kocaeli Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Atsız, N. (2015).*Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul:Ötüken.
- Aydoğan, İ. (2015).*Eğitim ve paradigma*. Ankara: Harf.

- Aydoğan, İ. (2017).*Kültür temelli eğitim*. Ankara: Harf.
- Aydoğan, İ. (2018). *Eğitimin Türkçesi*.Ankara: Pegem.
- Aydemir, Ö. K. (2017).Kutadgu Bilig’de biyoiktidar. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5(12), 97-102.
- Ayık, C. (2016).*Kutadgu Bilig ve Siyasetname’de ahlak siyaset ilişkisi*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Bağdatlı, Ö. (2007).*Kutadgu Bilig’ de devlet ve adalet ilişkisi*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Başaran, İ. E. (2000).*Yönetim*. Ankara:Umut.
- Biçer, B. (2013).*Türkler’in İslamlaşma süreci*. Ankara:Akçağ.
- Bilgin, A. (2002).İlk Müslüman Türk devletlerinde kültür ve medeniyet/ Karahanlılar. *Yeni Türkiye Dergisi*,(43),445-453.
- Büyükbaş, H. ve Vargün, F. (2016).Kutadgu Bilig’de devlet yönetimi/ hükümdar-adalet ilişkisi. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4, 27-33.
- Büyükdüvenci, S. (1991).Kutadgu Bilig’de eğitim mesajı. *Türk Yurdu Dergisi*, 44,46-48.
- Caferoğlu, A. (1984).*Türk dil tarihi*. İstanbul:Enderun.
- Çağatay, S. (1967).Kutadgu Bilig’de Odgurmış’ın kişiliği. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 15,39-49.
- Çağıran, L. (1995).*Kutadgu Bilig’de eğitim ve öğretim*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Çetin, T. (2018).*Kutadgu Bilig’de çocuk ve çocuk eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Çınar, İ. (2015).Türk eğitim politikasında batı etkisi. *Eğitişim Dergisi*,Ocak,45.
- Demirel, Ö.,Kaya, Z. (Ed.)(2013).*Eğitim bilimine giriş*.Ankara:Pegem.
- Dewey, J. (2010).*Günümüzde eğitim*. Çeviren:B.Ata ve T.Öztürk.Ankara:Pegem.
- Dilaçar, A. (1988). *Kutadgu Bilig incelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Divitçioğlu, S. (2016).*Orta Asya Türk İmparatorluğu*. İstanbul: Alfa.
- Diyarbakirli, N. (2002). Eski Türklerde kültür ve sanat. Güzel, Hasan Celal,Çiçek, Kemal ve Koca,Salim(Ed.). *Türkler*, cilt 3 (s.827-892) içinde.Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.

- Doğan, N. (2002a).Kutadgu Bilig'in devlet felsefesi I. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(12), 127-158.
- Doğan, N. (2002b).Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi II. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(13), 77-94.
- Doğan, N. (2016).Kutadgu Bilig'de din ve devlet ilişkisi: *İki dünyada da mutlu olmak. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 113-131.
- Doğan, İ. (2012).*Türk eğitim tarihinin ana evreleri*. Ankara:Nobel.
- Doğan,B. (2007).Yönetim ve örgüt kuramlarının tasnifinde modern ve postmodern ayrımı. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,23(2),185-201.
- Doygun, M. (2015).Tarihi şahitlikle Kutadgu Bilig'de vezir vasıfları üzerine bir değerlendirme. *CurrentResearch in SocialSciences*, 1(2),35-43.
- Dönmez, S. ve Koçak, ř. (2018).Kutadgu Bilig'de çocuk eğitimi.*Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*,6 (15),145-192.
- Ereş, F. (Ed.). (2007).*Eğitim bilimine giriş*. Ankara:Maya.
- Ergin, M. (2011).*Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- Ergun, D. (2005). *Sosyoloji ve eğitim: Türkiye'de eğitimin niteliği nedir ve nasıl olmalıdır?*Ankara:İmge.
- Ergün, M. (1990). Türk eğitim sisteminin batılılaşmasını belirleyen dinamikler.*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*,17, 453-457.
- Eryılmaz, B., Sözen, S. ve Köseoğlu, Ö. (2016). *Kamu yönetimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Esin, E. (1997). *Türk kültür tarihi/ İç Asya'daki erken Safhalar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Fayol, H. (2016).*Genel ve endüstriyel yönetim*.Çeviren:M.A.Çolakoğlu.Ankara: Adres.
- Fındık, B. (2014).*Siyasi etik ve Kutadgu Bilig*.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Kırıkkale.
- Fişek, K. (1975).*Yönetim*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Genç, N. (2012).*Yönetim ve organizasyon*. Ankara:Seçkin.
- Gökalp, Z. (1997).*Terbiyenin sosyal ve kültürel temelleri*.İstanbul:MEB.

- Görüşük, L. (2012).*Doğu ve batı siyasal kültüründe devlet ve siyaset algısı: Kutadgu Bilig-Prens*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Cumhuriyet Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Gülensoy, T. (2000).*Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Gülensoy, T. (2002). Türk dili tarihine kısa bir bakış. Güzel, H. C., Çiçek, K. ve Koca, S. (Ed.). *Türkler*, cilt 3 (s.630-634) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Güler, A., Akgül, S. ve Şimşek, A. (2007).*Türklük bilgisi*. Ankara: Çetin.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2007).*Başlangıçtan günümüze Türkler'in dini tarihi*. İstanbul: Rağbet.
- Gündoğan, A.O. (2017, Kasım).*Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık karşısında Nurettin Topçu*. Enpolitik. <http://www.enpolitik.com.tr>
- Gündüz, M. (2013). Kültür ve medeniyet bağlamında batı merkezci eğitim ve eleştirisi. *İnsan ve Toplum Dergisi*, Aralık, 3(6), 223-243.
- Güneş, M. ve Güneş, H. (2003).*Türkiye'de eğitim politikaları ve sivil toplum*. Ankara: Anı.
- Güngör, H. (2002). Eski Türklerde din ve düşünce. Güzel, H. C., Çiçek, K. ve Koca, S. (Ed.). *Türkler*, cilt 3 (s.261-281) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Güngör, E. (2005).*Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken.
- Güven, İ. (2015).*Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem.
- Halman, T. S. ve Horata, O. (Ed.) (2007).*Türk edebiyat tarihi* (7th ed.). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Hassan, Ü. (2009). *Eski Türk toplumu üzerine incelemeler*. Ankara: DoğuBatı.
- İnan, A. (1998).*Makaleler ve incelemeler (Cilt 1-2)*. Ankara: TTK.
- İnalçık, H. (1996). *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri*. Yunus.hacettepe.edu.tr/mehoz/inalcikkutadgubilig.doc.
- Jamal, G. ve Kafkasyalı, M. S. (2016).*Kutadgu Bilig araştırmaları tarihi*. Ankara: Karınca.
- Kafadar, O. (1997).*Türk eğitim düşüncesinde batılılaşma*. Ankara: Vadi.
- Kafesoğlu, İ. (1980). Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri. Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal, Koca, Salim (Ed.). *Türkler*, cilt 5 (s.163-179) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998).*Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken.



- Kafesoğlu, İ. (2002). Eski Türk dini. Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal ve Koca, Salim(Ed.) *Türkler: cilt 3* (s. 290-302) içinde. Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- Kalkışım, M. M. (2013).Kutadgu Bilig’de “Adalet” Değeri. *Mavi Atlas Dergisi*,1, 91-98.
- Kaplan, M. (2002a). Göktürk Yazıtları. Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal ve Koca, Salim(Ed.) *Türkler: cilt 3* (s.735-739) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kaplan, M. (2002b). Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı. Güzel, Hasan Celal, Çiçek,Kemal ve Koca,Salim(Ed.). *Türkler: cilt 3* (s.511-519) içinde. Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- Kaymaz, Z. (2016).Kutadgu Bilig araştırmaları üzerine bazı düşünceler. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 7, 105-109.
- Kazmaz, S. (2000).*Hukuk ve devlet yönetimi açısından Kutadgu Bilig*.Ankara:Takav Matbaacılık.
- Kenan, S. (2013).Türk eğitim düşüncesi ve deneyiminin dönüm noktaları üzerine bir çözümleme. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*.41(41),1-31.
- Khemeri, T. (1984).*Eski Türk devlet anlayışı ve Kutadgu Bilig*.Çeviren:H.Zamantılı.Sosyoloji Konferansları, 0(20).
- Koca, S. (2002a).Eski Türklerde sosyal ve ekonomik hayat. Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal ve Koca Salim (Ed.). *Türkler:cilt 3* (s.15-33) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2002b). İlk Müslüman Türk devletlerinde teşkilat. Güzel, Hasan Celal, Çiçek,Kemal ve Koca, Salim (Ed.). *Türkler: cilt 5* (147-160) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kocasavaş, Y. (2002). Eski Türklerde yas ve ölü gömme adetleri. Güzel,Hasan Celal, Çiçek,Kemal ve Koca, Salim (Ed.). *Türkler: cilt 3* (s.67-73) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kocasavaş,Y. (2006). Kutadgu Bilig’de eğitim öğretim anlayışı. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(3), 53-66.
- Koçak M.,B. ve Kurtlu, Y. (2018).Kutadgu Bilig’e göre yönetici ve nitelikleri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,28, 60-69.
- Kongar, E. (1998). *2000’li yıllarda Türkiye’nin toplumsal yapısı*.İstanbul:Remzi.
- Köprülü, M. F.(2004).*Türk edebiyatı tarihi*. Ankara:Akçağ.
- Kösoğlu, N. (1997).*Türk dünyası tarihi ve Türk medeniyeti üzerine düşünceler*. İstanbul:Ötüken.
- Külekçi, N. (1980).*Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig*.İstanbul:Toker.
- Mengi, M. (1999).*Eski Türk edebiyatı tarihi*. Ankara: Akçağ.

- Merçil, E. (2015).*Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul:Bilge Kültür Sanat.
- Merey, Z. (2009).*Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Birleşik.
- Merhan, A. (2014).Özbek Bilgin Abdurauf Fitret’ in “Kutadgu Bilig” Yazısı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 62(2), 277-296.
- Morgül, M. (2006).*Milli eğitimde emperyalist kuşatma*.İstanbul:Otopsi
- Nizamülmülk (t.y.).*Siyasetname*. Çeviren: M. Kanar, İstanbul,2018:Say.
- Orkun, H. N. (1994).*Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Yüksek Öğretim Kurulu.
- Ortaylı, İ. (2015).*Türklerin Tarihi*. İstanbul:Timaş.
- Oruç, C. (2009). *İmam-ı Gazali'nin eğitim anlayışı*.(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı: İstanbul.
- Ögel, B. (2001).*Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ögel, B. (1991).*İslamiyetten önce Türk kültür tarihi*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Önder, M. (2018). *Farabi, Biruni ve İbn-i Sina'da eğitim ve eğitim yöntemleri*. Erişim tarihi: 06/05/2019. <https://mustafaonder.wordpress.com>.
- Önler, Z. (2002). Kutadgu Bilig’de iktidar kavramı ve siyaset anlayışı. Güzel, Hasan Celal, Çiçek,Kemal ve Koca Salim (Ed.). *Türkler: cilt 5* (s.179-186) içinde. Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- Özaydın, A. (2002). Türklerin İslamiyeti kabulü. Güzel, Hasan Celal, Çiçek,Kemal ve Koca, Salim(Ed.). *Türkler: cilt 4* (s.239-256) içinde.Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- Özdemir, Ç. (Ed.) (2017).*Eğitim bilimine giriş*. Ankara: Pegem.
- Özdemir, Ç. (Ed.) (2016). *Eğitim sosyolojisi*. Ankara: Pegem.
- Özden,H. (2017,Eylül).*Kutadgu Bilig’de ahlak kavramı*.Erişim tarihi: 06/05/2019.Kırmızılar.<http://www.kirmizilar.com.tr>
- Özer, M. A., Akçakaya, M., Yaylı, H., Batmaz, N. (2015).*Kamu yönetimi:Klasik yapı ve süreçler*.Ankara:Adalet.
- Özkan, S. H. (2016).*Orta Çağ tarihi*. İstanbul:İdeal.

- Özmen, A. (2014).Kutadgu Bilig’de yöneten ve yönetilen ilişkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,41, 55-60.
- Paçacıoğlu, B. (1998).*Orta Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi*. Sivas: Dilek.
- Parlatır,İ., Gözaydın,N., Zülfikar,H. ve Aksu,T. (1998).*Türkçe sözlük*. Ankara: TDK.
- Paul, J. (2002).Karahanlılar.Çeviren:Ş.Yılmaz.Güzel, Hasan Celal, Çiçek,Kemal ve Koca,Salim(Ed.). *Türkler: cilt 4* (s.460-466) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Polat, S. (2015).Karahanlı devletinde eğitim faaliyetleri. *Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 1, 42-52.
- Rasonyi, L. (1996). *Tarihte Türklük* (4.baskı). Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Sakaoğlu, N. (1992). *Sosyo-kültürel değişme sürecinde Türk ailesi/eğitim ve aile*. T.C. Başkanlık Aile Araştırma Kurumu (Cilt I). Ankara: Emek.
- Saray, M. (1999). *Türk devletlerinde meclis (parlamento), demokratik düşünce ve Atatürk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıkaya, M. Z. (2014).*Kutadgu Bilig’e göre Türklerde bey*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Sakarya Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Silahdaroğlu, F. (1996).*Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig uyarlaması*. Ankara:T.C. Kültür Bakanlığı.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı’da eğitimin modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim.
- Sözen,S.(Ed.) (2016).*Kamu yönetimi*.Eskişehir:Anadolu Üniversitesi.
- Şirin, H. (2002). Türklerde alfabe ve kimlik. Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal ve Koca, Salim (Ed.). *Türkler, cilt 3* (s. 740-751) içinde.Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- Şişman, M. (1996).Yönetim kuramları ve kültürlerarası farklılaşma açısından yönetim uygulamaları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 6(6), 295-308.
- Tarihte Türk Devletleri I.* (1987).Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Togan, Z. V. (1981).*Umumi Türk tarihine giriş*. İstanbul:Enderun.
- Tortop,N., İşbir, E. G., Aykaç, B., Yayman,H.,Özer,A. (2007).*Yönetim bilimi*. Ankara: Nobel.
- Turan, O. (2002). Türk cihan hakimiyeti mefkuresi. Güzel, Hasan Celal, Çiçek,Kemal ve Koca,Salim (Ed.). *Türkler: cilt 2* (845-855) içinde. Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.

- Turan, O. (2014). *Kunlar ve Eski Türkler*. Ankara: Hitabevi.
- Türkeş, G. U. (2002). Türk kültürünün değerlendirilmesi ile ilgili bir öneri ve kültür değiştirme alanında önemli bir örnek: Kutadgu Bilig. Güzel, Hasan Celal, Çiçek, Kemal ve Koca, Salim (Ed.). *Türkler, cilt 3* (s.811-818) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Uçar, E. (2015). Kutadgu Bilig'in kronolojik kaynakçası (1825-2016). *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 6, 6-47.
- Uçar, E. (2019). Kutadgu Bilig'in kronolojik kaynakçası (1825-2018). *Journal Of Old Turkish Studies*, 3(1), 139-239.
- Uğurlu, C. T. (Ed.) (2014). *Eğitim bilimine giriş*. Ankara: Eğiten.
- Yasin, Y. (2017). Kutadgu Bilig'in üslubu. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 10, 153-158.
- Yavuz, K. (2007). Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37(37), 137-180.
- Yavuz, K. (2013). Prof. Dr. Kemal Yavuz ve Hacib böyle dedi Kutadgu Bilig'den seçmeler adlı eseri üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 354-361.
- Yusuf Has Hacib (1998). *Kutadgu Bilig*. Çeviren: R. R. Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yusuf Has Hacib (2017). *Kutadgu Bilig*. Çeviren: A. Çakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- Ziyai, A. (2017). Kutadgu Bilig Üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 9, 125-161.